

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

О. В. Кобець, Т. Д. Перепелюк

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

навчальний посібник

Краматорськ
2020

УДК 159.922.4(075.8)

K55

Рецензенти:

Харченко Н. В., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти Університету імені Григорія Сковороди в Переяславі;

Волженцева І. В., доктор психологічних наук, професор, академік УТА, професор кафедри психології Університету імені Григорія Сковороди в Переяславі.

Рекомендовано до друку Вченою радою

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(протокол №15 від 26 червня 2020 року)

Кобець О. В.

K55 Етнопсихологія : навчально-методичний посібник / О. В. Кобець, Т. Д. Перепелюк : МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Краматорськ : ЦТРІ “Друкарський дім”, 2020. 260 стор.

У посібнику висвітлюються актуальні питання етнічної психології як науки про психічну своєрідність людей, які належать до різних етнічних об'єднань — родоплемінних утворень, народностей, націй. Розглянуті основні наукові та прикладні проблеми етнопсихології. Детально аналізуються такі поняття, як «етнічний склад», «національний характер», «етнічні стереотипи», «етнічні конфлікти», «етноцентризм» та ін. Описуються особливості ділового спілкування з різними етнічними групами. Для студентів, викладачів, психологів, соціологів, соціальних робітників, для широкого загалу.

ISBN 978-617-8042-03-5

УДК 159.922.4(075.8)

© Кобець О. В., Перепелюк Т. Д., 2020

ЗМІСТ

I. Робоча програма курсу «Етнопсихологія».....	6
II. ЛЕКЦІЯ № 1. Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань...	49
1. Поняття етносу.....	49
2. Сучасне розуміння предмету етнічної психології.....	56
3. Завдання, функції та методи дослідження етнопсихології.....	58
4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.....	61
5. Методологічні принципи етнопсихології.....	63
III. ЛЕКЦІЯ № 2. Історія виникнення та розвитку етнопсихології як науки.....	65
1. Становлення і розвитку етнопсихології як науки.....	66
2. Вивчення проблеми давньогрецькими мислителями.....	68
3. Розробка проблеми мислителями Європи XVII-XIX ст.....	70
4. Теорія «народний дух».....	72
5. Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки.....	80
IV. ЛЕКЦІЯ № 3. Психологія міжетнічних відносин.....	83
1. Поняття міжетнічної взаємодії.....	84
2. Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин.....	88
3. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання.....	93
4. Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів.....	95
5. Соціальна каузальна атрибуція.....	98
V. ЛЕКЦІЯ № 4. Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання.....	103
1. Поняття і форми етнічних конфліктів.....	103
2. Теорії виникнення етнічних конфліктів.....	104
3. Види і стадії етнічних конфліктів.....	107
4. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів.....	109

5. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп.....	116
VI. ЛЕКЦІЯ № 5. Архетипічність. Ментальність. Національний	
характер.....	118
1. Психічний склад етносу. Архетипи.....	119
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації.....	121
3. Поняття національного характеру.....	126
VII. ЛЕКЦІЯ № 6. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна	
свідомість та самосвідомість.....	132
1. Поняття «етнічної свідомості» її «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними.....	132
2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.....	134
3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.....	135
4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.....	137
5. Національні почуття.....	140
VIII. ЛЕКЦІЯ № 7. Етнопсихологія українця.....	
1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу...	144
2. Екологічний чинник.....	153
3. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру.....	159
4. Вплив геополітичного чинника на український національний характер.....	181
5. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості.....	185
6. Вплив релігії.....	192
7. Сім'я і формування українського національного характеру.....	201
IX. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів з курсу	
«Етнопсихологія».....	208
X. Методичні вказівки до модульної контрольної роботи з дисципліни	
«Етнопсихологія».....	233

XI. Індивідуальні навчально – дослідні завдання.....	239
XII. Контрольна робота та методичні вказівки до її виконання з навчальної дисципліни «Етнопсихологія», напряму підготовки 053 Психологія.....	243
XIII. Питання до заліку.....	250
XIV. Література.....	251

РОБОЧА ПРОГРАМА КУРСУ

«ЕТНОПСИХОЛОГІЯ»

для студентів факультету соціальної та психологічної освіти
напряму підготовки 053 Психологія
Кредитно – модульна система
організації навчального процесу

1. ВСТУП

Кінець XX – початок XXI сторіччя характеризується як процес посиленої глобалізації. Вона має свої позитивні і негативні моменти, що проявляються, зокрема, на рівні міжетнічних, міжнаціональних конфліктів. Вони мають різновекторну базу, в тому числі і нездатність, неуміння, неготовність комунікантів, що представляють різні, часто полярні етноси та культури, рахуватися зі звичками, традиціями, духовними, релігійно-етичними цінностями, виробленими в іншому етнопсихологічному середовищі. Це і визначає ту ситуацію, що проблеми етнічної психології останнім часом починають набувати особливого значення, адже багатьох непорозумінь можна було б уникнути, якби з потенційними конфліктними сторонами попрацювали б практичні психологи.

Дані фактори до певної міри властиві і сучасній Україні оскільки в ній, крім основного етносу, проживають представники майже ста різних національностей. Ситуація ускладнюється і тим, що в кількісному відношенні вони досить відрізняються. А це, з одного боку, обумовлює потребу міжнаціонального (міжкультурного) зближення, а з іншого – породжує прагнення до відособлення, самозбереження. Це, безумовно, об'єктивні процеси, хоча їхнє протікання і пов'язане з неодмінними ускладненнями: зіштовхуються інтернаціональні та суто національні інтереси як два протилежні діалектично обумовлені напрямки.

Тому зміст і структура курсу «Етнопсихологія» відбиває теоретичні і практичні питання, викликані сучасним станом як людської цивілізації в цілому, так і суспільною атмосферою в Україні. Цим також обумовлюється той фактор, що дана навчальна дисципліна набуває значної ролі в системі підготовки психолога-фахівця.

Етнопсихологічні проблеми мають широкий спектр досліджень, що призвело до формування у 60-х роках ХХ сторіччя окремої науки – етнічної психології. Однак вона ще не знайшла свого систематичного викладу, ряд понять і методів знаходяться в дискусійному стані. Опанування ними – це також один із шляхів підвищення ефективності підготовки майбутнього спеціаліста. Вагомість дисципліни вбачається і в тому, що її даними оперують ряд як суто психологічних, так і загалом гуманітарних дисциплін: соціологія, історія, соціальна психологія, правознавство, політологія, геополітика, екологія людини, етнографія й етнологія, педагогіка тощо.

Дані етнопсихології слід враховувати при плануванні внутрішньої і зовнішньої політики держави, розробці соціально-економічної стратегії, визначенні перспектив митецько-культурного розвитку суспільства.

Основою для етнопсихології служать загальні принципи психологічної поведінки людини як індивіда та особистості, цінності духовного порядку, обумовлені ментальністю тієї чи іншої етнічної групи.

Предметом курсу є вивчення своєрідності прояву і функціонування психіки представників різних етнічних спільнот, а також ряд побутових реалій, які можуть істотно впливати на поведінку, почуття особистості, хоча і не мають чіткого понятійно-сміслового вираження і не піддаються точному науково-психологічному описові.

Метою навчальної дисципліни «Етнопсихологія» є розширення знань майбутніх спеціалістів з питань національно-психологічних властивостей людини, що уособлює певну етнічну культуру, спосіб життя, вдачу (ментальність), а також прагнення розкрити соціально-психологічні механізми творення і розвитку нації та історії становлення галузі знань, щодо

психологічних ознак етносу. Розуміння дії етнопсихологічних чинників у суспільстві дозволить повніше реалізувати ідею побудови демократичної держави на цивілізованих, гуманістичних засадах.

Завдання навчальної дисципліни:

1. Виявлення і розуміння студентами різних аспектів і закономірностей на етнопсихологічному рівні.
2. Виявлення глобальних і національно-самостійницьких тенденцій, що позначаються на суспільно-духовній атмосфері сучасної України.
3. Набуття студентами умінь орієнтуватися в сучасних етнопсихологічних проблемах.
4. Акцентування уваги на необхідності удосконалювати етнопсихологічні дослідження, розширення діапазону застосування етнопсихологічних прогнозів, усвідомлення їхніх цілей, завдань та особливостей.

Основні вимоги курсу – вироблення у студентів сприйняття етнопсихологічних процесів як складової частини суспільно-соціальних тенденцій, характерних сучасній Україні, формування навичок застосування одержаних знань для глибшого розуміння і вивчення специфіки міжетнічних та міжкультурних стосунків у сучасній Україні.

За своєю структурою навчальний курс «Етнопсихологія» складається з двох частин – теоретичної та практичної. Теоретична частина курсу включає вивчення актуальних питань і розкривається в таких темах:

1. Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань.
2. Історія виникнення та розвитку етнопсихології як науки.
3. Психологія міжетнічних відносин
4. Етнічний конфлікт: чинники виникнення та шляхи врегулювання.
5. Архетипічність. Ментальність. Національний характер.
6. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість та самосвідомість.

7. Етнопсихологія українця.

Після засвоєння дисципліни студенти повинні **знати**:

- особливості взаємовпливу психологічних та етнічних чинників, що впливають на поведінку та вчинки людини;
- умови і характер протікання етнопсихологічних процесів у сучасному суспільстві;
- психоментальні фактори, властиві основним етнічним групам сучасної людської цивілізації;
- шляхи, способи подолання та уникнення міжнаціональних та міжкультурних конфліктів;
- принципи прогнозування та проведення етнопсихологічної політики.

Також **уміти**:

- визначати критерії, що обумовлюють сучасні етнопсихологічні тенденції;
- встановлювати обставини, які спричиняють міжнаціональні та міжкультурні конфлікти у сучасному суспільстві;
- надавати консультаційну допомогу, спрямовану на усунення можливості виникнення міжнаціональних та міжкультурних конфліктів у сучасному суспільстві;
- аналізувати тенденції і напрямки здійснення етнопсихологічної політики у країні.

Загальні компетентності: здатність застосовувати знання на практиці; уміння планувати та розподіляти час; уміння працювати самостійно; здатність до прийняття рішень; здатність до аналізу та порівняння отриманої інформації з іншими джерелами; здатність до самокритики; турбота про якість виконаної роботи; здатність до письмової і усної комунікації рідною мовою; навички роботи з комп'ютером; дослідницькі навички; базові знання в галузі, необхідні для освоєння етнопсихології; базові уявлення про процеси в суспільстві, які на

сучасному етапі впливають на розуміння чинників психічного розвитку особистості в онтогенезі.

Фахові компетентності: базові уявлення про чинники формування та розвитку особистості; уміння продемонструвати знання з етнопсихології; створювати психологічний прогноз вікового розвитку дитини; здатність використовувати отримані знання для аналізу психолого-педагогічних ситуацій; здатність практично застосовувати отримані знання із курсу при написанні курсових, дипломних, магістерських робіт, виконання мультимедійних презентацій; Здатність обирати і застосувати валідні та надійні методи наукового дослідження та/або доказові методики і техніки практичної діяльності. Здатність здійснювати практичну діяльність (тренінгову, психотерапевтичну, консультаційну, психодіагностичну та іншу залежно від спеціалізації) з використанням науково верифікованих методів та технік. Здатність організовувати та реалізовувати просвітницьку та освітню діяльність для різних категорій населення у сфері психології. Здатність ефективно взаємодіяти з колегами в моно- та мультидисциплінарних командах. Здатність приймати фахові рішення у складних і непередбачуваних умовах, адаптуватися до нових ситуацій професійної діяльності. Здатність оцінювати межі власної фахової компетентності та підвищувати професійну кваліфікацію. Здатність дотримуватися у фаховій діяльності норм професійної етики та керуватися загальнолюдськими цінностями. Здатність розробляти та впроваджувати інноваційні методи психологічної допомоги клієнтам у складних життєвих ситуаціях.

З метою закріплення теоретичних основ курсу «Етнопсихологія» й одержання можливості провести додатковий контроль повноти знань студентів значне місце відводиться завданням для самостійної роботи (практична частина): аналіз різноманітних статистичних даних, укладання питальників для проведення анкетування, укладання термінологічних словничків тощо. Це дає змогу проаналізувати здатність студента використовувати надбані навички.

1.

Опис предмета навчальної дисципліни «Етнопсихологія»

Академічна характеристика	Напрям, спеціальність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
1	2	3
Кількість кредитів, відповідно ECTS – 3 Модулів – 3, Змістовних модулів – 5 Загальна кількість годин – 90 Тижневих - 2	Напрям підготовки 053 «Психологія» Освітньо- кваліфікаційний рівень: бакалавр	Дисципліни базової підготовки Рік підготовки: 4-й Семестр: 7-й Лекцій – 16 Практичні – 16 Самостійна робота – 58 з них ІНДЗ – у формі звіту та реферату - 20 Вид контролю: залік

Таблиця 2

Назва теми	Всього	Лекції	Семінари	Практика	Індивідуал на робота	СРС
Змістовий модуль І.						

Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань						
1.1. Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань.		2		2	8	
Змістовий модуль II.						
Історія виникнення та розвитку етнопсихологічних поглядів						
2.1. Історія виникнення та розвитку етнопсихології як науки.		2		2	8	
Змістовий модуль III.						
Психологічна основа нації						
3.1. Психологія міжетнічних відносин.		2		2	8	
3.2. Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання.		2		2	8	
Змістовий модуль IV.						
Психологія міжетнічних конфліктів						
4.1. Архетипічність. Ментальність. Національний характер.		2		2	8	
4.2. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість та самосвідомість.		2		2	8	
Змістовий модуль V.						
Культура та сім'я						
5.1. Етнопсихологія українця.		4		4	10	
Разом	90	16		16	58	

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

Тема 1.1. Етнопсихологія як об'єкт соціально-психологічного вивчення.

Історія людства як становлення психології етносів. Типі сучасних етнічних рухів в Україні. Роль етнопсихологічних знань у розбудові національної держави.

Етнопсихологія, як галузь соціально-психологічних знань, наука про психічні властивості народу.

Предмет, завдання та структура етнічної психології. Категоріальний апарат етнічної психології.

Методи дослідження в етнопсихології.

Напрями сучасних етнопсихологічних досліджень. Вивчення притаманної етносу системи пристосування з метою гармонійного існування в географічному середовищі, відродження набутого екологічного, медичного досвіду виживання і освоєння довкілля. Взаємозв'язок етнічних і соціально-екологічних явищ сучасності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 2.1. Історія розвитку етнопсихології.

Етнопсихологічні уявлення в Давньому світі: Греції, Візантії (Геродот, Гіппократ, Костянтин Багрянородний).

Розвиток етнопсихологічних знань у XVIII ст. Внесок французьких, англійських та німецьких філософів у розгляд проблем етнічної психології (К.Гельвецій, Ш.Монтеск'є, Д.Юм, І.Г.Гердер, І.Кант, Г.Гегель).

Етнопсихологія XIX – початку XX ст. Сприйняття етнопсихології як науки. Діяльність М.Лацаруса і Х.Штейнталя. В.Вундт і «психологія народів». Погляди Г.Лебона. Дослідження Російського Географічного товариства в галузі психологічної етнографії. Внесок російських філософів у вивчення психології росіянина (В.Соловйов, М.Бердяєв). Значення творчості Г.Шпета для розвитку етнопсихології в Росії.

Основні принципи національної психології, сформульовані у працях О.Потебні, М.Костомарова, М.Грушевського. О.Потебня про значення мови як етнофомууючої ознаки.

Етнопсихологія у XX ст. Виникнення психологічної антропології та порівняльно-культурної (крос-культурної) психології. Внесок в розвиток етнопсихології Ф.Боаса, Р.Бенедикт, М.Мід, К.Леві-Строса, Л.Гумільова та ін.

Етнопсихологія на сучасному етапі розвитку суспільства в Україні (А.Деркач, О.Донченко, В.Крисько, М.Яковенко, В.Павленко, В.Янів).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III

ПСИХОЛОГІЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Тема 3.1. Поняття міжетнічної взаємодії.

Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин.

Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання.

Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів.

Соціальна каузальна атрибуція.

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

Тема 3.2. Поняття і форми етнічних конфліктів. Теорії виникнення етнічних конфліктів. Види і стадії етнічних конфліктів. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп. Передумови виникнення та види міжетнічних конфліктів. Визначення конфлікту з точки зору соціології та психології. Психологія міжетнічних стосунків, шляхи їх розвитку і гармонізації. Класифікація етнічних конфліктів: за особливостями сторін, що протистоять (між етнічною групою та державою, між етнічними групами), за пріоритетними цілями (соціально-

економічні, етно-територіальні, етно-демографічні, культурно-мовні, політичні), за формами прояву (насильницькі, ненасильницькі).

Передумови розвитку реальних етнічних конфліктів у колишньому СРСР і в пострадянських державах.

Стадії перебігу етнічного конфлікту: виникнення конфліктної ситуації, усвідомлення конфліктної ситуації, конфліктна взаємодія, врегулювання або нейтралізація конфлікту. Стратегії врегулювання етнічних конфліктів: застосування правових механізмів, переговори, інформаційний шлях, введення додаткової ідентичності. Особливості врегулювання широкомасштабних конфліктів. Потенційні джерела етнічних конфліктів на території України.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV

АРХЕТИПІЧНІСТЬ. МЕНТАЛЬНІСТЬ.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Тема 4.1. Психічний склад етносу. Архетипи. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Поняття національного характеру.

Психологія сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.

Культура та її регулятивна функція. Особистість у культурі. Процеси соціалізації, інкультурації та культурної трансмісії. Адаптація до нового культурного середовища, актуалізація та пристосування.

Специфіка міжнаціональних шлюбів. Етапи формування сімейних стосунків у міжнаціональних шлюбах: початкове знайомство з сімейним життям, формування поглядів на власну сім'ю, реалізація власних уявлень по сім'ю у власному шлюбі, накопичення досвіду сімейного життя, подальше вдосконалення сімейних стосунків.

Етнопсихологічні особливості конфліктів у сімейних стосунках. Психологічна допомога, психокорекція стосунків між подружжям, які є представниками різних національностей.

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ

Тема 4.2. Поняття «етнічної свідомості» її «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості. Етнічна самосвідомість, її структура та функції. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість. Національні почуття.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНЦЯ

Тема 5.1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу. Екологічний чинник. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру. Вплив геополітичного чинника на український національний характер. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості. Вплив релігії. Сім'я і формування українського національного характеру.

5. ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ

Тема 2.1. Історія розвитку етнопсихології.

Практичне заняття № 1. Основні етапи становлення етнопсихології як науки.

Питання для самостійної підготовки та обговорення

1. Причини виникнення етнопсихології як науки.
2. Перші наукові обґрунтування природи етнічних відмінностей.
3. Теоретичні погляди науковців XVII – XVIII віків у розумінні специфіки етнопсихології.
4. Погляди Д.Юма на природу формування етносу.
5. Особливості розгляду етнопсихологічних проблем ученими-психологами XIX – XX ст.
6. Внесок українських учених, публіцистів у розвиток етнопсихологічної науки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III

ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА НАЦІЇ

Тема 3.1. Специфіка міжнаціональних стосунків.

Практичне заняття № 2. Мова як вербалізована культура етнічної спільності.

Питання для самостійної підготовки та обговорення

1. Мова як ноосфера етносу. О.Потебня, К.Ушинський про значення рідної 1 мови у формуванні етнічної свідомості та самосвідомості.
2. Письмові документи Київської держави як джерела вивчення психологічних рис їх авторів, персонажів у суспільних явищ.
3. Колективний психологічний образ українця за оригінальними творами вітчизняних письменників.
4. Етнопсихологія у приказках та прислів'ях.

5. Проблеми відображення української мови в шкільництві різних регіонів України.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV

ПСИХОЛОГІЯ МІЖЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Тема 4.1. Передумови виникнення та види міжетнічних конфліктів.

Практичне заняття № 3. Міжетнічні конфлікти: їхні причини та усунення.

Питання для самостійної підготовки та обговорення

1. Суть, передумови виникнення міжетнічних конфліктів.
2. Види міжетнічних конфліктів.
3. Специфіка проходження та основні стадії міжетнічних конфліктів.
4. Регулювання міжетнічних конфліктів.
5. Роль етнопсихологічної підготовки та консультацій для недопущення і подолання міжетнічних конфліктів.
6. Умови і причини виникнення ймовірних міжетнічних конфліктів у сучасній Україні.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V

КУЛЬТУРА ТА СІМ'Я

Тема 5.1. Психологія сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.

Практичне заняття № 4. Етнопсихологія сімейних стосунків.

Питання для самостійної підготовки та обговорення

1. Специфіка міжнаціональних шлюбів.
2. Етнопсихологічна специфіка та етапи формування сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.
3. Етнопсихологічні особливості конфліктів у сімейних стосунках.
4. Психологічна допомога і діагностика у сімейних стосунках.

ЗРАЗОК МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ №1

ВАРІАНТ № 1 (10 балів)

I. Диктант «З історії етнопсихології»:

1. Хто з учених філософів до нашої ери вперше звернув увагу на психологічні особливості складу етносу?
2. У якій державі зародилася етнопсихологія як наука?
3. Назвіть учених-психологів, які у XIX сторіччі на Заході вважалися основоположниками спеціальної дисципліни – психологія народів.
4. Хто з учених-філософів на Заході у своїх працях вперше звернув увагу на роль середовища щодо формування мислення людини?
5. Кому з учених належить думка, що характер людини формується на підставі спілкування у професійній діяльності?
6. Назвіть німецьких учених, які виступали проти ототожнення понять *«національний характер»* і *«темперамент»*.
7. Хто з учених створив першу в світі психологічну лабораторію?
8. Хто і коли створив перший журнал «Психологія дослідження народів»?
9. Хто з французьких учених вперше використовує поняття *«раса»*?
10. Назвіть імена російських учених, які у XIX сторіччі вперше організували вивчення національно-психологічних особливостей різних етнічних спільнот.
11. Хто з вітчизняних філологів-славістів здійснив значний внесок у розвиток етнопсихології щодо питання теорії мовознавства та національного фольклору?

12. Назвіть ученого, який вперше надав значної уваги вивченню та поясненню своєрідності національної психології росіян.

13. Хто з російських філософів вперше почав читати курс лекцій з етнічної психології?

14. Хто з російських істориків та етнографів у XX сторіччі розробив своєрідну концепцію походження етносів і психології людини?

15. Перерахуйте українських вчених, які надали значної уваги вивченню та поясненню своєрідності національної психології українців.

16. Кого з українських учених вважають основоположником української етнопсихології?

17. Назвіть сучасних українських учених, публіцистів, які займалися дослідженням українського національного характеру.

18. Кому з українських учених-психологів належить праця «Нариси з історії української етнопсихології»?

II. Продовжити думку:

1 варіант

1. *Етнос* – це стійка спільність людей, яка історично склалася та має ...

2. *Населення* – сукупність людей ...

3. *Національна культура* – це сукупність матеріальних і духовних цінностей ...

4. *Національний патріотизм* – це любов до своєї Батьківщини та народу, усвідомлення ..., яке знаходить вираження в ...

5. *Шовінізм* – це надміру виражений націоналізм, який знаходить вираження в ...

6. Складовим почуттями національної гідності є гордість за справи, багатства своїх предків, повага, любов ..., шанування ...

2 варіант

1. *Класи* – група людей, яка склалася відносно до розподілу ...
2. *Рід* – основна суспільна організація у первісному суспільстві, яка становить ...
3. *Національні цінності* – сукупність духовних ідеалів нації, в яких знаходять вираження ...
4. *Національна самосвідомість* – результат осмислення людьми своєї приналежності до ...
5. *Геноцид* – знищення окремих груп населення за расовими ..., а також свідоме створення умов ...
6. *Етнічна норма* – це вимоги до особистості та ...

3 варіант

1. *Нація* – велика соціальна група, яка становить собою ...
2. *Держава* – структура організації, яка забезпечує ...
3. *Почуття національної гідності* – внутрішнє переживання людьми цінностей ...
4. *Національний характер* – сукупність, що склалася історично і має стійкі психологічні риси, які визначають ...
5. *Націоналізм* – це ідеологія і політика, в основі якої ...
6. *Етногенез* – процес виникнення, розвитку та усунення ...

III. Дати розгорнуту відповідь:

1 варіант

1. Виділити спільне та відмінне в національній психології українців та росіян.
2. Що допомагає недопущенню міжнаціональних конфліктів?

2 варіант

1. Складіть модель вашої особистої адаптації до сімейних стосунків з представником (представницею) іншої етнічної спільноти.
2. Що становить істину причину виникнення міжнаціональних конфліктів?

3 варіант

1. Складіть соціально-психологічний портрет українського народу.
2. Складіть модель та опишіть свою особисту культуру міжнаціонального спілкування.

6. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

5.1. Загальні засади

Самостійна та індивідуально-дослідна робота проводиться в обсягах годин, передбачених навчальним планом (50 % від загальної кількості годин, що відводяться на опанування даної дисципліни). Ця робота включає такі аспекти:

1. Робота з навчальною літературою, монографічними дослідженнями, статистичними даними, що сприяє поглибленню знань з усіх тем курсу.
2. Підготовка бібліографічних оглядів, укладання списку бібліографії з певної теми, анотування статей у періодичних фахових виданнях.
3. Підготовка та захист реферату з певної проблеми, що розглядається в межах курсу.
4. Самостійне анкетування за різними показниками: ставлення до представників іншої нації та їхніх національно-культурних

традицій, варіанти послаблення напруги в «гарячих точках» колишнього СРСР, ставлення до можливості утворення багатонаціональної сім'ї, особливості проведення мовної політики в сучасній Україні тощо.

5. Підготовка індивідуального завдання.

Перевірка самостійної роботи здійснюється відповідно до графіка, розробленого викладачем та затвердженого на засіданні кафедри.

5.2. Тематика самостійної роботи

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

Тема 1.1. Етнопсихологія як об'єкт соціально-психологічного вивчення.

Питання і завдання для самостійної підготовки

1. Укласти бібліографічний список до курсу на базі бібліотеки КЕГІ.
2. До даного курсу укласти словничок термінів та понять, спираючись на підручники: Бандурка А.М., Друзь В.А. «Етнопсихологія»; Налчаджян А.А. «Этнопсихология»; Крисько В.Г. «Этническая психология».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ

Тема 2.1. Історія виникнення та розвитку етнопсихології як науки

Питання і завдання для самостійної підготовки

1. Укласти схему розвитку етнопсихології як науки.
2. Використовуючи ресурси Інтернету, визначити проблематику порушених етнопсихологічних досліджень (2 – 3 статті).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III

ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА НАЦІЇ

Тема 3.1. Психологія міжетнічних відносин.

Тема 3.2. Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання.

Питання і завдання для самостійної підготовки

1. З підручника А.А.Налчаджян «Этнопсихология» законспектувати параграф «Етнічна група».
2. Спираючись на твори української літератури, виписати ментальні риси чоловіка та жінки, властиві їм як представникам української нації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ IV

ПСИХОЛОГІЯ МІЖЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Тема 4.1. Архетипічність. Ментальність. Національний характер.

Тема 4.2. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість та самосвідомість.

Питання і завдання для самостійної підготовки

1. Спрогнозувати подальший характер розвитку міжнаціональних стосунків у Криму.
2. Укласти програму-схему безконфліктного спілкування і взаємодії представників двох найвідоміших вам національностей.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ V.

КУЛЬТУРА ТА СІМ'Я

Тема 5.1. Етнопсихологія українця.

Питання і завдання для самостійної підготовки

1. Розробити анкету «Роль батьків, що представляють різні нації, у вихованні спільної дитини».
2. Розробити модель психологічної допомоги і психокорекції сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.

6. ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАНЯТТЯ

7.1. Загальні положення

1. Індивідуальні заняття є частиною аудиторного навантаження студента. Вони проводяться відповідно до розкладу занять того курсу, на якому вивчається дана дисципліна, та графіка роботи викладача з кожним студентом.

2. Відповідно до загального обсягу учбового навантаження студента з даної дисципліни (36 акад. год.) індивідуальні заняття складають 6 академічних годин.

3. Організація проведення індивідуальних занять наступна:

- видача, консультування, роз'яснення щодо виконання ІНДЗ, окремих тем та питань дисципліни – 2 год.;
- перевірка виконання індивідуальної роботи (написання реферату), виявлення, розбір спірних або незрозумілих питань – 2 год.;
- підготовка та проведення індивідуальних занять, консультацій зі студентами, які вирішили взяти участь у студентських науково-практичних конференціях, що проводяться в КЕГІ та інших ВНЗ України – 2 год.

7.2. Індивідуальні заняття щодо написання рефератів

7.2.1. Мета й етапи підготовки роботи

Метою написання рефератів є поглиблення і закріплення студентами теоретичних знань з даного курсу та набуття вмінь пов'язувати свої знання з практикою. Написання рефератів дає студентам можливість навчитися самостійно використовувати й узагальнювати теоретичні положення та інформаційні матеріали, формулювати власні погляди стосовно невирішених

проблем та обґрунтувати висновки і пропозиції, що спрямовані на їхнє вирішення.

7.2.2. Основні етапи написання рефератів

1. Вибір теми та визначення завдань дослідження.
2. Добір та вивчення літературних джерел, добір та обробка інформації.
3. Складання плану роботи.
4. Написання та оформлення реферату.
5. Перевірка реферату.
6. Публічний захист реферату.

7.2.3. Орієнтовна тематика рефератів

1. Етнічні та соціальні чинники російсько-українського білінгвізму в Україні.
2. Значення рідної мови для формування етнічної свідомості та самосвідомості дитини.
3. Мова як вербальна культура етнічної спільноти.
4. Основні періоди формування українського етносу, нації, їхній вплив на становлення національної психології.
5. Дохристиянські традиційні вірування в сучасному світогляді українців.
6. Прояв понять «менталітет» і «національний характер» у звичаях і традиціях, народних піснях і танцях українців.
7. Етнічні відмінності виховання дитини у сім'ї.
8. Потенційні джерела етнічних конфліктів в Україні.
9. Практика соціалізації молодого покоління в різних етнічних культурах.
10. Етапи становлення етнічної ідентичності.

11. Етногенез як еволюція етнічної спільності.
12. Специфіка міжнаціональних шлюбів.
13. Особливості прояву національної психології у народному мистецтві.
14. Національно-психологічна обумовленість виховної роботи в колективі.
15. Узагальнено-психологічний образ українця (на матеріалі творів художньої літератури).
16. Культура як основний чинник диференціації народів, етнічні функції культури.

Студент може запропонувати і власну тему реферату. Однак таке рішення має бути погоджене з науковим керівником. Тема реферату вважається затвердженою, якщо вона погоджена з викладачем-керівником.

Кожний студент вибирає тему реферату за списком, який видає викладач та залишає його в журналі академічної групи. Обсяг реферату 10-15 сторінок стандартного аркушу комп'ютерного набору. Термін подання реферату викладачу – не пізніше, ніж за два тижні до початку екзаменаційної сесії.

7.2.4. Критерії оцінки рефератів

Реферат оцінюється на основі доповіді студента з теоретичного питання та результатів розв'язання практичного завдання за шкалою 20, 10; 5; 0 балів згідно з такими критеріями:

- «20» балів заслуговує студент, який всебічно, безпомилково, в логічній послідовності і вільно розкрив теоретичне питання; самостійно і правильно виконав поставлене завдання та продемонстрував знання методики його розв'язання;
- «10» балів заслуговує студент, який показав знання вузлових проблем реферативної доповіді; уміння користуватися

концептуально-понятійним апаратом у процесі аналізу основних проблем тематики реферативної доповіді; знання основних робіт зі списку рекомендованої літератури; уміння виконувати передбачені програмою завдання; робота викладена в цілому логічно, але не завжди точно й достатньо аргументовано;

- «5» балів отримує студент, який дав правильну, але неповну відповідь на теоретичне питання або розкрив усі аспекти поставленого питання, але припустився суттєвих помилок; не володіє основними знаннями методики розв'язання практичного завдання; виклад матеріалу має переважно компілятивний характер, у роботі не відчувається самостійність;

- «0» балів виставляється студенту, який не розкрив вузлових елементів теоретичного завдання; не володіє методикою розв'язання теоретичного (практичного) завдання або який відмовився відповідати на питання, поставлене викладачем.

7.3. Наукова робота

За рішенням кафедри студенти, які брали участь у поза навчальній науковій діяльності – у роботі наукових конференцій, підготовці наукових публікацій тощо – присуджуються додаткові бали за результати поточного контролю. При цьому загальна кількість балів, що вноситься до відомості за поточну роботу, не може перевищувати 75 балів (при підсумковому контролі у формі заліку).

Згідно з вибірковою частиною карти самостійної роботи студента за участь у науковій конференції та публікації наукової статті (тез) студент може одержати максимум 10 балів.

Графік участі студентів у конференціях та публікації статей формується згідно з внутрішнім графіком організації наукової роботи інституту та

надісланих запрошень до участі у науково-практичних конференціях організованих іншими ЗВО.

7.4. Пошуково–аналітична робота

Проведення досліджень з таких проблем:

1. Які ментальні риси яких народів відбито у книзі В. Овчинникова «Сакура та дуб».
2. Дати етнопсихологічну характеристику подій та поведінки персонажів у кіноповісті О.Довженка «Україна в огні».
3. Дати етнопсихологічну характеристику 2 – 3 родинно-побутових обрядів, властивих представникам християнської та мусульманської релігії.
4. Виявити етнопсихологічні чинники, які обумовлювали самопожертвування радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни, вояків ОУН-УПА, льотчиків-камікадзе, «чорних удовиць» (чеченок).
5. З етнопсихологічних позицій проаналізувати поняття «демократія», «тоталітаризм». Назвати сучасні країни, в яких переважає той чи інший тип організації суспільного життя.
6. Обґрунтувати власну позицію щодо спроб поділу сучасної України за принципом «Схід» – «Захід».
7. Які риси української ментальності негативно позначаються на процесі розбудови суверенної України.

8. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНО- КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ ВИКЛАДАЧА ЗІ СТУДЕНТАМИ

Навчальними планами підготовки бакалаврів значна частина навантаження студентів відводиться на індивідуальну та самостійну роботу. Викладач, який веде курс, здійснює керівництво цією роботою у наступних формах:

1. Видача та консультування підготовки індивідуальних завдань із дисципліни, перевірка та обговорення їх результатів.
2. Консультування з питань самостійного вивчення теоретичного матеріалу дисципліни, перевірка та оцінювання виконаних завдань.
3. Консультування щодо підготовки розділів індивідуального завдання, перевірка та обговорення їх результатів.
4. Консультування з підготовки до виконання завдань модульного контролю.
5. Консультування з підготовки презентацій у рамках проведення тренінгів.
6. Аналіз результатів виконання завдань модульного контролю знань студентів.
7. Індивідуальні заняття з окремими студентами або їх групою.
8. Участь у захисті індивідуальних завдань та рефератів.
9. Перевірка завдань поточного контролю знань студентів.

Індивідуально-консультативна робота проводиться викладачами, які проводять лекційні та практичні (семінарські) завдання з дисципліни. Дана робота проводиться за таким узагальненим графіком:

- індивідуальні заняття — один раз на тиждень;
- консультування студентів — один раз на тиждень;
- перевірка індивідуальних завдань — один раз на тиждень;
- захист індивідуальних завдань та рефератів — один раз на місяць;

- перевірка завдань поточного контролю знань студентів — два рази за семестр.

9. ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ПИСЬМОВОГО ЗАЛІКУ

1. Предмет і задачі етнічної психології як науки.
2. Зародження інтересу до етнічної психології за кордоном та в Україні.
3. Історичний розвиток етнопсихологічних поглядів на рубежі XIX – XX століття.
4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
5. Сутність понять «етнос», «нація».
6. Умови оптимального взаємо доповнення у спілкуванні різноманітних етнічних культур.
7. Властивості та функції національної психології.
8. Етнонаціональний образ та його основні характеристики.
9. Перспективи та шляхи розвитку етнопсихології як науки.
10. Специфіка міжнаціональних стосунків.
11. Сутність понять «менталітет», «національний характер». Особливості українського менталітету та національного характеру на побутових ситуаціях.
12. Психологічні передумови цілісної нації.
13. Національно-психологічні особливості представників різних народів: народи Закавказзя та Північного Кавказу.
14. Своєрідність психології народів ближнього зарубіжжя: росіяни та білоруси.
15. Своєрідність психології народів Балтії.

16. Порівняльна характеристика психології деяких народів дальнього зарубіжжя: японці, англійці, німці, французи.
17. Виникнення української народності та формування української держави.
18. Етнопсихологічні особливості українського народу.
19. Процеси українського етногенезу та національної державності.
20. Особливості української національної символіки.
21. Історичні основи державної політики України в галузі міжетнічних стосунків.
22. Потенційні джерела конфліктів в Україні.
23. Підходи до вирішення етнонаціональних питань в Україні.
24. Національна свідомість та самосвідомість, їхня залежність одне від одного. Особливості національної самосвідомості українців.
25. Сенс поняття «націоналізм» та його прояви в Україні.
26. Внутрішні та зовнішні умови, які впливають на вирішення національних питань в Україні.
27. Стратегічні завдання України щодо рішення етнічних проблем.
28. Розв'язання питання «національних меншин» в Україні.
29. Особливості психологічної поведінки українця та українки.
30. Сутність, передумови виникнення та види етнічних конфліктів.
31. Зміст етнічних конфліктів та специфіка їхнього розв'язання.
32. Етнопсихологічна специфіка та етапи формування сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.
33. Етнопсихологічні особливості конфліктів у сімейних стосунках у багатонаціональній сім'ї.
34. Система виховних заходів з урахуванням національно-психологічних особливостей людей.
35. Умови та передумови досягнення професіоналізму в міжнаціональних стосунках.

10. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

10.1. Поточне оцінювання знань студентів

Поточний контроль здійснюється з метою оцінки систематичності роботи студентів, своєчасності та якості виконання всіх завдань, передбачених програмою дисципліни, рівня засвоєння матеріалу та отримання відповідних знань і практичних навичок.

Максимальна поточна оцінка може досягати 75 балів за такими складовими:

1. За систематичність і активність на семінарських (практичних) заняттях – 15 балів.
2. За виконання модульних (контрольних) завдань – 10 балів.
3. Виконання домашнього завдання – 5 балів.
4. Написання рефератів – 20 балів.
5. Пошуково-аналітична робота – 5 балів.
6. Участь у конференції – 10 балів.
7. Публікація наукової статті – 10 балів.

Під час контролю систематичності та активності роботи на семінарських (практичних, лабораторних) заняттях, оцінці можуть підлягати: рівень знань, продемонстрований у відповідях і виступах на семінарських і практичних заняттях; активність при обговоренні питань, що винесені на семінарські (практичні) заняття; результати поданих для аналізу художніх текстів, експрес-контролю тощо.

Відповідь на семінарських (практичних, лабораторних) заняттях може бути оцінена в 15, 10, 5, 0 балів. При підрахунку балів за цей вид контролю виставляється середньо арифметична кількість балів за всі заняття.

При контролі виконання завдань для самостійного опрацювання, оцінці можуть підлягати: самостійне опрацювання теми в цілому або за окремими питаннями; здійснення елементів змістовно-художнього аналізу твору;

написання рефератів, есе; підготовка конспектів навчальних чи наукових текстів, укладання бібліографічних описів, підготовка реферативних матеріалів, публікацій тощо.

Відповідь за кожне завдання при виконанні обов'язкової самостійної роботи може бути оцінена в 20, 10, 5, 0 балів, а при виконанні вибіркової – 10, 5, 0 балів. Підрахунок балів за цей вид контролю відбувається шляхом накопичення балів за всі види роботи.

При виконанні модульних (контрольних) завдань оцінці підлягають теоретичні знання та практичні навички, яких набули студенти після опанування змістовного модуля. Кожне завдання оцінюється окремо:

I. Диктант «З історії етнопсихології»

Кількість правильних відповідей	Кількість балів
11-18	2
6 – 10	1
0 – 5	0

II. Продовжити думку

Кількість правильних відповідей	Кількість балів
5-6	3
3-4	2
1-2	1
0	0

III. Дати розгорнуту відповідь

Характер відповіді	Кількість балів
Відповідь на обидва питання повна, аргументована, думки викладено логічно, послідовно	5
Відповідь на обидва питання, аргументована, але недостатньо повна,	4

думки викладено логічно, послідовно	
Відповідь на обидва питання недостатньо повна, думки викладено логічно, послідовно	3
Відповідь на обидва питання неповна, думки викладено з порушенням логічної послідовності	2
Відповідь на одне питання недостатньо повна, відповідь на друге питання зовсім відсутня	1
Правильна відповідь на обидва питання відсутня	0

КАРТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА
з дисципліни «Етнопсихологія» для студентів
за спеціальністю 053 Психологія

Види самостійної роботи	Планові терміни виконання (№ навч. тиждень)	Форми контролю та звітності	Максимальна кількість балів
7-й семестр			
I. Обов'язкові			
За систематичність і активність на семінарських (практичних) заняттях			
1.1. Практичне заняття №1	3	Активна участь в семінарських (практичних, лабораторних) заняттях	15
1.2. Практичне заняття №2	5		
1.3. Практичне заняття №3	7		
1.4. Практичне заняття	9		

№4			
За виконання модульних (контрольних) завдань			
1.1. Модульна контрольна робота №1	16	Перевірка правильності виконання модульних контрольних робіт	10
За виконання завдань для самостійного опрацювання			
1.1. Домашнє завдання до ПЗ №1	3	Перевірка правильності виконання завдань	5
1.2. Домашнє завдання до ПЗ №2	5		
1.3. Домашнє завдання до ПЗ №3	7		
1.4. Домашнє завдання до ПЗ №4	9		
1. 9. Написання реферату	2-18	Обговорення (захист) матеріалів реферату	20
1.10. Пошуково–аналітична робота	2-18	Розгляд підготовлених матеріалів під час аудиторних занять або ІКР	5
Разом балів за обов'язкові види СРС			55
II. Вибіркові			
2.1. Участь у конференції	2-18	Доповідь на конференції та публікація тезисів доповіді	10
2.2. Публікація наукової статті	2-18	Публікація наукової статті у збірнику	10
Разом балів за вибіркові види СРС			20

Разом балів за обов'язкові та вибіркові види СРС	75
Підсумковий контроль знань студентів	25
Всього балів за виконання СРС	100

10.2. Критерії оцінки знань студентів при поточному контролі

15 балів заслуговує відповідь, яка містить:

- глибоке знання програмного матеріалу і структури відповідної дисципліни;
- вільне володіння концептуально-понятійним апаратом та термінологією відповідного наукового напрямку;
- знання основної та додаткової рекомендованої літератури;
- уміння виконувати передбачені програмою завдання;
- логічна, коректна та переконлива відповідь.

10 балів заслуговує відповідь, яка містить:

- знання вузлових проблем програми та основного змісту лекційного курсу;
- уміння користуватися концептуально-понятійним апаратом у процесі аналізу основних проблем програми;
- знання основних робіт зі списку рекомендованої літератури;
- уміння виконувати передбачені програмою завдання;
- у цілому логічна, але не завжди точна й аргументована відповідь.

5 балів заслуговує відповідь, яка містить:

- фрагментарні, поверхові знання розділів програми і змісту лекційного курсу;
- труднощі при використанні науково-понятійного апарату та термінології навчальної дисципліни;
- неповне знання рекомендованої літератури;

- часткові труднощі з виконанням передбачених програмою завдань;
- прагнення логічно та аргументовано побудувати відповідь.

0 балів ставиться якщо студент:

- не спроможний виконати передбаченні програмою завдання.

11. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Оцінювання знань студентів з навчальної дисципліни, формою підсумкового контролю яких є залік, здійснюється на основі результатів поточного і підсумкового контролю знань заліку.

Залік може проводитися як в усній, так і письмовій формі і включає завдання різного змісту: відповіді на теоретичні питання і тестові завдання. Зміст теоретичних питань і тестових завдань відповідає переліку контрольних питань до заліку.

Критерії оцінювання залікової відповіді з дисципліни «Етнопсихологія»

Перше питання. (8 балів)

Бали	Характер відповіді
8	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, наведено власні приклади, які підтверджують теоретичні положення
7	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, приклади, які підтверджують теоретичні положення, не відзначаються самостійністю
6	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, наведені приклади лише частково підтверджують теоретичні положення
5	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, однак

	ілюстративні приклади відсутні
4	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, однак ілюстративні приклади відсутні
3	Відповідь повна, названо різні точки зору з проблеми, що розглядається, однак їхні коментарі відсутні
2	Відповідь часткова, названо лише одну точку зору з проблеми, що розглядається, подано її коментар
1	Відповідь часткова, названо лише одну точку зору з проблеми, що розглядається, без її належного коментаря
0	Відповідь відсутня або є лише її незначні фрагменти

Друге питання. (8 балів)

Бали	Характер відповіді
8	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, наведено власні приклади, які підтверджують теоретичні положення
7	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, приклади, які підтверджують теоретичні положення, не відзначаються самостійністю
6	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, наведені приклади лише частково підтверджують теоретичні положення
5	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, однак ілюстративні приклади відсутні
4	Відповідь повна, логічно послідовна, проаналізовано різні точки зору з проблеми, що розглядається, виражена власна позиція з даної проблеми, однак ілюстративні приклади відсутні
3	Відповідь повна, названо різні точки зору з проблеми, що розглядається, однак їхні коментарі відсутні
2	Відповідь часткова, названо лише одну точку зору з проблеми, що розглядається, подано її коментар

1	Відповідь часткова, названо лише одну точку зору з проблеми, що розглядається, без її належного коментаря
0	Відповідь відсутня або є лише її незначні фрагменти

Тести (9 балів)

Бали	Кількість помилок
9	0
8	1 - 2
7	3 - 4
6	5 - 6
5	7 - 8
4	9 – 10
3	11 – 12
2	13 – 14
1	15 – 16
0	17 і >

Загальна підсумкова оцінка з дисципліни складається з суми балів за результати поточного контролю знань та за виконання завдань, що виносяться на залік.

Умови переведення даних 100-бальної шкали оцінювання в 4-бальну та шкалу ECTS:

Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за бальною шкалою, що використовується в КЕГІ	Оцінка за національною шкалою
A	90 - 100	5 (відмінно)
B	85 - 89	4 (добре)
C	75 - 84	4 (добре)
D	66 - 74	3 (задовільно)
E	60 - 65	3 (задовільно)
FX	35 - 59	2 (незадовільно) з можливістю повторного складання

F	0 - 34	2 (незадовільно) з обов'язковим повторним вивченням дисципліни
----------	---------------	--

12. ЛІКВІДАЦІЯ АКАДЕМІЧНОЇ ЗАБОРГОВАНOSTІ

Студенти, які набрали за результатами поточного і підсумкового контролю від 35 до 59 балів, після належної підготовки мають право повторно скласти іспит (залік) за власною заявою.

Перескладання іспиту (заліку) з дисципліни дозволяється двічі, але якщо студент не склав залік двічі, то він зобов'язаний повторно прослухати курс даної дисципліни.

Студенти, які набрали за результатами поточного контролю 0 - 34 бали, зобов'язані написати заяву на повторне вивчення дисципліни на різних формах навчання свого чи іншого факультету і там скласти іспит (залік). Дозволяється написати заяву на індивідуально-консультаційну роботу з викладачем і згідно з направленням деканату отримувати та складати викладачу під час консультацій виконані завдання, модулі тощо для одержання балів поточної успішності; та в кінці семестру, відповідно до графіку затвердженому деканом, скласти іспит (залік).

13. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

(підручники, посібники)

1. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология : Учебное пособие для вузов / Ю.В.Арутюнян, Л.М.Дробужева, А.А. Сусоколов. М.: Аспект Пресс, 1999. 240 с.
2. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология : учеб. пособие. Харьков : Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. 240 с.

3. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. К. : МАУП, 2000. 186 с.
4. Бойко О. Д. Історія України : підручник. 5-те вид., доповн. К. : Академвидав, 2014. 720 с. (Серія «Альма-матер»).
5. Генеза етнопсихології в Україні ХІХ століття: історико-етнологічний аспект / Микола Балагутрак. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. 224 с.
6. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового пізнання. Київ : Самміт-книга, 2010. 432 с.
7. Етика та естетика : навчальний посібник / В. Л. Петрушенко, В. П. Савельєв, І. М. Сурмай, та ін. / за ред. В. Л. Петрушенко. Львів : Видавництво “Новий Світ – 2000”, 2011. 308 с.
8. Каденюк О.С. Історія України : навч. посібник. К. : Кондор, 2008. 408 с.
9. Крысько В.Р. Этническая психология : Учебник для студентов высших учебных заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2002. 312 с.
10. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. М. : Изд-во «Экзамен», 2002. 448 с.
11. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. 264 с.
12. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. М. : Ключ, 1999. 224 с.
13. Махній М. М. Homo ethnikos: психологія і культура. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 400 с.
[//http://issuu.com/98125/docs/homo_ethnikos](http://issuu.com/98125/docs/homo_ethnikos)
14. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. СПб., 2004. 381с.
15. Павленко В. М., Таглін С. О. Етнопсихологія. К., 1999. 408 с.

16. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник. Факультет соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Київ, 1996. 385 с.
17. Релігієзнавство : навчальний посібник для студентів ВНЗ. / В. Л. Петрушенко, О. П. Петрушенко, М. П. Скалецький та ін. / за редакцією В. Л. Петрушенка та О. П. Петрушенка. Львів: “Новий Світ-2000”, 2011. 328 с.
18. Савицька О. В. Етнопсихологія : навч. посіб. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. К. : Каравела, 2011. 264 с.
19. Українська етнопсихологія: історія, розвиток, персоналії: монографія / Н. М. Семенів; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: Ліга-Прес, 2013. 199 с. Бібліогр.: с. 179—198.
20. Філософія сталого розвитку людства : навчально-методичний посібник / Людмила Рижак. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 518 с.
21. Чепа М.-Л. А. Етнопсихологічний вимір цивілізаційного поступу: монографія. К., 2008. 287 с.
22. Чепа М.-Л. А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації: монографія. К., 2013. 104 с.
23. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. 341 с.

Додаткова

1. Алиев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований. *Вопросы психологии*. 1988. № 9. С.31-37.
2. Бандурка А.М. Етнопсихологія: Учеб. пособие / А.М. Бандурка, В.А. Друзь. Харьков : Изд-во ун-та внутр. Дел, 2000. 240 с.
3. Баронин А.С. Этническая психология. К. : ТанDEM, 2000. 264 с.
4. Бондаренко О., Сиротенко В. Українізація – об’єктивна необхідність чи політичні маневри (на матеріалі публікацій газети «Краматорская

- домна») // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів: Збірник наукових праць. Вип. IV. Луганськ, 2006. С. 192-198.
5. Бороноев А.О. Основы этнической психологии. СПб, 1991. 302 с.
 6. Братко О.А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці // Нова наукова гіпотеза. К. 1990. 86 с.
 7. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. М., Наука, 1983. 105 с.
 8. Бромлей Ю.В. Человек в этнической (национальной) системе. *Вопросы философии*. 1988. № 7. С.11-16.
 9. Бромлей Ю.В. К вопросу о влиянии культурной среды на психику *Советская этнография*. 1983. № 3. С. 67-75.
 10. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації. К.: Либідь, 2004. 240 с.
 11. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К. : Оберіг, 1993. 900 с.
 12. Вундт В. Проблемы психологии народов. М. : Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1998. 446 с.
 13. Гайдай М.М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. К., 1972. 104 с.
 14. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность (историко-философский анализ). К. : Вища школа, 1984. 96 с.
 15. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. К. : Наукова думка, 1966. 183 с.
 16. Грабович О. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. К., 1991. 210 с.
 17. Гришина Н., Кошелев О., Сиротенко В. Ознайомлення зі звичаями та обрядами Слов'янщини – могутній фактор формування національної української свідомості // Духовні скарби українського народу в житті молоді: збірник статей та матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої 5-річчю тернопільського товариства «Вертеп» / Відповід.

- редактори доц. Чернописький М.Г., Шимків П.М., Шимків Н.М.
Тернопіль : МП «Чумацький шлях», 1994. С. 93 – 95.
18. Гумилев Л. Древние тюрки. СПб. : Издательский дом «Кристалл», 2002. 575 с.
 19. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. 578 с.
 20. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія. К. : Либідь, 2001. 197 с.
 21. Духовная культура и этническое самосознание. М. 1990. Вып. 1. 242 с.
 22. Душков В.А. География и психология. Подход к проблемам. М. 1987. 326 с.
 23. Етнічна самосвідомість: національна культура // Тези республіканської науково-теоретичної конференції. К., 1991. 211 с.
 24. Етнопсихологія / Л.Е. Орбан, В.Д. Хрущ, В.К. Ларіонова та ін. Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 1994. 83 с.
 25. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів, 2002. 86 с.
 26. Кон И.С. Психология предрассудка // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю.В.Чернявская. Мн. : Харвест, 1998. 175 с.
 27. Кон И.С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). М: Наука, 1988. 270 с.
 28. Кононенко В.І. Символи української мови. Івано-Франківськ: Плай, 1996. 186 с.
 29. Конституція України.
<https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
 30. Королев С.И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. М., 1970. 312 с.

31. Кружь Ю.З. Хліборобська подія слов'ян. К., 1973. 69 с.
32. Крысько Г.В. Этническая психология. М. : Академия, 2008. 320 с.
33. Кукушкин В.С., Столяренко Л.Д. Этнопедагогика и этнопсихология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. 488 с.
34. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. 2-е вид., доп. та перероб. К. : Либідь, 1993. 288 с.
35. Кцоева Г.У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов. *Психологический журнал*. 1986. Т. 7. № 2. С. 41-50.
36. Лебон Г. Психологическая иерархия рас // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю.В.Чернявская. Мн: Харвест, 1998. 311 с.
37. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. 78 с.
38. Малашок Є. Нариси з історії нашої культури. К., 1992. 82. с.
39. Мацейків М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні. Проблеми сучасної філології. К. : Наукова думка, 1991. 227 с.
40. Налчаджян А.А. Этнопсихология. СПб. : Питер, 2004. 381 с.
41. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (ескіз української міфології). К., 1992. 97 с.
42. Петров В.А. Скіфи. Мова і етнос. К., 1972. 112 с.
43. Петрова А.С. Феномен общения с точки зрения этнопсихологии: к постановке проблемы // Советская этнография. 1987. № 3. С. 56-64.
44. Піхманець В.А. Психологія творчості. К., 1971. 269 с.
45. Повович М. Національна культура і культура нації. К: Знання, 1991.
46. Ребет Л. Теорія нації. Львів: Творчо-видавниче підприємство „Всеукраїнський політичний журнал „Державність”, 1997. 147 с.
47. Романець В.А. Психологія в Київській Русі // Історія психології епохи Відродження. К., 1988. 214 с.

48. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI века. М.- Л. : Наука. 1966. 242с .
49. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України // Упор., передмова О.В. Шаблія. Львів: Світ, 1994. 243 с.
50. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К.: Критика, 2000. 304 с.
51. Савицька О.В. Етнопсихологія : курс лекцій. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 344 с.
52. Савицька О.В. Етнопсихологія: Навч. посібн. / О.В. Савицька, Л.М. Співак. К. : Каравела. 2011. 264 с.
53. Сиротенко В. Осмислення лінгвосоціальних проблем в українській поезії XIX – XX ст. //Проблеми освіти: Наук.-метод. б. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2002. Вип.. 28. С. 182 – 187.
54. Стельмахович М.Т. Народна педагогіка. К.: Радянська школа, 1985. 201 с.
55. Стефаненко Т.Г. Этнопсихологии. М. : Аспект-Пресс, 2003. 368 с.
56. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 404 с.
57. Субтельний О. Зростання національної свідомості // Україна: історія. К. : Либідь, 1991. 96 с.
58. Сухарев В.А., Сухарев М.В. Психология народов и наций. Донецк : Сталкер, 1997. 400 с.
59. Сухарев В.А. Психология народов и наций. Донецк : Сталкер, 1997. – 400 с.
60. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К., Наукова думка., 1974. 165 с.
61. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

62. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. К.: Либідь, 1994. 296 с.
63. Українці і народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядник, прим, та біографічні нариси А.П.Пономорьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк: Вст. ст. А.П.Пономорьова. К., 1991. 637 с.
64. УССР. Законы. Закон Украинской Советской Социалистической Республики о языках в Украинской ССР. Принят на десятой сессии Верховного Совета Украинской ССР одиннадцатого созыва, 28 окт. 1989 г. К., 1991.
65. Шпорлюк Р. Імперія та нація. К. : Дух і Література, 2000. 354 с.
66. Этническая экология: теория и практика. М., 1991. 374 с.
67. Этнические стереотипы поведения / Под ред. Байбурина А.К. – Л., 1986. 330 с.

ЛЕКЦІЯ № 1

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

ПЛАН

1. Поняття етносу.
2. Сучасне розуміння предмету етнічної психології.
3. Етнічне відродження другої половини ХХ ст.
4. Завдання, функції та методи дослідження етнопсихології,
5. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
6. Методологічні принципи етнопсихології.

1. Поняття етносу

У людському суспільстві завжди існувала потреба у глибокому пізнанні етнічних особливостей народів, їхньої поведінки. Ці особливості вивчалися психологами, філософами, істориками, соціологами, географами, економістами, мистецтвознавцями, етнографами, культурологами, релігієзнавцями та демографами.

Проблема пізнання етнічних особливостей народів, їхнього характеру, Психології та поведінки є актуальною і в наш час. оскільки різноманітні аспекти піп проблеми набули фундаментального значення в динамічних процесах суспільного розвитку.

Етнопсихологія належить до тих наук, які вивчають лише великі групи. Великі групи створюють конкретні соціальні норми, цінності, установки, потреби, які індивід засвоює засобами навчання та виховання в малих групах.

Великі групи поділяються на **два види**:

1. **випадкові** (стихійні), вони нетривалі у своєму існуванні, швидкоутворювані та швидко розсіювані, досить різноманітні за складом (наприклад, натовп, глядацька аудиторія, публіка та ін.);

2. **закономірно утворені**, які склалися в ході історичного розвитку, довготривалі, стійкі у своєму існуванні групи (*наприклад, нація, народність, плем'я; професійні групи, соціальні класи, вікові групи та ін.*).

Спільною **особливістю великих груп** є наявність специфічних регуляторів поведінки. Такими **регуляторами** є звичаї, традиції, обряди, які зумовлені суспільною практикою даної групи. Єдність особливостей життєвої позиції групи з регуляторами поведінки характеризує **спосіб життя групи**. Дослідження способу життя передбачає вивчення форм спілкування, типу контактів між людьми і передусім специфічної мови народу, представників певної професії чи класу й т. ін. *Прикладами цієї мови можуть виступати літературна мова, жаргон, діалекти тощо.*

Одним з базових понять етнопсихології є поняття «етносу» чи «етнічної спільності». Уперше термін **«етнічна спільність»** було введено до наукового обігу в 1957 р. **М. М. Чебоксаровим і М. Г. Левіним**. Вони вважали, що це поняття є набагато ширшим у порівнянні з поняттям «народ».

Етнічна спільність - це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

- 1) як **реальна (компактна)** сукупність людей, що завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;
- 2) в **дисперсному (розсіяному)** стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

Найвдаліше визначення етносу, що ґрунтувалося на проведених теоретичних дослідженнях, було запропоновано етнографом **Ю. В. Бромлем**. *Етнос* - це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Окрім такого вузького розуміння поняття етносу, **Ю. В. Бромлей** розглядає **етнос**, в широкому розумінні цього слова, як **етносоціальний організм** (*наприклад, нація з її економічною і політичною спільністю*).

Основними ознаками етносу в різних формах його існування є:

- 1) наявність шлюбно-сімейних зв'язків;
- 2) спільність території та політичного устрою;
- 3) мова;
- 4) економічна єдність.

Упродовж десятиліття (1957-1968 рр.) науковцями обговорювалася проблема визначення поняття «етнічна спільність» та його основних ознак. Не викликали заперечень такі ознаки етнічної спільності: спільність мови (за допомогою мови виявляється культура) і спільність території. Щодо ознаки «економічна єдність» такої однаковості не існувало. Деякі дослідники висловлювали думку про те, що економічна єдність визначається політичними, а не етнічними межами і тому притаманна не нації чи етносу, а державі.

У вітчизняній психологічній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних формах. Найпопулярнішою є **історично-стадіальна типологія**, згідно з якою виокремлюють такі основні форми етносів: **клани, плем'я, народність, нація**. Водночас у вітчизняній науці найбільш вживаними є такі поняття: плем'я, народність, нація; у зарубіжній - плем'я і нація. Отже, поняття етносу є найширшим у порівнянні з іншими наведеними вище поняттями, якими позначено його форми.

Клани – це групи, які існують у різноманітних формах, у різних суспільствах.

Спрощено можна визначити **клани як союзи двох типів**:

1) **родові союзи** (загальновідомі шотландські клани), з яких розпочалося утворення політичних інститутів;

2) **тотемічні**, тобто такі, що є схожими до сімейних союзів на релігійних засадах. **Тотемізм** — це сукупність релігійних уявлень та вірувань, що ґрунтується на культі тварин чи рослин, які вважаються предками клану, і на вірі в кровні родинні зв'язки між усіма членами клану та з будь-якою твариною або рослиною. Клани, що існували у первісних суспільствах, й дотепер відіграють важливу роль у суспільствах Китаю та Японії.

Більш високою, у порівнянні з кланами, формою соціальної організації є **плем'я**. Існування етносу у формі племені було властивим для первіснообщинного ладу. Основною його **ознакою** виступає те, що типом соціального зв'язку, який їх об'єднував в єдине ціле, був **принцип родинних зв'язків і відносин**. До племені належить значна кількість родів і кланів. Плем'я вирізняється своєю внутрішньою формою організації: вождь, рада племені тощо, які вирішують усі важливі питання. Типовим для племені є його незначна чисельність та низька розвиненість продуктивних сил. Племінна самосвідомість ґрунтується на уявленнях про спільність походження усіх членів племені від одного пращура.

З плином часу племена та їх союзи трансформувалися у народності.

Народність (чи народ) – це етнічні спільності тих докапіталістичних формацій, що з'явилися після первіснообщинного ладу. Поняття «народ» є багатозначним. Ним позначають і населення міст чи селищ, і спільність, яка пов'язана з певною територією, має власну мову, розвинену культуру, політичний устрій і систему влади. Народність утворюється на основі територіально-політичного устрою. У порівнянні з племенем народність є різноманітнішою, оскільки в ній значно більша кількість членів та існує розшарування на класи. Народи (або народності) вирізняються своєю культурою.

Поступове утвердження капіталістичної формації призвело до появи націй. Під *нацією* розуміють народ, що живе спільним історичним життям, усвідомлює власну єдність, має спільну історичну пам'ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Основним критерієм та ознакою нації виступає **національна самосвідомість**. Відсутність свідомості, самосвідомості та пам'яті перетворює націю у населення певної території (*Ю. Бромлей*).

Нація виступає найвищою формою існування етносу. Основними ознаками, що вирізняють націю з-поміж інших етнічних спільностей є не

стільки рівень соціально-економічного розвитку, скільки її внутрішня структура, яка ґрунтується не на кровному спорідненні, а на соціальному принципі.

Визначальними *характеристиками нації* є: велика внутрішня згуртованість і високий рівень національної свідомості.

Основними *ознаками нації* виступають:

- спільність мови (для держави спільність мови не обов'язкова);
- спільність території (*наприклад, народи Англії та США користуються спільною мовою - англійською*);
- спільність економічного життя;
- спільність матеріальної та духовної культури;
- національна самосвідомість.

Лише сукупність цих ознак утворює сутність поняття «нація».

Основою для формування нації виступає *колективне усвідомлення почуття спільності*, яке виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою прояву цього прагнення є *прагнення мати свою державу. Спільність долі є найважливішим чинником* формування нації. Представникам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле сумісним володінням спільною спадщиною в минулому і спільною долею в майбутньому (*Емерсон*).

Нація – це історично стійка спільність людей, яка з'явилася завдяки спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється у спільності культури. Така спільність складається історично, вирізняється стійкістю, не базуючись на расовій чи племінній ознаці. *Наприклад, сучасна італійська нація сформувалася впродовж століть з римлян, германців, етрусків, арабів, греків.*

Значення нації для розвитку її представників полягає в наступному:

- а) нація - це стійка форма спільності, що існує тисячоліттями;
- б) нація створює стійку культурну спадщину;

- в) нація формує сильне почуття ідентифікації індивіда із спільністю і виступає провідним чинником його особистісного самовизначення;
- г) нація сприяє появі почуття солідарності між членами спільноти й антагонізму по відношенню до чужих.

Населення України має всі ознаки нації. Тому українці - це нація.

Існує чітка класифікація етнічних спільностей, згідно з якою з-поміж усіх етнічних спільнот виокремлено кілька *«основних етнічних підрозділів»*, тобто сукупностей людей, які вирізняються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і є самостійними одиницями суспільного розвитку.

Основними етнічними підрозділами є:

1) *«елементарні етнічні одиниці»* (мікроетнічні одиниці) – це ті найменші складові частинки основної етнічної спільності, що є межами поділу останньої. *Наприклад, сім 'я,. етнічна група і т. ін.;*

2) *«субетнічні підрозділи»* — не спільності, в яких основні етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, у порівнянні з основними етнічними одиницями (мають певну специфіку), і є складовими частинами цих одиниць. Такі спільності вважаються етнографічними групами. *Наприклад, з-поміж українців виділяють: бойків, лемків, гуцулів, поліщуків тощо.*

3) *«міжетнічні спільноти»* (макроетнічні одиниці) – це утворення, до яких належить кілька основних етнічних підрозділів. Міжетнічні спільності характеризуються меншою інтенсивністю етнічних властивостей у порівнянні з іншими етнічними підрозділами. Міжетнічні спільності вирізняються схожими рисами культури та спільною самоусвідомленістю. *Це, наприклад, мовні сім'ї та групи (слов'яни, романо-германці тощо) (за Ю. Бромлеєм).*

Одна і та сама людина може належати водночас до кількох етнічних підрозділів. Наприклад, *українець* (основний етнографічний підрозділ, етнос): *гуцул* (етнографічна група, субетнос); *слов'янин* (метаєтнічна спільнота).

Етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Найчастіше це поняття використовується для позначення частини етносу, яка проживає на інших етнічних територіях, однак має з

власним етносом спільну мову, культуру, віру, відчуття тотожності з ними. *Наприклад, компактне проживання українців у Канаді зі збереженням української культури та мови.*

Національна меншина – це менша за чисельністю група у порівнянні з етнічною, яка не займає панівного положення, представники якої є громадянами цієї держави, однак за етнічними, релігійними чи мовними характеристиками посідають такі позиції, що відрізняють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови.

Етнічний розвиток відбувається дискретно, що зумовлено внутрішніми і зовнішніми процесами, які певним чином впливають на існування етносу.

В зв'язку з цим виділяють такі **способи існування етносів**:

1) **зародження** (етнос з'являється у результаті асиміляції, він є першим у часовому плані);

2) **розширення**, спосіб, згідно з яким етнос намагається приєднати до себе інші, менші за чисельністю етноси, які територіально розміщені неподалік. Цей період характеризується зростанням самосвідомості. В ході розширення етнос постійно прогресує, оскільки постійно відбуваються внутрішні психологічні процеси, які зумовлюють його неперервний розвиток. Розвиток національної самосвідомості сприяє гармонізації етносу. Цей процес здійснюється до того часу, доки всередині етнічної спільності не будуть виділятися за окремими ознаками нові етнічні групи. Таке прагнення з'являється внаслідок диференціації даної етнічної спільності за певними критеріями;

3) зниження рівня активності чи **розпад**. Етнос перестає поглинати сусідні етноси, менше виявляє активність і національну свідомість. Процеси, які відбуваються на попередньому етапі сприяють падінню рівня етнічної самосвідомості, призводять до знецінення національних ідей, оскільки особистісні мотиви переважають над національними. Етнос стає легко вразливим, що може призвести до його злиття з іншими етносами, до втрати усіх ознак етносу (території, мови, єдності) або до зовнішньої агресії;

4) перехід розпаду в *гомеостаз*, тобто статичний стан етносу.

Гомеостаз – це рухливий виражений стан етнічної спільності, що зберігається засобами її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які можуть порушити цю рівновагу. *Наприклад, у стані гомеостазу перебувають індійські племена Північної Америки, що зберегли розвиток і культуру кінця XIX - початку XX століття і не розпалися у зв'язку з наявністю в них високого рівня розвитку етнічної самосвідомості.*

Таким чином, визначені вище поняття не є рівнозначними і дозволяють описувати різноманітні соціальні утворення, враховуючи їх специфіку.

2. Сучасне розуміння предмету етнічної психології

Етнічна психологія – це галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні особливості нації (етносу, народу) та їх представників; закономірності, джерела і чинники національної (етнічної) свідомості та самосвідомості, національний характер, механізми національної (етнічної) ідентифікації та етностереотипізації; психологію міжнаціональних (міжетнічних) відносин.

Об'єктом вивчення *етнопсихології* є нація, етнос і народ.

Тривалий час основною категорією етнопсихології виступав психічний склад нації чи етносу. В зв'язку з цим *Г. М. Андреєва* зазначила: «Поняття «психологічний склад нації» є досить складним для операційного визначення. Тому в етнопсихології здійснено не одну спробу підшукати такі еквіваленти до нього поняття, які були б найбільш прийнятними для їх використання в емпіричних дослідженнях. Як синонім до поняття «психологічний склад нації» вживаються поняття «національний характер», «національна самосвідомість» чи просто «національна психологія». Однак введення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити».

Тому важливим **завданням** сучасної етнопсихології є з'ясування сутності та змісту її основних феноменів і побудова їх структури на цих засадах.

Вивчення структури етнопсихологічних понять відбувається в руслі двох напрямків. Представники першого напрямку до цієї структури включають компоненти, що належать до загальної та соціальної психології (характер, темперамент, почуття, воля і т. ін.). Вивчення певних загальних та особливих якостей національної психології, національного характеру, які є складовими змісту і форми проявів етнопсихологічних феноменів, мають відношення до другого напрямку. Обидва напрямки заслуговують на особливу увагу.

В сучасній науці існує три основних підходи до розуміння предмета етнопсихології.

Перший підхід є схожим до крос-культурної психології заходу. Його прихильники вважають етнопсихологію галуззю загальної психології і користуються поняттями та методами дослідження загальної психології. Водночас вони вбачають основну мету етнопсихології у встановленні конкретних проявів особистості, формуванні психічних процесів і етапів у представників різних народів.

Другий підхід трактує етнопсихологію як галузь соціальної психології, що вивчає процеси міжетнічної та внутрішньоетнічної взаємодії на груповому рівні. Відмінність цього підходу від першого полягає у тому, що об'єктом його дослідження виступають етнічні спільності, закономірності їх розвитку, психогенезу та взаємодії, а не їх окремі представники.

Третій підхід пов'язує етнопсихологію і етнографією та зосереджується на вивченні культурних особливостей певних націй, етносів і народів та встановленні зв'язків між цими особливостями і національною психологією.

Предметом вивчення *етнопсихології* виступають:

- особливості поведінки, емоційні реакції, психіка, характер, національна самосвідомість, етнічні стереотипи (за А. С. Бароніним);
- системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей (за Т. Г. Стефаненко);

- психічні риси етносу і його представників, міжетнічна взаємодія і конфлікти *(за А. А. Налчаджяном);*
- своєрідність прояву і функціонування психіки членів різноманітних етнічних спільностей *(за В. Г. Крисько);*
- складні процеси духовно-психічного розвитку народу; етнічна, культурологічна, психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виокремлюються у ході свого розвитку *(за М.І. Пірен).*

3. Завдання, функції та методи дослідження етнопсихології

У сучасній етнопсихології виділяють такі самостійні **напрямки дослідження:**

1) **порівняльні** дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, емоцій, які є невід'ємною складовою відповідних розділів загальної та соціальної психології;

2) **культурологічні** дослідження, які спрямовані на виявлення особливостей символічного світу, народної культури, ціннісних орієнтацій та культури, що пов'язані з етнографією, фольклористикою, мистецтвознавством та ін.;

3) **дослідження етнічної свідомості та самосвідомості.** В межах цього напрямку, який належить до соціальної психології, вивчаються соціальні установки, стереотипи, міжетнічні відносини;

4) **дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей.** Цей напрямок має безпосередній зв'язок з соціологією та віковою психологією.

Завданнями етнопсихології виступають:

1) осмислення та узагальнення даних про чинники і джерела становлення національно-психологічних особливостей представників конкретних етнічних спільностей та виявлення на цій основі специфіки розвитку етносів;

2) вивчення специфіки мотиваційної сфери національної психології представників етнічних спільностей з метою аналізу своєрідності прояву

дійсності, ініціативи, ступеню покладання зусиль та інших якостей, які визначають найвищі показники ефективної діяльності людей;

3) дослідження національних характеристик інтелектуально-пізнавальної активності представників конкретної національності, що виявляються у процесі праці, зокрема, їх логічного рівня, абстрагування, швидкості осмислення, організації ходу інтелектуальних процесів, глибини сприймання, концентрації та стійкості уваги тощо;

4) аналіз та виявлення закономірностей перебігу національних почуттів і специфічних виявів емоційної сфери;

5) вивчення особливостей впливу національних установок на вольову активність: виявлення стійких вольових процесів, своєрідності вольових процесів, Своєрідності вольових зусиль, які притаманні представникам тих чи інших етносів;

6) дослідження специфіки комунікативної сфери етнопсихології (людей у процесі спільної взаємодії, спілкування людей у малих групах);

7) порівняльне вивчення національних психологічних особливостей різних народів світу з метою з'ясування закономірностей функціонування національної психології та складання психологічної характеристики, необхідної для взаємин у широкому плані;

8) виявлення специфічних традиційних рис і психологічних особливостей етносів, які пов'язані з релігійною специфікою; етнічних особливостей народів, які мають національні релігії;

9) вивчення політико-правової специфіки в життєдіяльності народів поліетнічних держав з метою узагальнення як негативних, так і позитивних сторін їх життєдіяльності та соціально-психологічного прогнозування їх подальшого розвитку тощо.

Дослідження в етнопсихології ґрунтуються на таких методологічних **принципах**: принцип об'єктивності, наукового підходу, системності, дидактичної взаємодії, історизму, діалектизму.

Основними **функціями** етнопсихології є:

1) *гносеологічна*, яка полягає в пізнанні закономірностей, що з'являються у психіці суб'єктів етнопсихології;

2) *описова*, яка виявляється у фіксації результатів вивчення етнічних груп і спільностей за допомогою певних систем позначень, що визначені в науці;

3) *прогностична*, яка полягає у практиці та теорії прогнозування, що здійснюється на базі етнопсихології;

4) *культурологічна*, яка пов'язана з вивченням етнопсихологією культурних процесів у конкретному етносі;

5) *комунікативна*, яка полягає у вивченні етнопсихологією процесів міжособистісного спілкування представників різних етносів та особливостей їх поведінки;

6) *етнополітична*, яка виявляється у детальному вивченні етнічних процесів в етнічних групах з метою напрацювання рекомендацій щодо безконфліктної політики держави стосовно етнічних груп, які її населяють;

7) *виховна*, яка полягає у вивченні психології представників етнічних груп для формування ефективнішої програми їх навчання з урахуванням виявлених психологічних особливостей.

Етнопсихологія використовує різноманітний методичний апарат, залучаючи методи дослідження не лише загальної психології, але й методи етнографії (аналіз продуктів діяльності), соціології, мовознавства, соціальної психології тощо.

У етнопсихології розрізняють такі *види досліджень*:

1) *стандартне*, що пов'язане з вивченням національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;

2) *крос-культурне*, що передбачає виявлення національно-психологічної специфіки представників декількох етнічних спільностей.

Об'єктами вивчення етнопсихології виступають: етнічна самосвідомість, інтереси, ціннісні орієнтації, потреби і мотиви, комунікативно-поведінкова діяльність, етнічні стереотипи.

В етнопсихології використовуються такі *методи дослідження* суміжних наук:

- **етнографії:** аналіз продуктів культури (мови, міфів і релігії) та порівняльні (міжкультурні) дослідження;
- **соціології:** кореляційні дослідження, які описують функціональні залежності та потребують статистичної обробки даних;
- **мовознавства:** порівняльний аналіз, понятійно-категоріальний, структурно-формальний аналіз;
- **соціальної психології:** спостереження, аналіз документів (контент-аналіз), опитування (інтерв'ю, анкетування).

Окрім того, для розвитку етнопсихології доцільно використовувати *історичний метод*, який має традиції в соціальній психології.

Великий обсяг емпіричного матеріалу можна отримати за допомогою психологічного аналізу історії та культури етнічних груп.

В етнопсихології також застосовують такі методи дослідження: польовий метод; спостереження з участю; доцільне використання ММРІ, тесту Кеттелла (для вивчення етнічних типів), методу семантичного диференціалу для дослідження етнічних відмінностей.

4. Зв'язок етнопсихології з іншими науками

Етнопсихологія пов'язана з багатьма науками, які певною мірою вивчають національні особливості психіки людини та їх спільностей:

- **філософією**, яка методологічно і теоретично осмислює соціальні й частково психологічні особливості етнічних груп та їх представників, передусім націй, і з'ясовує специфіку їх впливу на внутрішньо- та міжнаціональну взаємодію й спілкування між людьми. Представники різноманітних теорій націй визнають наявність специфічних рис національного характеру та їх особливого поєднання в представників тієї чи іншої етнічної спільності, що виявляються в поведінці та діяльності людини;

- **соціологією та культурологією**, які вивчають якісні характеристики національних груп як соціальних і культурних спільностей, розробляють соціологічні та культурологічні концепції їхнього розвитку, з'ясовують психологічний зміст і надають пояснення цих феноменів. Соціологія та культурологія досліджують найбільш загальні тенденції й закономірності взаємодії та культурних відносин між різними етносами;
- **етнологією**, що є галуззю наукових знань, яка спрямована на вивчення матеріальної культури, систем споріднення, життєзабезпечення, виховання, соціальної та політичної систем у різних народів; проблем їх етногенезу, етнічності й міжкультурних контактів; розселення етносів, демографічних процесів у етносів; порівняння культурних рис того чи іншого народу. Етнологія досліджує національні традиції, звички і смаки, специфічні особливості поведінки та дій представників різних етносів. Їх психологічні особливості. Зв'язок між етнопсихологією та етнологією настільки тісний, що деякі дослідники вважають етнопсихологію одним з розділів етнології;
- **етнографією**, яка досліджує: географічний рівень організації національного буття. Здійснюється геокультурний аналіз - дослідження кола питань, що стосуються зв'язку між національною культурою і простором, у межах якого вона з'являється та розвивається;
- **соціальною психологією**, яка вивчає національні особливості психіки людей як представників конкретних соціальних груп, з'ясовує закономірності їх прояву та функціонування;
- **культурною антропологією**, яка досліджує людину як представника різних культур, національних спільностей. Культурна антропологія вивчає індивіда як члена певної етнічної групи,

вважаючи його частиною цілого - конкретної культури як способу життя, що притаманний якому-небудь народу, суспільству;

- **етнопсихолінгвістикою** - галуззю психолінгвістики, що розглядає вплив мови і мислення, що сприяє накопиченню і відображенню історичного досвіду етносу, як провідного чинника розвитку психіки етносу. Етнопсихолінгвістика вивчає національно-культурну варіативність у мовленнєвих діях, операціях, цілісних актах; мовній свідомості; організації процесів мов: ієнн твого спілкування. Будь-яка мова тісно пов'язана з етнічними, правовими, релігійними формами суспільної свідомості, що мають велике етнічне значення;
- **етнопедагогікою**, яка досліджує своєрідність завдань, методів й прийомів виховання і навчання, що є традиційними для психічних народів; порівнює специфіку виховання та навчання в різних народів; вивчає вплив національної психології на виховання і навчання представників яких-небудь етнічних спільностей та закономірності такого впливу.

Існує тісний зв'язок етнопсихології з **українознавством, народознавством, фольклористикою та ін.**

Етнопсихологія розвивається у тісному взаємозв'язку з іншими науками, що зумовлено потребою в об'єднанні зусиль багатьох дослідників з метою вивчення явищ, які є результатом взаємодії, спілкування, взаємин і поведінки людей у складі етнічних спільнот

5. Методологічні принципи етнопсихології

Етнічна психологія, як й інші психологічні галузі, дотримується методологічних принципів, прийняті у загальній психології:

- єдності психіки та діяльності;
- детермінізму;
- відображення;

- конкретно-історичного;
- системного;
- особистісного підходу.

Але в етнопсихології як окремій науковій галузі існують і власні методологічні принципи.

Зокрема, В. Хрущ пропонує принципи, яких потрібно дотримуватися при зіставленні різних націй.

1. Принцип обґрунтованості та достовірності.

Національно-психологічні особливості повинні порівнюватись на основі чітко обґрунтованих показників у рамках своєрідності того класу психологічних феноменів, які становлять зміст і структуру певної діяльності. Тобто критерії дослідження повинні бути чітко обґрунтованими.

2. Принцип порівняння та зіставлення значимих величин.

Порівнюватись і зіставлятись повинні істотні, значимі величини національної психології, які визначають специфіку функціонування останньої.

3. Принцип історично-гносеологічного підходу.

Порівняння та зіставлення мають вестися на основі врахування умов, у яких, з одного боку, формувались національно-психологічні феномени, а з іншого — проводились дослідження.

4. Принцип соціального підходу.

Сутність національно-психологічних особливостей певної групи потрібно аналізувати також з урахуванням її соціального статусу. Адже вивчення цих особливостей не є самоціллю. Воно необхідне для аналізу діяльності представників конкретних спільностей, виховної роботи з ними, оптимізації їхніх стосунків з іншими етнічними групами.

Питання для самоконтролю

1. Які соціальні групи (великі чи малі) вивчає етнопсихологія? Назвіть і охарактеризуйте види великих груп.
2. Що таке «спосіб життя групи»?

3. Дайте визначення поняття «етнічна щільність».
4. Розкрийте сутність поняття «етнос» за Ю.В. Бромлеєм. Назвіть основні ознаки етносу.
5. Перерахуйте й охарактеризуйте основні форми етносів згідно з історично-стадіальною типологією.
6. Розкрийте сутність поняття «нація». Вкажіть основні характеристики й ознаки нації.
7. Охарактеризуйте «основні етнічні підрозділи» за Ю.В. Бромлеєм.
8. Визначте поняття «етнічна група».
9. Дайте визначення поняття «національна меншина».
10. Охарактеризуйте способи існування етносів.
11. Дайте визначення етнічної психології як галузі знань. Вкажіть, що є об'єктом вивчення етнопсихології.
12. Розкрийте основні сучасні підходи до розуміння предмета етнопсихології.
13. Розкрийте основні етапи етнічного відродження другої половини XX ст.
14. Вкажіть основні завдання етнопсихології.
15. Визначте провідні функції етнопсихології.
16. Розкрийте зв'язок етнопсихології з іншими науками.
17. Охарактеризуйте основні методологічні принципи етнопсихології.

ЛЕКЦІЯ № 2

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

ПЛАН

1. Становлення і розвитку етнопсихології як науки.
2. Вивчення проблеми давньогрецькими мислителями.

3. Розробка проблеми мислителями Європи XVII-XIX ст.
4. Теорія «народний дух».
5. Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки.

1. Становлення і розвитку етнопсихології як науки.

Психологія – (від грец. Ethnos – плем'я, народ), міждисциплінарна галузь знання, що вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функції національної самосвідомості, етнічних стереотипів та т.д.

Створення спеціальної дисципліни – *«психології народів»*– було проголошено вже в 1860 р М. Лацарусом і Х. Штейнталем, які трактували «народний дух» як особливе, замкнуте утворення, що виражає психічне схожість індивідів, що належать до певної нації, і одночасно як їх самосвідомість; зміст його має бути розкрито шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі і культури.

На початку XX ст. ці ідеї отримали розвиток і часткову реалізацію в *«психології народів»* В. Вундта. Надалі в США етнопсихологія практично ототожнюється з неофрейдистською теорією, яка намагалася вивести властивості національного характеру з так званої «базової», або «модальної», особистості, яка в свою чергу асоціювалася з типовими для даної культури методами виховання дітей.

Перші крупиці етнопсихологічних знань містять праці античних авторів – філософів і істориків: Геродота, Гіппократа, Тацита, Плінія Старшого і ін. Перші спроби зробити народи предметом психологічних спостережень були зроблені в XVIII в. Так, французькі просвітителі ввели поняття «дух народу» і намагалися вирішити проблему його обумовленості географічними факторами. Ідея народного духу проникла і в німецьку філософію історії XVIII ст.

Свій внесок в розвиток знань про характер народів внесли і англійський філософ Д. Юм, і великі німецькі мислителі І. Кант і Г. Гегель. Всі вони не

тільки висловлювалися з приводу факторів, що впливають на дух народів, а й пропонували «психологічні портрети» деяких з них.

Розвиток етнографії, психології та мовознавства привело в середині XIX в. до зародження етнопсихології як самостійної науки. Створення нової дисципліни, психології народів, було проголошено в 1859 німецькими вченими М.Лацарусом і Х. Штейнталем.

Необхідність розвитку цієї науки, що входить до складу психології, вони пояснювали потребою дослідити закони душевного життя не тільки окремих індивідів, а й цілих народів (етнічних спільнот в сучасному розумінні), в яких люди діють «як деякий єдність». Всі індивіди одного народу мають «подібні почуття, схильності, бажання», всі вони володіють одним і тим же народним духом, який німецькі мислителі розуміли як психічний схожість індивідів, що належать до певного народу, і одночасно як їх самосвідомість.

Рубіж XIX-XX ст. відзначений появою цілісної етнопсихологічних концепції німецького психолога В. Вундта. Вундт проводив основну для соціальної психології думку, що спільне життя індивідів і їх взаємодію між собою породжують нові явища зі своєрідними законами, які хоча і не суперечать законам індивідуальної свідомості, але не містяться в них. А в якості цих нових явищ, іншими словами, в якості змісту душі народу, їм розглядалися загальні уявлення, почуття і прагнення багатьох індивідів. На думку Вундта, загальні уявлення багатьох індивідів виявляються в мові, міфах і звичаях, які і повинні вивчатися психологією народів⁴.

Ще одна спроба створення етнічної психології, причому саме під цією назвою, була зроблена російським мислителем Г. Шпет. Він вважав, що продукти духовної культури є психологічні продукти, і стверджував, що в самому по собі культурно-історичному змісті народного життя немає нічого психологічного. Психологічно інше ставлення до продуктів культури, до сенсу культурних явищ.

Г. Шпет вважав, що мова, міфи, звичаї, релігія, наука викликають у носіїв культури певні переживання, «відгуки» на те, що відбувається перед їх очима,

умами і серцем. Згідно з концепцією Шпета, етнічна психологія повинна виявляти типові колективні переживання, іншими словами, відповідати на питання: Що народ любить? Чого боїться? Чому поклоняється?

Ідеї Лацаруса і Штейнталя, Кавелина, Вундта, Шпета залишилися на рівні пояснювальних схем, які не були реалізовані в конкретних психологічних дослідженнях. Але ідеї перших етнопсихологів про зв'язки культури з внутрішнім світом людини були підхоплені іншою наукою - культурною антропологією.

2. Вивчення проблеми давньогрецькими мислителями.

Інтерес до вивчення етнопсихологічних особливостей народів, поведінки цих країв людей прокинувся в глибокій старовині з практичних потреб людей, в першу чергу торгово-економічних і військових міркувань.

Подання про етнопсихології різних народів сходять ще до античності. Мандрівники й учені стародавності, розповідаючи про далекі країни, чимало уваги приділяли опису специфіки способу життя того чи іншого етносу. Вони описували звичаї, взаємовідносини людей, їх поведінку в сім'ї та т. Д. Знання цих особливостей, як вважали в давнину, можуть полегшити зносини з сусідніми народами, а також необхідні для колоніальних завоювань.

Мислителі давнини – Аристотель, Геродот, Гіппократ, Піфагор і ін. Намагалися відшукати єдині принципи для пояснення всього різноманіття етнопсихологічних явищ. Уже в стародавній Греції вплив навколишнього середовища на формування етнопсихологічних особливостей спільності було помічено раніше, ніж вплив соціально-економічних чинників. Лікар і знаменитий учений Гіппократ (460-377 до н. Е.) висунув загальне положення, згідно з яким всі відмінності між народами - в тому числі їх поведінку і звичаї - пов'язані з природою і кліматом країни. У книзі «Про повітря, води і сушах» фізичні та психологічні особливості різних народів він безпосередньо виводив з кліматичних умов. «Якщо азіати, – пише він, – боязкі, відрізняються

відсутністю мужності, менш войовничі і володіють більш лагідним характером, ніж європейці, то головну причину цього слід шукати в характері пір року» (цит. Плеханов Г.В. «Нариси з історії матеріалізму»).

Припущення про те, що південний і північний клімат по-різному впливають на організм, отже на психіку людини, допускав і Демокріт.

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) був переконаний в тому, що надмірна спека і надмірний холод роблять народи жорстокими.

Геродот (між 490 і 480-близько 425 до н. е.) є «батьком» не тільки історії, а й етнології. Він багато мандрував і розповідав про дивовижні особливості народів, з якими знайомився під час подорожі. В «Історії» Геродота ми зустрічаємо, як учений прагне пояснити зацікавили його особливості життя та характеру народів, їх довкілля і при цьому порівнює їх між собою.

Будь-який народ Геродот порівнює зі своїми співвітчизниками – еллінами. Кращим зразком етнографічного нарису у Геродота вважається опис Скіфії, зроблене на основі особистих спостережень: він оповідає про богів, звичаї скіфів, переказує міфи про їхнє походження, описує і риси характеру, виділяючи їх суворість, неприступність, жорстокість. Він намагається пояснити приписані якості як особливостями навколишнього середовища (Скіфія представляє собою багату травною і добре орошану повноводними ріками рівнину), так і кочовим способом життя скіфів, завдяки якому «Ніхто може їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього».

Крім цього, була спроба пояснити характер народів впливом їжі, що вживається. За Піфагору (близько 570-500 до н. е.), Надлишок тваринної їжі надає людям і рас щось жорстоке і дике, в той час як зловживання рослинною їжею знижує діяльність організму.

Послідовники Піфагора зустрічаються і серед сучасних психологів. Як повідомляє газета «Труд» (24.09.1999 р), американський психолог І. Канн стверджує, що прихильність людей до тих чи інших ягід, фруктів і овочів пов'язана з певними рисами характеру. Виявляється, любителі яблук, як правило, люди дуже старанні і трохи старомодні, готові лізти зі шкіри, щоб

виконати будь-які доручення начальства. А ті, хто віддає перевагу бананам, в душі м'які і поступливі люди, які в інший раз не проти і помріяти. Любителі винограду, вміють зберігати таємниці, ті хто без розуму від персиків - натури витончені, поетичні. Але, дружити найкраще з тими, хто небайдужий до груш, вони спокійні і доброзичливі.

3. Розробка проблеми мислителями Європи XVII-XIX ст.

Спроби пояснити етнічні відмінності в психіці особливостями природно-кліматичних факторів зустрічаються і у багатьох видатних вчених XVII-XIX століть. У XVIII столітті найбільш повно психологічні особливості етносів розглядалися французькими мислителями. Вони вірно помічали, що народи відрізняються один від одного певними психологічними особливостями. Але при вивченні вони також допускали методологічні помилки. Наприклад, відмінності в суспільному ладі, культурі і психіці народів вони пояснювали особливостями клімату і майже не розглядали соціально-історичний розвиток народів. Виявляючи відмінності в інтелекті, пояснювали їх зовнішніми (температурними) умовами клімату. Нібито помірний клімат Середнього Сходу і Західної Європи більше сприяє розвитку інтелекту, а разом з ним і цивілізованості, ніж клімат тропічних областей, де спека душить людські зусилля.

Французькі просвітителі XVIII століття ввели поняття «дух народу» і намагалися вирішити проблему його обумовленості географічними факторами. Відомий французький вчений Ш. Монтеск'є (1689-1755 р.р.), один з основоположників географічного детермінізму, відмінності в психології народів, його суспільного устрою пояснював головним чином впливом клімату, ґрунту, фауни і флори на організм людини.

На думку Монтеск'є, клімат і ґрунт мають вирішальний вплив не тільки на закони, на звичаї і звички народів, а й на політику держав, рівень культури і особливості психологічного складу. У жарких кліматах зазвичай панує деспотизм. Народи жарких кліматів, на його думку «боязкі, як старі», ліниві, не

здатні до подвигів, але наділені живою уявою. А північні народи «відважні, як юнаки» і малочутливі до насолод. «Холодне повітря, – писав він, – виробляє стиснення закінчень зовнішніх волокон нашого тіла, чому напруга їх збільшуються, і посилюється приплив крові від кінцівок до серця. Він викликає скорочення цих м'язів і таким чином ще більше збільшує їх силу. Навпаки, тепле повітря, послаблює зовнішні волокна, розтягує їх, отже, зменшує їх силу і пружність.

На думку Монтеск'є, клімат впливає на дух народу не тільки безпосередньо; від кліматичних умов і ґрунту складаються традиції і звичаї, які в свою чергу впливають на життя народів. Він вважав, що в ході історії безпосередній вплив клімату слабшає, а дія інших причин посилюється. «Якщо над дикунами панує майже виключно природа і клімат, то китайцями керують звичаї, в Японії тиранічна влада належатиме Зенон».

Французький психолог А. Фульє в книзі «Фактори національного характеру» критикує Монтеск'є в перебільшенні впливу клімату при поясненні національно специфічного. Проти твердження про те, що жаркий клімат породжує в характері жорстокість, він наводить багато прикладів, які спростовують ці погляди. Ось, що пише А. Фульє ''Що стосується жорстокості, яку по Монтеск'є, породжує жаркий клімат, то її ми знаходимо в історії всіх народів, як в Греції, Італії, Іспанії, Англії, так і в Єгипті, Ассирії та Персії. Ескімоси в холодній країні, тим часом вони, так само люті, як вовки і ведмеді, які населяють їх пустелі''.

Своєю концепцією географічного детермінізму Монтеск'є був новатором свого часу і його погляди були відомим кроком вперед. Але, абсолютизація ролі географічного середовища, ігнорування соціальних факторів справжніх рушійних сил історичного процесу привели в середині XIX століття. його послідовників до реакційним висновків про причини відсталості колоніальних народів.

Але, разом з тим, не можна не визнавати роль географічного середовища у формуванні самобутніх рис в психології народів. Географічне середовище, як

постійні і необхідні умови життя народу, надає певні впливу на формування самобутніх рис його психіки. Природа, будучи природною основою виробництва, надає істотну роль на темпи її розвитку. Розвиток виробництва, форм господарства і спосіб життя в тих чи інших країнах певною мірою визначається географічними умовами. Але від них не залежать сутність суспільних відносин, зміна однієї формації іншою.

4. Теорія «народний дух».

В середині XVIII століття на заході стала широко розповсюджуватися нова теорія «народний дух». Один з її найвизначніших представників німецький філософ І.Г. Гердер (1744-1803) розглядав дух народу не як щось безтілесне, він практично не поділяв поняття «народний дух», і «народний характер». Дух народу, на думку Гердера, можна дізнатися через його почуття, мови, справи і т.д. Необхідно вивчити всю його життя. На перше місце він ставив усна народна творчість, вважаючи, що саме світ фантазії відображає народний дух найкращим чином. Він описував психологічні портрети народів. Так, німців він характеризує як народ мужніх звичаїв, благородної доблесті, добродішній, сором'язливий, що вміє глибоко любити, чесний і правдивий. Знайшов він недолік і у своїх співвітчизників: обережний, сумлінну, щоб не сказати повільний і неповороткий характер. Сусідам німців – слов'янам він приписував такі риси, як: щедрість, гостинність до марнотратства, любов «до сільської свободи.» І в той же час вважав слов'ян легко підкоряється і покірними.

Свій внесок в розвиток знань про характер народів внесли і англійський філософ Д. Давид, і великі німецькі філософи І. Кант і Г. Гегель.

Тлумачення про таємниче народному дусі отримало своє повне відображення в філософії Гегеля. У книзі «Філософія історії» народний дух містифікується як якась істота, що володіє вищими силами. Згідно ідеї Гегеля, діючим початком нації і народностей є його дух, який живе в народі і містить в собі зародок, з якого розвивається історія народу. Тому кожна нація

характеризується особливою ступенем розвитку цього духу. Дух характеризується, як фатальне, незмінне психічне якість народу.

Неспроможність положення Гегеля полягає в тому, що він історичні долі і місії народів виводив, виходячи із сутності народного духу, який нібито наділений незмінними специфічними духовними якостями. А незмінність народного духу, за Гегелем, пов'язана з незмінністю клімату і особливостями природи. «Пустеля, близькість країни до моря або віддаленість від нього, - пише він, – всі ці обставини можуть мати вплив на національний характер». Особливо важлива при цьому зв'язок з морем. Усередині корінний Африки, оточеної високими горами, впритул підходять до узбережжя, і тим наглухо відгородженій від моря, цієї вільної стихії, дух тубільців залишається не розкритим, не відчуває – ніякого прагнення до свободи; вони можуть не опираючись, переносити загальне рабство.

Розмірковуючи про особливе народному дусі, Гегель розвивав реакційну євро-центрическую концепцію. Розхваливши європейців, він протиставляє їх іншим народам Азії, Африки і тубільним народам Америки. Принципом європейського духу, пише він, є розум. Тут панує тому нескінченні прагнення до знання, чужі інших рас. Німецьку націю він оголошував історичним народом і вищої нацією.

Згідно своєю концепцією Гегель вельми невтішно відгукнувся про ряд азійських і африканських народів. Розглядаючи негрів як дитячу націю, що не цікавиться культурою і подальшим розвитком, він пише: «внутрішній потяг до культури вони не виявляють. На батьківщині у них панує жахливий деспотизм, тут вони не піднімаються ще до почуття особистості в людині, - тут дух їх ще дрімає, залишається зануреним в себе, абсолютно не прогресує і, таким чином, цілком відповідає компактною нерозрізнення масі африканської землі».

У бурхливої діяльності Гегель бачить тільки руйнує, нічого не створює силу. Діяльність монголів, за Гегелем, не призводить ні до якого прогресу у всесвітній історії.

Ще гірше він описує тубільних народів Америки. Навіть вимирання цих народів він пояснює не нелюдською експлуатацією їх завойовниками – європейцями, а недосконалістю їх раси і народного духу.

«Що стосується, нарешті, первинних мешканців Америки, – пише він, – то слід зауважити, що вони являють собою слабке, зникає плем'я. Правда, в деяких частинах Америки до часу її відкриття була на обличчя досить значна культура; однак, її не можна й порівнювати з культурою європейською, і вона зникла разом з початковими мешканцями».

Багато передові мислителі минулого робили цінні спроби розібратися в природі етнічної психології. Вони вірно помічали, що народи відрізняються один від одного певними духовними рисами, сприйняттям навколишньої дійсності, побутом, традиціями і т.д., намагалися знайти коріння цього в матеріальних факторах. Однак вони не могли вирішити повністю проблеми етнопсихології. Головне джерело формування своєрідних рис, характерів етнопсихології, вони шукали не в умовах їх життя і реальної історії, а в таких другорядних явищах, як особливості клімату, географічне розташування країни і т.д.

На цей недолік справедливо вказував свого часу Н.Г. Чернишевський, який вважав, що про розумові і моральні якості народів минулих часів, можна скласти уявлення лише за фактами їх історичної діяльності і форм побуту. Він писав: «Багато з ходячих висновків щодо духовних якостей різних націй страждають домішкою хитких здогадок, носять відбитки впливу особистих симпатій чи антипатій». Про характер стародавніх греків, наприклад, загальноприйнятим вважалося судження: «Національними якостями греків були любов до мистецтва, тонке естетичне почуття, перевагу витонченого, розкішного, стриманість до насолоди, помірність в питво вина і тим більше до їжі. Бенкети греків були веселими, але чужі пияцтва і обжерливості».

Далі Чернишевський на основі достовірних фактів показує, що спартанці, вважаючи за краще всім захопленням і забавам військову гімнастику і дисципліну, не могли володіти і не мали зазначеними якостями. За свідченням

древніх істориків, пише Чернишевський, багато народів Греції – ліванці, сіракузанці, агрігенці, і коринфяне ні в чому себе не стримували і особливою любов'ю до мистецтва не відрізнялися. Отже, дана характеристика не відображає душевного і морального стану всього грецького народу, а може бути застосована лише до афінян двох поколінь, що живуть в період між марафонської битвою і початком пелопонесської війни.

В цілому, підсумовуючи, можна відзначити працю великого мислителя середньовіччя А. Р. Біруні. Ще в XI столітті він у своїй книзі «Індія» вказав, що для вивчення етнопсихологічних особливостей різних народів, необхідно досліджувати «власні продукти» народного духу – мову, легенди, сказання, звичаї, традиції, вірування, мистецтва, звичаї і відомості про даних народи, тобто історію. У цьому, пише Біруні, досліднику допоможуть святі книги – Біблія, Коран, Авеста і т. д.

У Росії найбільш видатним представником етнічної етнопсихології був професор Московського університету Густав Шпет (1879-1940). Він стверджував, що тільки свідомість народу, що він є цей народ, становить об'єкт психології народів. Предметом етнічної етнопсихології він також вважав народний дух. Суть ідеї шпату в запереченні реальності духу народу, що розуміється як субстанція. Він стверджує, що реальний колектив, який не повинен бути неодмінно тільки безладним безліччю. А переживання цього колективу, що виникають з його ставлення до всього навколишнього, становить його дух, який також реальний, існує об'єктивно.

Кожен історично утворюється колектив - народ, клас, союз, місто, село і т.д. Шпет по-своєму сприймає, уявляє, оцінює, любить і ненавидить об'єктивно поточну обстановку, умови свого буття - саме в цьому його ставлення до всього, що об'єктивно є, виражається його дух або душа, або характер, в реальному сенсі.

Так, на думку Шпета об'єктивізіруються суб'єктні переживання, іншими словами, дух сукупного колективу. Саме в цьому він бачить своє нове у визначенні предмета етнічної етнопсихології, в порівнянні з Вундтом.

Здійснення ідей, – пише він, – з одного боку, відбувається об'єктивно, на основі об'єктивних законів і тут психології робити нічого. А з іншого - ідея здійснюється суб'єктами, і тільки через це в об'єктивізації жодних зусиль і творчості вноситься суб'єктивне і психологічне. Праця і творчість суб'єктів вкарбовуються і в продуктах культури об'єктивно, але в цьому ж об'єктивному відображено і суб'єктивне.

Заслуга Шпета в тому, що він ввів нове поняття «колективних переживань», які не пов'язані тільки з емоціями або до каганець. Це ближче до сучасного поняття «ментальність» як емоційна забарвленість систем світорозуміння, властивою тій чи іншій спільності людей, тому він пропонує вивчати не продукти духовної культури, як такі, а саме переживання людей по їх приводу, підкреслюючи, що може бути, ніде так яскраво не позначається етнопсихологія народу, як в його відносинах до ним же створеним духовних цінностей.

Пізніше на зміну цим теоріям і напрямом прийшла біологічна інтерпретація психічних особливостей народів, яка розглядає їх як щось обумовлене генетично, що передається у спадок. Представники біологічної інтерпретації психології (Г. Спенсер, Е. Тейлор, С. Холл.) При цьому допускали неправомірне змішання етнічних особливостей з расовими. На відміну від нації, раса є природно історичної і належать до неї індивіди дійсно відрізняються деякою спільністю генів.

Відрив психічних особливостей етносу від соціально-економічних умов, абсолютизація народного духу до націоналізму, расизму, служить певним інтересам. Відомо всім, яку трагічну роль зіграла в справі задурманюючи німецького народу ідея національної винятковості німців, що пропагується ідеологами фашизму. Тому дуже актуально звучить його твердження, що приналежність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до тих культурних цінностей і святинь, які утворюють зміст історії народу. При цьому він зазначає, що єдність людини з народом визначається обоюстороннім актом визнання. Іншими словами, щоб бути членом

етнічної спільності, недостатньо усвідомлення своєї до неї приналежності, необхідно і визнання індивіда групою.

В цілому, заслуги Лацаруса, Штейнталя, Вундта і Шпета та ін. полягають в тому що на відміну від мислителів давнини і середньовіччя, вони спробували співвіднести світ особистості не зі світом природи, а з миром духовної культури.

Розвиток цілого ряду наук, перш за все, філософії, етнопсихології, психології, мовознавства і неослаблюючий інтерес до вивчення етнопсихологічних особливостей, привело в другій половині XIX століття до зародження етнопсихології як самостійної науки. Це сталося в Німеччині, в якій в той період спостерігався сплеск общегерманского самосвідомості, обумовленого процесами об'єднання численних князівств і народностей в єдину державу. У 1859 році лінгвіст Берлінського університету Г. Штейнталь (1823-1893) спільно філософом М. Лацарусом (1824-1903) почав видавати журнал «Журнал народної етнопсихології та лінгвістики».

У програмній статті Лацаруса і Штейнталя «Думки про народну етнопсихологію», яка відкривала перший номер журналу, робиться спроба розкрити сутність етнопсихології як науки. Необхідність розвитку нової науки, що входить до складу психології, вони пояснювали потребою досліджувати духовне життя не тільки окремих індивідів, а й цілих спільнот, в яких люди діють, як деякий єдність. На їхню думку « *Народ* – є сукупність людей, які дивляться на себе, як на один народ, перераховують себе до одного народу. Всі індивідууми одного народу мають подібні почуття, схильності, бажання, всі вони володіють одним і тим же народним духом, який є як психічний схожість індивідів, що належать до певного народу, і одночасно як їх самосвідомість».

«Народний дух» за словами Лацаруса і Штейнталя, містить в собі щось субстанціональний, незмінне ядро, що власне і визначає характер і долю нації. На їхню думку, «народний дух» надає незрівнянно великий вплив на форму суспільного життя, як душа на тіло. Саме із суті цієї безтілесної субстанції

повинні бути пояснені відмінні риси моралі і порядків, особливості мови, культури, побуту кожного народу, його історії і способу життя.

Виходячи з цієї основної своєї концепції, вони визначали основні завдання народної етнопсихології:

1. Пізнати психологічну сутність народного духу;
2. Відкрити закони, за якими здійснюється внутрішня, духовна або ідеальна діяльність народу в житті, мистецтві та науці;
3. Відкрити підстави, причини і приводи виникнення, розвитку і зникнення особливостей того чи іншого народу.

Нову науку про народному дусі вони ділять на дві частини: на абстрактну, що відповідає на питання про те, що таке народний дух, під яким загальним умовам і законам він живе і діє, з яких елементів він складається і т.д .; і конкретну, яка повинна характеризувати народний дух в його особливостях, вивчати прояви народного духу в кожному народі. Перша – абстрактна частина, на їхню думку, ставить закони, необхідні для всіх народів, друга – конкретна частина, описує і характеризує окремі народи, як прояв загальних законів в діяльності.

За їх концепції, психологія народів є продовженням індивідуальної етнопсихології, оскільки дух народу живе тільки в індивідах і в ньому совершаються ті ж процеси, які вивчаються індивідуальною психологією. Але вони застерігали від повної аналогії між індивідуальною психологією і психологією народів, при цьому підкреслюючи, що безліч індивідів становить народ тоді, коли дух народу їх пов'язує в єдине ціле.

Яким же чином етнопсихологія повинна збагнути сутність народного духу? Вони відповідають: відкрити закони його руху шляхом дослідження мови, міфів, релігії, мистецтва, моралі, звичаїв, а також історії окремих народів і всього людства.

Ідею створення психології народів як нової галузі науки відстоював і інший німецький психолог і фольклорист – Вільгельм Вундт (1832-1920) Свою

першу етнопсихологічну статтю він надрукував в 1886 р Останні роки життя він повністю присвятив створенню десятитомної «Психології народів».

Сутність психології народів Вундт розумів дещо інакше, ніж Лацарус і Штейн Галь. Спочатку його розбіжності з ними були ледь вловимі, але потім він серйозно відхилився від їх шляху. Вундт заперечував в народному дусі наявність незалежного від індивідуумів субстанціонального ядра. У емпіричній етнопсихології, на його думку, є щось інше, як безпосередньо дана зв'язок психологічних явищ.

Вундт стверджує, що народний дух, будучи продуктом спільного існування і взаємодії людей, має таке ж реальне значення, як душа індивідуальна.

Він проводить основоположну для соціальної етнопсихології думка, що спільне життя і діяльність індивідів повинні породжувати нові явища зі своєрідними законами, які хоча і не суперечать законами індивідуальної психології, але не зводяться до них. А в якості цих нових явищ він розглядає загальні уявлення членів етносу. Тому Вундт наполягає на тому, щоб існувала самостійна наука для психологічного дослідження тих процесів і явищ, які виникають із спільності духовного життя людей і не вміщаються в рамки індивідуальної етнопсихології. Такими він вважає мову, міфи і звичаї.

На його думку, мова містить загальну форму живуть в дусі народу уявлень і закони їх зв'язку. Міфи таять в собі первісний зміст цих уявлень в їх обумовленості відчуженнями і потягами. Нарешті, звичаї представляють собою виникли з цих уявлень і потягів вчинки, що характеризуються загальними напрямками волі.

Основним методом психології народів Вундт розглядає аналіз продуктів духовного життя, тобто мови, міфів і звичаїв, які, на його думку, є не фрагменти творчості народного духу, а сам цей дух.

Нам здається, психологічне дослідження обмежених областей духовного життя етносу - мови, міфів і звичаїв - в кращому випадку може дати деякі факти, що дозволяють тільки говорити про наявність в характері окремих

народів тих чи інших нюансів, своєрідних відтінків. Вона не може претендувати на пояснення природи народного духу, тим більше на розкриття закономірностей їх виникнення та розвитку. Джерело формування духовного обличчя, психічного складу кожного даного народу, специфічних особливостей знаходиться не в продуктах духу, а в постійно змінюються матеріальних, соціальних і економічних умовах його життя.

5. Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки.

Серед основних напрямів розвитку сучасної етнопсихології Ю. Платонов і Н. Платонова виділяють такі: 1) вивчення особливостей національного характеру; 2) співвідношення норми та патології у різних культурах; 3) значення раннього досвіду дитинства для формування як особистості, так і національного характеру. Слід зазначити, що коли йде мова про вивчення національного характеру, то залишається поза увагою те, що, крім націй, є й інші етнічні групи, тому більш коректно було б говорити про етнічний характер. Крім того, до проблем етнопсихології по-різному підходять представники різних психологічних теорій. Зупинимось на характеристиках деяких із цих *теоретичних підходів*.

1. Значне місце в етнопсихології посідає психоаналітичний напрям, що базується як на *ортодоксальному фрейдизмі*, так і на неофрейдизмі, в руслі якого працювали Е. Фромм, Е. Еріксон, Г. Деветро. Причому в працях останнім часом спостерігається еволюція психоаналізу від аналізу психопатології особистості до позитивного полюсу — аналізу повноцінної особистості, що спрямована на реалізацію своїх потреб і здібностей. Прикладом тут може бути праця Г. Деветро «Етнопсихоаналіз». У рамках неофрейдизму А. Бандура розглядає природу агресивності під нетрадиційним кутом зору. Він вважає, що агресивний, емоційний стан — це явище, яке має етносоціальне походження.

2. Інший напрям західної етнопсихології пов'язаний з *вивченням особистості* в різних культурах. Представники цього напрямку — Р. Липтонду,

А. Інkelес та інші вводять поняття «модальної особистості». За їхнім визначенням, модальна особистість — це певний тип особистості, до якого належить найбільше дорослих членів певного суспільства. Тобто модальна особистість — це типовий представник того чи іншого народу. Дослідники вважають, що таких модальних особистостей в одній нації може бути кілька. Таким чином, в етнопсихології з'явилася концепція мультимодальної нації, що дає змогу створювати характеристику нації не як особистості, а як колективу. Американський етнопсихолог Дж. Хоніман у рамках такого підходу пропонує поняття ідеальної особистості. Ідеальна особистість, за Дж. Хоніманом, має ціннісні орієнтації, що є оптимальними для передачі наступним поколінням. Всередині етнічної спільноти може бути кілька типів ідеальної особистості, які різняться за статтю та соціальним статусом.

3. Найзначнішим за кількістю досліджень є *інтераkціоністський або соціально-психологічний напрям*. У рамках цього напрямку значна увага приділяється вивченню етноцентризму, расизму, націоналізму. Представники цього напрямку зазначають, що існування етносу залежить від усвідомлення його членами своєї групової єдності та несхожості на інших, від стійкості етнічної самосвідомості, від сили «етнічного тяжіння». Важливим у рамках соціально-психологічного напрямку є дослідження проблем зміни етнічної самосвідомості, етнічної належності, припинення існування етносу, розчинення однієї етнічної спільноти в іншій. Зміна етнічної свідомості може відбуватись тільки за умов міжетнічної взаємодії, тому остання теж потребує детального вивчення. Крім того, представники цього напрямку досліджують такі проблеми, як етнічна ідентифікація, етноцентризм, етнічні установки та ролі.

Відродження вітчизняної етнопсихології почалось у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з дискусією, що розгорнулася на сторінках журналу «Вопросы истории» щодо національного питання. Дискусія була присвячена проблемам нації. Уточнювався предмет етнопсихології, її категорійний апарат й окремі експериментальні методики. Нарешті було знято табу з етнопсихологічних досліджень. Але, незважаючи на це, розробка проблем етнопсихології рухалася

досить мляво. Теоретичні праці в основному були присвячені критичному аналізу зарубіжних концепцій етнопсихології, а також дискусіям про категорійний апарат етнопсихології.

Дослідження 70–90-х років порушили такі питання: до якої дисципліни належить етнопсихологія: до етнографії (С. Арутюнов, А. Решетов), до соціальної психології (І. Кон, В. Козлов, Л. Дробіжева) чи до загальної психології (Г. Старовойтова); що є предметом дослідження етнопсихології: психічний склад етносу; національний характер чи вивчення окремих рис та особливостей психіки людей, які утворюють етнос; якою має бути логіка досліджень: чи спочатку шукати відповідь на питання про існування психічних відмінностей між народами, про те, як вони проявляються та як їх досліджувати, а вже потім визначати поняття «психічний склад», «національний характер», чи, навпаки, йти від цих понять; як застосувати теорію діяльності О. Леонтьєва та його концепцію єдності психічної та практичної діяльності для пояснення психічної своєрідності етносу й причини психічних відмінностей між різними етносами. Особливого піднесення дослідження у сфері етнопсихології набули в останні роки. Це пов'язано, з одного боку, із загостренням міжетнічних стосунків після розвалу СРСР, що, у свою чергу, викликало нагальну потребу у психологічних розробках етнічної проблематики, а з іншого — з початком політичної гласності, що зняла офіційні та неофіційні заборони з етнопсихологічних досліджень. З арени історії зійшла міфічна нація — «радянський народ», а на її місце прийшли реальні нації та народи з їх реальними та непростими проблемами. Отже, зараз триває реальне відродження етнопсихології: робляться спроби окреслити основні напрями розвитку етнопсихологічних досліджень, починає формуватися власний методичний апарат вітчизняної науки, проводяться етнопсихологічні дослідження серед різних груп населення країни. За останні роки стрімко зросла кількість дослідників, які вивчають проблеми етнопсихології, збільшується потік публікацій, виходять спеціалізовані збірники та посібники, викладаються спецкурси у вищих навчальних закладах, проводяться тематичні

конференції, відкриваються перші лабораторії для вивчення проблем етнопсихології.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні етнопсихологічні ідеї Геродота та Гіппократа.
2. З якою метою в етнопсихології використовується географічний детермінізм?
3. Дайте оцінку сутності основних етнопсихологічних ідей німецьких мислителів М. Лацаруса та Г. Штейнталя.
4. Опишіть погляд І. Гердера на поняття «дух народу».
5. Охарактеризуйте думки Г. В. Ф. Гегеля про поняття «дух народу» та «національний характер».
6. Проаналізуйте основні підходи В. Вундта до вивчення психології народів.
7. Визначте колективні переживання за Г. Шпетом.
8. Розкрийте основні закономірності соціальних явищ.
9. Охарактеризуйте сучасні напрями досліджень етнопсихології.

ЛЕКЦІЯ № 3

ПСИХОЛОГІЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

ПЛАН

1. Поняття міжетнічної взаємодії.
2. Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин.
3. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання.
4. Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів.
5. Соціальна каузальна атрибуція.

1. Поняття міжетнічної взаємодії

Специфіка функціонування і прояву національно-психологічних особливостей людей формувалася її закріплювалася у процесі розвитку етнічної спільності, діяльності та міжетнічної взаємодії.

В історії людства взаємодія стала початковою формою зародження і подальшого розвитку всього існування людей, а сама взаємодія перетворилася у повноцінну, різнорівневу і багатофункціональну спільну діяльність. Психологічна наука розглядає **взаємодію** як процес впливу людей один на одного, що призводить до появи взаємин між ними, спільних переживань, симпатій чи антипатії.

Під **взаємодією** у соціальній психології розуміють не лише вплив людей один на одного, а її безпосередню організацію їх спільних дій, що дозволяють групі реалізовувати спільну для її членів діяльність. Сама ж взаємодія виступає як систематичне і постійне здійснення дій, що мають за мету викликати відповідну реакцію з боку інших людей.

Міжетнічна взаємодія – це різноманітні контакти між етносами, що призводить до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної з етнічних груп чи їх представників, які взаємодіють між собою, та до інтеграції їх певних властивостей.

Розрізняють **два основних типи** міжетнічної взаємодії:

- 1) відносини **субординації**;
- 2) **горизонтальні** відносини.

За умови **відносин субординації** одні етноси домінують над іншими, а останні займають нижчий статус, тобто підкоряються першим. Відносини субординації – це ранжована, пірамідальна система, яка з деякими варіаціями існує у США, Індії, Росії та інших країнах. Така структура взаємин етносів може відображатися в Конституції країни.

Наприклад, у Конституції СРСР були закріплені такі територіально-державні структури як союзні республіки, автономні республіки, автономні області та автономні округи: це справжня етнодержавна піраміда.

Однак у багатьох країнах відносини між етносами не завжди відповідають цій схемі. Реальні суспільства є набагато складнішими, ніж будь-який ідеальний тип суспільства.

У випадку *горизонтальних відносин* етнічні групи існують паралельно, маючи однаковий соціальний статус. Кожна соціальна група сама по собі є суспільством, усередині якого є власна субординація різних шарів і класів. Суспільства, що містять дві чи більше самостійних етнічних групи, називають *полімодальними*. В цих суспільствах взаємодії між групами відбуваються через їх кордони, не зумовлюючи появу субординаційних відносин.

Відмінності між двома згаданими вище типами міжетнічних відносин було помічено *М. Вебером*. Перший тип (тобто, відносини субординації) він назвав *кастовою структурою* (ієрархічно організовані групи), а другий тип (тобто, горизонтальні відносини) системою *етнічного співіснування*. Субординаційна система виникає з системи співіснування, коли з різних етносів шляхом соцієталізації створюється політична система. Якщо у системі етнічного співіснування кожний етнос зберігає власну гідність, то в кастовій, субординаційній системі більшою шансою користується вища етнічна група, вирізняючись своїм статусом.

Характерна *особливість кастової системи* полягає в тому, що різним групам, згідно з приписаними їм вродженими (за припущенням) властивостями, надається внутрішня цінність, пошана або чистота.

Розвиваючи ідеї *М. Вебера*, *Дж. Перрман* вказують на те, що кожна ранжована система є кастовою. Такі системи існують не лише в Індії, але й у Шрі-Ланці та інших країнах. Поняття «ранжована» – «неранжована» є досить широкими і містять, як окремий і кінцевий випадок, кастову систему.

Багато відмінностей між цими двома типами систем зумовлено тим, що такі системи виникають по-різному.

Ранжовані системи з'являються у результаті повного завоювання одним етносом іншого чи в результаті таких подій, що є тотожними до повного завоювання. Подібною подією може бути взяття в полон.

Наприклад, англійське завоювання Індії чи низки країн Африки призвело до створення ієрархізованих систем (з перетворенням подібних систем, що раніше існували в цих країнах). А ось суспільство США, яке також є ранжованим, є результатом як завоювання і міграції, так і ввезення негрів-невільників, що ототожнюється із завоюванням негритянських етносів Африки. Стародавній Рим з його станами і рабіннями є ще одним прикладом ранжованої соціальної системи.

Після завоювання території та населення певної країни створюється система рангів (статусів), взаємин між індивідами та ідеологія підлеглої групи. Прикладами таких суспільств дослідники (Д. Горовіц та ін.) називають Південну Африку і понадміру ранжоване суспільство Руанди.

У ранжованих суспільствах етноси територіально є більше змішаними у порівнянні з неранжованими соціальними системами. Ймовірно, що без просторової близькості етносів, які її утворюють, ця система не може довго існувати.

Неранжовані багатоетнічні системи утворюються у результаті вторгнення з неповним завоюванням чи більш-менш добровільної міграції. Такі суспільства з'являються її у результаті розміщення на єдиній території груп, які раніше не мали ніяких відносин між собою. Ці шляхи можуть комбінуватися. Так, вторгнення з невдалим завоюванням призводить до існування паралельних груп (наприклад, на о. Цейлон, в Нігерії та інших країнах).

Міграція, що була зумовлена економічними чинниками, сприяла створенню неранжованих систем у Малайзії, Гвіані та Тринідаді. Аналогічні процеси було помічено у колишньому СРСР: утворення груп російського населення в союзних республіках і етнічних груп інших народів у великих містах Росії. Схожі процеси мають місце в деяких країнах Західної Європи,

зокрема у Німеччині, де проживають великі за чисельністю групи турок і курдів.

Паралельні етнічні групи можуть жити як просторово ізольовано, так і змішано. Неповне завоювання і міграція зумовлюють появу міжетнічних проблем, які тривалий час залишаються нерозв'язаними. *Наприклад, група, яку не вдалося завоювати, може зберегти свої територіальні претензії, а група, територія якої завойована частково, може зберегти ідею реваншу.*

Схожі проблеми було помічено у відносинах турків зі своїми сусідами. Незважаючи на те, що в Малій Азії та Європі у турків немає батьківщини і вони є прибульцями та завойовниками, турки мають територіальні домагання майже до всіх своїх сусідів. У греків, вірмен й інших народів також є бажання реваншу, оскільки вони втратили значні частини своїх споконвічних територій. Представники цих народів вважають присутність турків на своїх землях незаконною із самого початку.

Виділяють три основні **види етнічної взаємодії**:

1) вплив однієї спільності на іншу, за умови якого один етнос є активним і домінуючим, а інший - інертним та пасивним щодо даного впливу (*наприклад, маніпулювання, примус тощо*);

2) співдія, за якої два чи кілька етносів на однакових правах надають допомогу, підтримку один одному, досягають єдності в намірах: найвищою формою співдії виступає співробітництво;

3) протидія, тобто перешкода діям, суперечності в позиціях, блокування зусиль іншого етносу чи створення йому перешкод та активна протидія аж до військових дій. Для здійснення протидії необхідно мати такі якості, як енергійність і боекватність.

Кожний з видів взаємодії має свій діапазон проявів, між якими існують перехідні форми, що можуть трансформуватися в інші.

Особливості кожного виду взаємодії виявляються і в специфіці їх результативності. Підсумком тривалого впливу може стати **природна чи насильницька асиміляція**, яка з одного боку виявляється в активному

придушенні одного етносу іншим, а з іншого - у втраті "пасивним" етносом деяких характеристик (традицій, звичаїв, вірувань, мови).

До результатів етнічного впливу належить і **дискримінація**, тобто обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за ознакою національної чи мовної належності.

Крайньою формою міжетнічної взаємодії є **геноцид**, тобто знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками, а також умисне створення умов, розрахованих на повне або часткове знищення цих груп.

Іншою крайньою формою прояву етнічної чи расової дискримінації є **сегрегація**, тобто обмеження в правах за мотивом расової або етнічної належності. Сегрегація породжує у людей зневагу до інших народів, національну гордовитість, почуття національного відчуження.

2. Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин

Розвиток міжетнічних відносин, етапи і результати цього процесу залежать від того, яким чином вперше зустрілися два чи більше етносів. Міжетнічні відносини з'являються у різних історичних і географічних умовах та вирізняються різноманітністю.

У зв'язку з цим виокремлюють декілька **типів і етапів розвитку** міжетнічних відносин.

Перший тип міжетнічних відносин вперше описав американський соціолог **Р. Парк**. Дослідник відзначив той випадок, за умови якого **етнічна група чи її частина включається у вже існуюче суспільство**.

У цьому випадку виділяється **чотири етапи** формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством.

Перший етап — це етап первинного контакту з однією чи кількома етнічними групами, з яких складається це суспільство. На даному етапі велике значення має той факт: моноетнічне чи багатоетнічне це суспільство.

Типовим є приклад еміграції до США нових етнічних груп з Європи, Азії та Латинської Америки в той час, як багатоетнічне та ієрархізоване американське суспільство вже утворилося. Етнічні групи італійців, які з'явилися у США переважно в кінці XIX ст. - на початку XX ст., опинилися у схожій ситуації.

Подібний опис є у вірменських істориків. У християнських народів було негативне ставлення до гунів та інших тюркських племен та сформувався негативний стереотип щодо них. Чинниками розвитку такого ставлення і стереотипу виступили: їх дика поведінка, потворна зовнішність і садизм.

Другий етап – це етап суперництва. Після перших контактів настає суперництво, чинником якого є розподіл землі та робочих місць. Новоприбулі розпочинають своє життя з найнижчого соціального статусу і з виконання таких видів праці, які не вимагають спеціальної професійної підготовки. По-іншому, мабуть, неможливо, оскільки вони не володіють мовою домінуючого етносу та не знають культури даного співтовариства, а кращих умов, зазвичай, їм ніхто не пропонує. Незважаючи на це, емігранти працюють з ентузіазмом за тих умов, якщо не піддаються гонінням і геноциду, що буває досить часто.

Третій етап – етап акомодатії настає після закінчення етапів контакту і суперництва. На етапі акомодатії спостерігаються спільні узгоджені дії етносів, між якими встановлюються стратифікаційні відносини. Кожна із сторін розпочинає розуміти, як необхідно діяти по відношенню до іншої сторони.

Нерідко етнічні групи спеціалізуються у певних областях праці. Інколи навіть створюється враження, що вони мають природну схильність до цих видів діяльності. На даному етапі боротьба за існування перетворюється у боротьбу за певний статус у суспільстві, що дає людині чи групі владу, багатство та пошану з боку інших людей. Так, з'являються «етнічні острівці», в яких зберігається і розвивається власна культура. Ця відносна ізоляція дозволяє етносам зберегти свою мову та традиції.

Наприклад, у США є багато таких колоній: Гарлем у Нью-Йорку, маленька Сіцілія в Чікаго, Чайна-таун у Сан-Франциско та ін., які постійно поповнюються новими представниками відповідних етнічних груп.

Четвертий етап – це етап асиміляції. Приймаючи культуру великого суспільства, члени етнічної меншини з часом асимілюються в ньому. Водночас з прийняттям і засвоєнням культури нового суспільства утворюються змішані шлюби.

Зазвичай, розпочинаючи з другого і третього поколінь емігрантів, асиміляція прискорюється. Так, здійснюється перехід від акомодатії до асиміляції, в ході якого колонії етнічних меншин розпадаються. Під час цього процесу збільшується кількість випадків дезорганізації, девіантної поведінки (злочини, проституція, вживання наркотиків і т. ін.), знижується рівень пошани дітей до батьків. Таким чином, нові покоління опиняються у ситуації, за якої заохочуються зразки поведінки, що відхиляються від норми. Такі групи етнічних меншин стають об'єктом пильної уваги з боку поліції.

На етапі асиміляції спостерігається поступове підвищення статусу групи емігрантів, оскільки вони наполегливо працюють і вирізняються сильною мотивацією до підвищення свого статусу в суспільстві. Однак у результаті змішаних шлюбів з'являється новий фізичний (антропологічний) тип. Після зміни декількох поколінь фізичний тип мігрантів зникає. Зникає також й колонія: вона стає звичайною частиною великої соціальної спільності. Отже, асиміляція завершується. Основною, а інколи й єдиною реальною перешкодою на шляху асиміляції етнічної меншини, стає опір суспільства, у якому вони намагаються адаптуватися. В деяких випадках цей опір є вельми слабким.

Так, у США фактично зникли такі специфічні етнічні «одиниці», як ірландці, шотландці, англійці, скандинави й німці. Деяке етнічне самовизначення зберігають італійці, греки, вірмени та ін. Не асимілюються китайці, мексиканці та пуерториканці.

Подібні процеси асиміляції та відмінності між етнічними групами спостерігаються й в інших багатоетнічних країнах. Описана вище послідовність

не завжди повторюється в інших країнах. *Наприклад, вірмени в республіках колишнього СРСР адаптувалися і асимілювалися по-різному, зокрема, в Азербайджані вони стали частиною російськомовного населення цієї країни.*

Другий тип міжетнічних відносин – це **«завоювання і домінування»**. Цей тип характеризується тим, що велика кількість мігрантів захоплює порівняно слаборозвинену територію, маючи намір залишитися там для постійного проживання. У багатьох випадках окупанти виселяють аборигенів.

Наприклад, за другим типом міжетнічних відносин європейці здійснили завоювання Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, а турки - тих територій, які тепер вважають своєю батьківщиною.

Між справжніми господарями землі та завойовниками виникають конфлікти і боротьба. Якщо завойовники перемагають, то все життя країни змінюється. Згодом кількість аборигенів розпочинає зменшуватися. Якщо суспільство аборигенів розпадається, то поширюються різноманітні види поведінки, яка відхиляється від норми, і хвороби. Багато представників корінного населення залишають країну своїх предків. У тих випадках, за яких аборигени чинять серйозний опір, розпочинаються конфлікти, кризи і війни, взаємне винищування, інколи - масове. Незважаючи на те, що слово «геноцид» з'явилося нещодавно, практика знищення цілих народів має тривалу історію (**К. Кван, Т. Шибутані**).

Основним **механізмом геноциду** виступає **дегуманізація аборигенів**: психологічно позбавивши їх справжніх людських якостей і вважаючи «низькими тваринами», завойовники тим самим перестають ідентифікувати себе з ними і розпочинають їх винищувати, виганяти з країни і т. ін., а в деяких випадках – ізолювати на певних територіях (резерваціях).

Ці уявлення можна конкретизувати на прикладі завоювання британцями Тасманії та винищування тасманців. Справа дійшла навіть до того, що британці знищували цих людей «зі спортивного інтересу»: вони полювали на тасманців, вбивали їх і згодовували трупи своїм собакам; гвалтували і вбивали тасманських жінок. Аборигени на ці дії відповідали актами відплати і таким

чином розпочиналися військові дії. З метою зменшення кількості вбивств, уряд колонізаторів призначив винагороду за живих тасманців. У кінцевому результаті вдалося переконати аборигенів здатися на милість завойовників. Таким чином, усіх аборигенів поселили в резервацію. Останній з аборигенів помер у 1876 р.

Однак не завжди місцевих жителів повністю винищують: найчастіше їх перетворюють на рабів та ізолюють. *Наприклад, апартеїд в ПАР. Схожим чином китайці завоювали Тибет і Тайвань.*

Третім типом міжетнічних відносин є **створення колоній**. Для цього типу характерні випадки, за яких нечисленні завойовники, маючи економічну і військову перевагу, підпорядковують собі цілі країни, перетворюючи їх на власні колонії. *Наприклад, британські колонії в Африці та Азії. Колоніальний порядок призводить до занепаду культури і соціального ладу підлеглих етнічних груп. У колоніях широкого поширення набувають злочини й аморальна поведінка, рабська праця та інші ознаки занепаду. Ставляться під сумнів етнічні символи і святині.*

У результаті ослаблення етноцентризму етносів, що опинилися в рабському становищі, створюються умови, які сприяють об'єднанню їх зусиль для спільної боротьби проти завойовників. Якщо ця боротьба успішно завершується, то тим самим створюються передумови для появи і розвитку нових багатонаціональних держав.

В колоніях інколи з'являється група маргінальних людей, які частково приймають спосіб життя завойовників, відмовляючись водночас від своїх етнічних традицій. Поведінка групи маргіналії є реакцією на культурний тиск з боку колонізаторів. Маргінали організовують повстання і у більшості випадків витісняють колонізаторів. З колонізаторів залишаються лише ті, хто готові асимілюватися до місцевої культури (зазвичай, таких людей дуже мало). Отож, асиміляція етнічних груп це завжди двобічний процес.

Четвертий тип міжетнічних відносин вирізняється тим, що етнос з високим рівнем розвитку культури, який має великий авторитет з-поміж інших

народів, потрапляє у ярмо до етносу з низьким рівнем культурного розвитку, примітивною культурою і мисленням. У цьому випадку, незважаючи на те, що військова і адміністративна влада опиняється в руках завойовників, представники останніх поступово засвоюють культуру завойованих народів.

Наприклад, завоювання Риму варварськими німецькими племенами, Китаю маньчжурами й т. ін.

Розпад могутніх імперій, які були створені нещодавно, розпочинається з асиміляції народів, що проживають на околицях. Представники цих народів і діти, які народжені від змішаних шлюбів, поступово проникають до усіх сфер життя імперії - до армії, економіки та політики і т. ін., а інколи розпочинають відігравати в них визначну роль. *Наприклад, помітною є роль вірмен в історії Візантії упродовж декількох століть.*

Одним з шляхів асиміляції є шлюби жінок – представниць підвладних народів з чоловіками представниками домінуючого народу, оскільки діти, які народилися у цих шлюбах, приймають культуру своїх батьків.

Кожний тип міжетнічних відносин може зберігатися упродовж багатьох десятиліть і навіть століть, а вивчення цих типів значною мірою сприяє розумінню відносин між народами й сьогодні.

3. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання

Поняття етноцентризму вперше було визначено як соціально-психологічне явище у 1906 р. за У.

Етноцентризм – це таке світобачення, згідно з яким своя група виявляється в центрі, а всі інші порівнюються з нею або оцінюються з посиланнями на неї.

Сучасний дослідник **І. С. Кон** визначає **етноцентризм** як властивість «сприймати і оцінювати життєві явища крізь призму традицій, цінностей власної етнічної групи, що є: певним еталоном чи оптимумом». Етноцентризм виявляється у задоволенні, яке отримують люди при сприйманні анекдотів, в

сюжеті яких міститься змагання між представниками різних етнічних груп і найкращим виявляється представник їх власного етносу.

Основними **показниками** етноцентризму є:

- сприймання елементів своєї культури як «звичних» і «правильних», а елементів іншої культури - як «незвичних» і «неправильних»;
- розгляд звичаїв власної групи як універсальних;
- оцінка цінностей, норм, ролей своєї групи як безсумнівно правильних;
- уявлення про те, що для людини звично співпрацювати з членами власної групи, допомагати їм, надавати перевагу своїй групі, пишатися нею і не довіряти чи навіть ворогувати з членами інших груп (*М. Бруер і Д. Кемпбелл*).

Щодо розуміння етноцентризму не існує єдиної думки. Багато психологів розглядають **етноцентризм як негативне соціально-психологічне явище, що виявляється в тенденції неприйняття всіх чужих груп у поєднаній із завищеною самооцінкою власної групи.**

Етноцентризм виконує як **негативні**, так і **позитивні функції**, а саме:

- перешкоджає міжгруповій взаємодії;
- підтримує позитивну ідентичність;
- зберігає цілісність і специфічність етнічної групи (*Т. Г. Стефаненко*).

Виокремлено два види етноцентризму: **1) войовничий; 2) гнучкий**. Поява цих видів зумовлена соціальною структурою, об'єктивним характером міжетнічних відносин і культурними особливостями етносу.

Так, якщо люди не лише роблять висновки про чужі цінності, виходячи з власних, а нав'язують свої цінності іншим, то йдеться про **войовничий етноцентризм**. Цей різновид етноцентризму виявляється у ненависті, недовірі, страхів та звинуваченні інших етнічних груп у власних невдачах.

Однак, якщо етноцентризм не містить у собі ворожого ставлення до інших етнічних груп, то він може поєднуватися з толерантним ставленням до міжгрупових відмінностей. Спроби зрозуміти особливості чужої культури за умови об'єктивного оцінювання якостей власної групи, називають гнучким етнонентризмом.

Основними механізмами, які виконують функцію міжгрупової диференціації, виступають:

- **стереотипізація** - індивіду приписуються властивості згідно з його груповою належністю;
- **соціальна каузальна атрибуція** приписування чинників поведінки і досягнень людини згідно з її груповою належністю;
- **етнічна установка** - готовність особистості до сприймання тих чи інших явищ національного життя, міжетнічних відносин та відповідно готовність діяти певним чином у конкретній ситуації.

4. Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів.

Етностереотипи – це спрощені, схематизовані образи етнічних груп, які характеризуються високим ступенем узгодженості індивідуальних уявлень.

Під етнічними стереотипами розуміють відносно стійке уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, що притаманні представникам різних етнічних спільностей.

Виділено два **види етнічних стереотипів**:

1) автостереотипи – це думки, судження і оцінки, які стосуються власної етнічної спільності;

2) гетеростереотипи – сукупність оцінних суджень про інші народи, про представників певної чужої етнічної групи.

До **структури етностереотипу** належать такі компоненти:

- **ядро**, яке складається з системи уявлень про зовнішність представників даної етнічної групи, її історичне минуле, особливості способу життя, трудові навички;

- **мінливі судження** щодо моральних і комунікативних характеристик даної етнічної спільності, які тісно пов'язані з ситуаціями міжетнічних і міждержавних відносин.

Стереотипи є соціальним явищем, а стереотипізація - це психологічний процес. **Стереотипізація** є результатом категоризації соціальних об'єктів. Створюючої соціальні категорії, індивід акцентує увагу на властивостях, за якими люди, що належать до тієї чи іншої категорії, сприймаються схожими один на одного та водночас такими, що відрізняються від інших.

Соціально-психологічними **функціями** стереотипізації є:

- **спрощення та систематизація** складної та великої за об'ємом інформації;
- **міжгрупова диференціація**, що найчастіше оцінюється на користь своєї групи і сприяє підтриманню позитивної групової ідентичності;
- **пояснення існуючих відносин між групами**;
- **виправдання існуючих міжгрупових відносин**;
- **збереження існуючих відносин**.

Стереотипізація є важливим **механізмом** розуміння індивідом соціального значення інформації. Тобто, за допомогою стереотипізації відображається соціальна реальність.

Основними **властивостями** етностереотипів є:

- **їх емоційно-оцінний характер**;
- **стійкість (і навіть ригідність) щодо нової інформації**;
- **узгодженість**;
- **неточність**.

Щодо *емоційно-оцінного характеру* стереотипів слід відзначити, що є позитивно та негативно емоційно забарвлені стереотипи. Так, до *стереотипів з негативним зарядом* С. Фіск відносить: стереотипи зневаги, стереотипи захоплення, стереотипи заздрощів і стереотипи патерналізму. *Стереотипи зневаги* існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних і «холодних» груп. *Стереотипи захоплення* з'являються, переважно, по відношенню до власних груп, яким приписується високий статус, компетентність і «тепло». *Стереотипи заздрощів* з'являються по відношенню до представників високостатусних, компетентних і «холодних» груп. *Стереотипи патерналізму* існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних і «тепліх» груп.

Дослідники відзначають таку важливу властивість етностереотипів як *стійкість* (і навіть ригідність) *щодо нової інформації*. Однак ця стійкість є відносною, що зумовлено зміною відносин між групами, появою нової інформації. *Наприклад, після Другої світової війни у принстонських студентів в негативний бік змінилися стереотипи щодо німців і японців.*

Узгодженість етностереотипів – це високий ступінь єдності уявлень в усіх членів етнічної групи, яка створила той чи інший стереотип. Згідно з теорією Дж. Тернера, до узгодженості стереотипів у представників національних груп призводить випуклість соціальної ідентичності, а саме: 1) посилення гомогенності своєї групи, що сприймається; 2) очікування взаємної згоди між представниками групи та його реалізація; 3) сприяння активному досягненню консенсусу, що забезпечується взаємовпливом.

Неточність етностереотипу з'являється у результаті оцінювання кожного члена групи за допомогою певної якості, навіть у тому випадку, якщо ця якість в дійсності характеризує всю групу.

Таким чином, **етностереотипи** відображають реальні особливості стереотипізованої групи, що в свою чергу зумовлює появу проблеми істинності (точності) етностереотипу.

Ознаками істинності етностереотипу є:

- 1) наявність єдиної думки в двох чи більшій кількості груп щодо характеристик третьої групи;
- 2) схожість між культурами, що сприяє підвищенню точності етностереотипів;
- 3) узгодженість між сприйманням групою самої себе та сприйманням цієї групи з боку інших груп.

Отже, реальні міжетнічні відносини значною мірою впливають на етностереотипи. Характером відносин (співробітництво чи суперництво, домінування чи покора) зумовлюються основні **виміри етностереотипів**: зміст, спрямованість, ступінь точності та ступінь сприятливості.

Етнічні стереотипи сприяють отриманню інформації про наявність тієї чи іншої етнічної групи, появи певного ставлення до цієї групи, тобто кожний етностереотип містить певну програму дій по відношенню до іншої етнічної спільності.

5. Соціальна каузальна атрибуція.

До початку 70-х рр. XX ст. одне з провідних місць у світовій соціальній психології займала проблематика каузальної атрибуції. Однак результати численних досліджень, що проводилися на інтеріндивідуальному рівні, в перспективі міжособистісних стосунків не могли переноситися на рівень відносин між соціальними спільностями, зокрема й етнічними. На відсутність соціального характеру в американських концепціях атрибуції звернули увагу європейські учені. У зв'язку з цим Ж.-К. Дешам відзначив, що «.. даремним було б вивчення процесів атрибуції без урахування відносин між групами та взаємодії між індивідами, які належать до різних соціальних категорій».

Теорію соціальної атрибуції було обґрунтовано європейськими психологами М. Х'юстоном і И. Ясперсом. Соціальна (чи групова) каузальна атрибуція – це інтерпретація поведінки і результатів діяльності людей за ознакою їх групової належності.

Така атрибуція є соціальною за походженням, оскільки з'являється і розвивається у результаті соціальної взаємодії між індивідами чи під впливом соціальної інформації. Водночас атрибуція є груповою:

- 1) як об'єкт спрямованості (на представника конкретної соціальної групи);
- 2) зважаючи на подібність членів соціальної групи та міжгрупові відмінності.

Основна функція соціальної каузальної атрибуції полягає у формуванні, підтриманні чи посиленні позитивної групової ідентичності. Так, основною функцією етіоцентричної атрибуції є надання людиною переваги представникам своєї групи.

Стратегія збереження позитивної групової ідентичності М. Х'юстона і Й. Ясперса полягає у використанні таких етноцентричних атрибуцій, згідно з якими позитивна поведінка (успіх) своєї групи і негативна поведінка (невдача) чужої групи пояснюються за допомогою внутрішніх чинників, а негативна поведінка (невдача) своєї групи і позитивна поведінка (успіх) чужої групи за допомогою зовнішніх чинників.

Найвідоміше емпіричне дослідження, на результати якого посиляються практично всі дослідники проблем соціальної атрибуції, було проведено на початку 70-х рр. у Південній Індії. Досліджуваним-індуїстам пропонували описи чотирьох ситуацій, в яких індуїст чи мусульманин здійснює соціально бажані та соціально небажані вчинки (крамар виявляє щедрість чи обманює покупця, вчитель хвалить чи карає учня, домовласник запрошує до будинку або не звертає уваги на перехожого, який потрапив під злив у т. ін.). Досліджуваним необхідно було інтерпретувати поведінку представників двох

конфесій за допомогою одного із запропонованих чинників, які належали до двох груп:

1) збіг обставин, правила поведінки, які встановлені у суспільстві й т. ін. (зовнішні);

2) щедрість чи жадібність торговця, поганий або добрий характер вчителя й т. ін. (внутрішні).

Отримані результати переконливо підтвердили стратегію збереження позитивної групової ідентичності. Досліджувані дотримувалися *етноцентричних атрибуцій* – внутрішні чинники приписувалися соціально-бажаній поведінці представників своєї групи і негативній поведінці мусульман і навпаки.

Подібні атрибуції було виявлено у результаті проведення низки досліджень, в яких взяли участь представники етнічних спільностей. У зв'язку з цим науковці стали розглядати використання етноцентричних атрибуцій як елементарну помилку атрибуції.

Однак згодом соціальні психологи з'ясували, що етноцентричні атрибуції, в яких надається перевага своїй групі, не є універсальними. *По-перше*, члени груп підлеглої меншості, які не бачать альтернатив щодо існуючої системи, досить часто використовують етноцентричні атрибуції, що відображають тенденцію до знецінення своєї групи і надання переваги домінантній групі. Наприклад, китайці, як представники дискримінованої меншості в Малайзії, за допомогою внутрішніх чинників пояснювали позитивну поведінку малайців (групи більшості), а не членів своєї групи.

По-друге, атрибуції, які було продемонстровано індуїстами в Південній Індії та китайцями в Малайзії, можна представити як полюси певного континууму, що відповідають достатньо високому рівню фаворитизму та є емпіричними індикаторами міжгрупової диференціації у формі протиставлення.

За сприятливих умов міжетнічної взаємодії (відсутність відкритих конфліктів, відносна рівність статусів і тощо) для підтримання позитивної етнічної ідентичності не потрібно створювати етноцентричні атрибуції. За

умови надання переваги одній з груп в атрибуціях може виявлятися неоднакове ставлення до окремих сфер життєдіяльності двох спільностей. Диференціація власної та чужої груп буде знаходитися у межах від протиставлення на користь своєї групи до протиставлення на користь чужої групи.

Ці висновки було підтверджено результатами досліджень, проведених Т. Г. Стефаненко в кінці 80-х рр. XX ст. У дослідженні взяли участь московські студенти. Досліджувані найчастіше пояснювали позитивну поведінку радянського перехожого, який допомагає іноземному туристові, що заблукав, за допомогою внутрішніх чинників (якостей чуйності та безкорисливості в радянського перехожого). На противагу, таку поведінку американського перехожого, на їх думку, було зумовлено зовнішніми чинниками (обставинами). Виявлені етноцентричні атрибуції (із зіставленням на користь своєї групи) ґрунтувалися на позитивних для цієї сфери автостереотипах, які є основним джерелом для інтерпретації поведінки і досягнень групи за допомогою внутрішніх чинників.

При поясненні успіхів і невдач радянського та американського наукових колективів досліджувані продемонстрували зовнішньо-груповий фаворитизм – протиставлення на користь чужої групи. Так, з-поміж внутрішніх чинників досягнень студенти назвали такі стереотипні якості американців: працелюбність, діловитість, заповзятливість. Невдачу радянських вчених, на думку досліджуваних, було зумовлено недостатньою працелюбністю, заповзятливістю і тощо. Тоді як найбільш можливим чинником невдачі американських вчених виступило невезіння.

Таким чином, на етноцентричне визначення чинників поведінки та результатів діяльності значною мірою впливає **чинник локусу**, тобто, які саме чинники використовуються у приписуванні: зовнішні чи внутрішні.

У сучасному світі етноцентричні тенденції, що використовуються для підтримання позитивної етнічної ідентичності, можуть сприяти формуванню та збереженню ворожих стереотипів і перешкоджати способам урегулювання міжгрупових конфліктів.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «міжетнічна взаємодія»?
2. Опишіть відносини субординації.
3. Визначте горизонтальні відносини.
4. Які суспільства називають полімодальними?
5. У чому полягають особливості кастової системи?
6. Які системи називають ранжованими?
7. Дайте визначення неранжованих систем.
8. Охарактеризуйте основні види етнічної взаємодії.
9. Що таке дискримінація?
10. Дайте визначення поняття геноциду.
11. Розкрийте сутність поняття «сегрегація».
12. Охарактеризуйте типи міжетнічних відносин.
13. Опишіть етапи формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством.
14. Дайте визначення етноцентризму.
15. Вкажіть основні показники етноцентризму.
16. Визначте функції етноцентризму.
17. Порівняйте войовничий і гнучкий етноцентризм.
18. Визначте поняття етностереотипу.
19. Вкажіть види етностереотипів.
20. Розкрийте сутність механізму стереотипізації.
21. Охарактеризуйте основні соціально-психологічні функції стереотипізації.
22. Опишіть основні властивості етностереотипів.
23. Визначення поняття «каузальна атрибуція».
24. Визначення поняття «етноцентрична атрибуція».

ЛЕКЦІЯ № 4

ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ

ПЛАН

1. Поняття і форми етнічних конфліктів.
2. Теорії виникнення етнічних конфліктів.
3. Види і стадії етнічних конфліктів.
4. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів.
5. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп.

1. Поняття і форми етнічних конфліктів

Будь-які міжгрупові відносини складаються з нерозривної єдності конфліктів і співробітництва. Однак саме конфлікти вносять у будь-яке суспільство основні проблеми.

Російсько-американський соціолог **П. Сорокін** наводить такі статистичні дані: за 24 століття історії людства на чотири мирних роки припадав такий рік, який супроводжувався насильницькими конфліктами – війнами, революціями, бунтами. Експерти вважають, що ХХІ століття стане століттям національних конфліктів. Так, ЗМІ повідомляли про трагічні події у Боснії та Герцеговині, Конго і Нігерії, Афганістані та Індії, Чечні й т. ін.

З-поміж міжгрупових (соціальних у широкому розумінні) конфліктів виділяють такі **типи**:

- **політичні конфлікти**, під час яких відбувається боротьба за владу, домінування, вплив, авторитет;
- **соціально-економічні конфлікти** (чи соціальні у вузькому розумінні) між "працею і капіталом" (наприклад, між профспілками і працедавцями);
- **етнічні конфлікти** пов'язані з правами та інтересами етнічних спільностей.

Охарактеризуємо конфлікти між етнічними спільностями. Етнічні конфлікти не існують у «чистому» вигляді, тобто вони є взаємопропикаючими конфліктами, кожен з яких є джерелом для іншого.

Під *етнічним конфліктом* розуміють будь-яку конкуренцію між групами від реального протистояння за володіння обмеженими ресурсами до соціальної конкуренції в усіх тих випадках, якщо у сприйманні однієї сторони протилежна визначається з позиції етнічної належності її членів.

Основними *формами* конфліктів є: *боротьба* та *війна*.

Боротьба – це форма конфлікту, в якій супротивники прагнуть продемонструвати свою перевагу, примушуючи противника її визнати. Метою боротьби є примус супротивника до капітуляції шляхом визнання переваг і прийняття умов, які зумовлено цим визнанням переваг.

Війна – це збройна боротьба за реалізацію політичних цілей етнічної групи. Тому боротьба існувала в усіх історичних періодах і суспільствах, тоді як війна з'являється лише з появою політично організованих етнічних спільностей (держав).

2. Теорії виникнення етнічних конфліктів

У психології міжетнічних відносин вивчаються проблеми виникнення, протікання та врегулювання конфліктів, що розглядаються у руслі більш загальних теорій.

Теорії міжгрупових конфліктів як продукту універсальних психологічних характеристик

Однією з перших соціально-психологічних концепцій, згідно з якою колективна боротьба детермінується інстинктом «забіякуватості», виступає гідравлічна модель У. Макдугалла. Дослідник вважає, що в організмі людини є деякий природний імпульс, що зумовлює появу агресивності.

Гідравлічну модель психіки було покладено в основу теорії З. Фрейда про чинники війн в історії людства. Вчений відзначив, що ворожості між групами

неможливо уникнути, оскільки конфлікт інтересів між людьми розв'язується лише за допомогою насильства. Індивід наділений деструктивним потягом, який початково спрямований всередину, однак потім цей потяг спрямовується на зовнішній світ, тобто є сприятливим для людини. Ворожість між групами позитивно впливає на їх розвиток, оскільки сприяє появі стабільності, встановленню почуття спільності у представників певних груп. Ворожість по відношенню до якої-небудь групи може виступати чинником об'єднання декількох інших груп, наприклад під час війни. Сприятливий вплив ворожості на людину, групу та об'єднання груп призводить до неможливості уникнення насильства.

Провідна ідея гідравлічної моделі К. Лоренца полягає у тому, що агресивна поведінка людей, яка виявляється під час війн, злочинів і т. ін., зумовлена біологічно заданою агресивністю. Водночас агресія людини, що спрямована на вороже налаштованих сусідів, сприяє збереженню групи.

Л. Берковіц вважав, що об'єктом агресії може виступати не лише людина, а й група в цілому, наприклад, за критеріями расової та етнічної належності. За допомогою своїх ідей дослідник пояснив чинники расових хвилювань і конфліктів, зумовлених етнічними упередженнями.

Недоліком перерахованих вище теорій є те, що вони зводять між-групові конфлікти до внутрішньо особистісних чи міжособистісних, не зважаючи на такі соціальні чинники як цінності, норми та інші регулятори поведінки.

Теорії міжгрупових конфліктів, основою яких виступають індивідуальні відмінності

Соціально-динамічна концепція авторитарної особистості, як одна з найбільш відомих теорій з даної групи, була обґрунтована американськими науковцями Т. Адорно, Е. Френзель-Брунсвіком, Д. Левінсоном і Р. Сенфордом. Ставлення до чужих груп розвивається у процесі соціалізації дитини в ранньому дитинстві та детермінується амбівалентністю емоційних взаємин у сім'ї. Так, у індивіда, якого виховували в авторитарній сім'ї, частина агресії спрямована на ті зовнішні групи, з якими індивід себе не ідентифікує.

Окрім неприйняття чужих груп до характеристик авторитарної особистості належать й такі:

- конвенціоналізм, тобто дотримання традиційних соціальних норм;
- беззаперечна покоря владі та авторитетним особистостям;
- авторитарна агресія, що спрямована на людей, які порушують конвенційні норми і пов'язана з потребою засудити чи покарати їх;
- антиінтроєкція – неприйняття всього суб'єктивного, чуттєвого, сповненого фантазії;
- стереотипність мислення та схильність до марновірства (віри в забобони);
- силове мислення і культ сили, тобто мислення за допомогою понять сила-слабкість, володарювання-покоря та підтримка жорстких методів влади;
- деструктивність і цинізм – загальна ворожість, злобне ставлення до людства;
- проективність – схильність вірити в силу заговорів і похмуре майбутнє людства;
- сексуальне святенництво.

Соціальні та економічні кризи, політичні перевороти і т. ін. виступають основними чинниками появи авторитарної особистості в якій-небудь країні.

Теорії реального конфлікту

В основу цих теорій покладено припущення про те, що міжгрупові конфлікти з'являються у результаті несумісності групових інтересів. У цьому випадку перемогу може отримати лише одна сторона з одночасним неврахуванням і невдоволенням інтересів іншої. Прихильник теорії реального конфлікту М. Шеріф припускає, що функціональна взаємозалежність між двома групами у формі конкуренції зумовлює появу ворожості, яка виявляється у негативних стереотипах, у зростанні групової згуртованості. Описане вище в цілому призводить до ворожих дій.

Ідеї М. Шеріфа започаткували появу низки теорій, в яких використовувався соціально-психологічний підхід до вивчення міжгрупових відносин, згідно з яким основним джерелом міжгрупової ворожості виступають характеристики міжгрупової взаємодії. Однак поза увагою дослідника залишилися внутрішні закономірності соціально-психологічних процесів, що й стало підставою для обґрунтування нових теорій, зокрема теорій соціальної ідентичності.

Теорії соціальної ідентичності

За результатами досліджень А. Тешфела та групи науковців було з'ясовано, що найбільш значущими умовами появи міжетнічних конфліктів виступають соціальна ідентичність і пов'язані з нею когнітивні та перцептивні процеси. У проведеному експерименті взяли участь створені за випадковим порядком групи англійських школярів, між якими не було конфліктів інтересів чи міжгрупової ворожості. Однак досліджуваним про це не було відомо. Тому, грошову винагороду за участь в експерименті з-поміж учасників своєї та чужої груп ними було розподілено на користь своєї групи, що виступило свідченням підтримання позитивної соціальної ідентичності.

Таким чином, соціальна категоризація зумовлює появу міжгрупової дискримінації та ворожості по відношенню до чужої групи.

3. Види і стадії етнічних конфліктів

Види етнічних конфліктів виокремлюють за такими критеріями: інтенсивність прояву, масштаби прояву і мета боротьби між конфліктуючими сторонами.

До основних видів етнічних конфліктів відносяться:

- ❖ за інтенсивністю проявів:
 - ✓ швидкоплинні;
 - ✓ ті, що протікають в'яло.
- ❖ за масштабами прояву:

- ✓ локальні;
 - ✓ регіональні;
 - ✓ глобальні.
- ❖ за цілями, які ставлять перед собою конфліктуючі сторони у боротьбі:
- ✓ соціально-економічні (висуваються вимоги громадської рівності);
 - ✓ культурно-мовні (висувається вимога збереження чи відродження функцій мови і культури етнічних спільностей);
 - ✓ політичні (етнічні меншини добиваються політичних прав - автономії);
 - ✓ територіальні (на основі зміни кордонів, приєднання до інших держав).

Зауважимо, що за певних умов одні види конфліктів можуть переходити в інші.

Майже скрізь існують суперечності між етнічними спільнотами, тобто міжетнічна напруженість. Ця напруженість є найбільш вираженою у поліетнічних спільнотах.

Окрім відкритих є приховані міжнаціональні конфлікти, які ще не переросли у відкрите протистояння. Так, між доміантною етнічною спільнотою і етнічною меншістю конфліктні дії можуть протікати як у відкритій, так і у прихованій формі чи у формі соціальної конкуренції (тліючий конфлікт).

Конфліктні дії виникають за тих умов, якщо протидіючі сторони усвідомили несумісність своїх інтересів і мають відповідну мотивацію, тобто конфлікт знаходиться на стадії усвідомлення та емоційного дозрівання.

Якщо об'єктивна конфліктна ситуація усвідомлена, то навіть випадкові події з притаманною їм емоційністю, а інколи ірраціональністю, можуть призвести до конфліктної взаємодії. На цій стадії міжетнічний конфлікт має тенденцію до ескалації (саморозростання) – від масових дій громадської непокори до кровавих сутичок, чи навіть до етнополітичних воєн.

Виокремлюють такі стадії етнічних конфліктів:

- передкризова;
- власне кризових проявів (пік кризи);
- посткризового періоду.

Тривалість кожної стадії може відрізнятися, що зумовлюється специфікою даної кризової ситуації. На другій стадії можуть використовуватися такі тактики: мітинги, маніфестації, акції «громадської непокори», нерідко із зіткненнями і військовими конфліктами.

Конфлікти найчастіше виникають у зв'язку з суперечностями в таких видах відносин, як: політичні та соціально-політичні; економічні й соціально-економічні; територіальні; міжетнічні; мовні; релігійні.

4. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів

Соціально-психологічні чинники етнічних конфліктів зумовлюють формування та функціонування суспільної думки з питань щодо національних і міжнаціональних цінностей і виявляються у вигляді національної та етнічної дискримінації.

До основних психологічних чинників етнічних конфліктів належать:

- етнічна та національна упередженість;
- націоналістичні настрої.

Етнічна та національна упередженість – це установка упередженого чи ворожого ставлення до представників певних етнічних груп, будь-яких фактів дійсності, що пов'язані з їх діяльністю, поведінкою, соціальним станом, без достатніх для цього підстав і знань. Значущими умовами розвитку етнічної та національної упередженості виступають соціально-економічні умови нерівності щодо різних спільностей, які разом співіснують. Економічний чинник призводить до появи ксенофобії як форми національної упередженості. **Ксенофобія** – це неприязнь до іноземців в цілому. Ксенофобія найчастіше зустрічається у тих етнічних групах, в яких існує конкуренція на ринку праці.

Націоналістичні настрої є окремим видом предметно-орієнтованих суспільних настроїв, яким притаманні емоційний характер, імпульсивність і динамічність. Націоналістичні настрої з'являються у результаті дії механізму переміщення, за допомогою якого певні емоційні реакції людей (гнів чи ворожість) спрямовуються на який-небудь об'єкт (людину, політичну партію, ідеї, уявлення, ідеологію, річ або тварину), який не має жодного відношення до дійсних чинників цих емоцій.

Спрямованість настроїв на етнічну спільність – свою чи чужу, що супроводжується відповідним комплексом почуттів, стереотипів і установок, призводить до появи націоналістичних чи патріотичних настроїв.

Шляхи врегулювання конфліктів. У багатонаціональних країнах (наприклад, США) існують служби, які орієнтовані на розв'язання етнічних конфліктів.

Виділяють *три основних шляхи* розв'язання *етнічних конфліктів*:

1) застосування правових механізмів (за допомогою зміни законодавства, зміни соціальної структури);

2) переговори - основна форма участі психологів у конфліктологічній службі - посередництво під час проведення переговорів з суб'єктами конфліктів;

3) інформаційний шлях, який передбачає:

а) взаємний обмін інформацією між групами за дотримання умов, які сприятимуть зміні ситуації. Психологи повинні брати участь у виборі способів подачі інформації у ЗМІ при висвітленні гострих конфліктів;

б) підвищення психологічної компетентності представників конфліктуючих груп за допомогою ознайомлення з соціально-психологічною інформацією, що сприяє появі таких уявлень про процеси, які зумовлюють вплив на міжетнічні відносини; психологічне розуміння конфлікту;

в) передача інформації про схоже та відмінне між різними культурами та їх представниками;

г) цілеспрямований показ фільмів з позитивним героєм-представником конфліктуючої сторони (темношкірий поліцейський і т. ін.).

Адаптація до нового культурного середовища

1. Адаптація, аккультурація і пристосування. Значення міжкультурної адаптації.

2. Культурний шок і етапи міжкультурної адаптації.

3. Чинники адаптації до нового культурного середовища.

4. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп.

Адаптація, аккультурація і пристосування. Значення міжкультурної адаптації

До зміни людиною місця проживання призводять різноманітні чинники (війни, стихійні лиха і т. ін.).

Виокремлюють три основних параметри, згідно з якими розрізняються групи та індивіди, що вступають у нові міжкультурні контакти:

1) наявність чи відсутність переміщення у просторі (наприклад, мігранти, біженці вступають у міжетнічні контакти, опинившись в іншому культурному середовищі; аборигенам нову культуру «приносять» на місце їх постійного проживання);

2) добровільність чи примусовість міграцій (наприклад, мігранти добровільно вступають у міжкультурну взаємодію, а біженці чи аборигени - вимушено);

3) часові межі міграцій (наприклад, мігранти залишають батьківщину назавжди; туристи опиняються у незвичному оточенні на нетривалий час).

Усі люди, які вступають у міжетнічні контакти, зіштовхуються з певними труднощами в процесі взаємодії з людьми, які мають іншу культуру й поведінку.

Найбільш сприятливо на міжкультурну та міжетнічну взаємодію впливають такі ***умови і чинники***:

- територія, що може бути спільною чи «своєю» для однієї з груп;
- тривалість взаємодії (постійна, довготривала чи короткочасна);

- мета (спільна діяльність, проживання, навчання, дозволя);
- тип залучення до життя суспільства (від участі до спостереження);
- частота і глибина контактів;
- відносна рівність статусу та прав;
- кількісне співвідношення (більшість - меншість);
- явні диференціюючі ознаки (мова, релігія, раса).

Однак навіть за найсприятливіших умов у переселенця можуть з'явитися труднощі та напруженість під час спілкування з іншими представниками країни проживання. Досить часто мігрантів охоплює ностальгія – туга за батьківщиною.

Міжкультурна адаптація – це складний процес, у результаті успішного закінчення якого людина досягає відповідності (сумісності) до нового культурного середовища, приймає його традиції як свої власні та діє згідно з цими традиціями.

Виокремлюють психологічну та соціально-культурну адаптацію. **Психологічна адаптація** – це внутрішній аспект адаптації, що виявляється у почутті вдоволення та повноти життя. **Соціально-культурна адаптація** є зовнішнім аспектом адаптації, проявами якого виступають: участь індивіда у соціальному і культурному житті нової групи, повноправній міжособистісній взаємодії з її представниками.

Тривалий час етнологами (Р. Лінтон, Р. Редфілд, М. Херсковіц) досліджувався феномен «аккультурації». Аккультурація є результатом безпосереднього, тривалого міжкультурного, міжгрупового контакту, що призводить до зміни паттернів культури однієї чи двох груп. Отже, **аккультурація** – це процес зміни групи у культурі. Психологічна аккультурація є процесом зміни людини в культурі.

Тісно пов'язаним з міжкультурною адаптацією є процес міжкультурного пристосування, що містить такі складові: збереження позитивного емоційного стану та психічного здоров'я мігрантів, набуття ними соціальних вмінь і навичок, необхідних для успішного виконання повсякденних завдань.

Культурний шок і етапи міжкультурної адаптації

У процесі міжкультурного пристосування можуть відбуватися певні аккультураційні зміни на груповому рівні: культурний шок, шок переходу, культурна втомлюваність.

Культурний шок пов'язаний з появою неприємних почуттів (втрата друзів і статусу, плутанина у ціннісних орієнтаціях, соціальній та особистісній ідентичності та ін.) під час входження до нової культури (К. Оберг).

Симптомами культурного шоку виступають: постійні переживання щодо якості їжі, питної води, чистоти посуду, загальна тривожність, роздратованість, невпевненість у собі, психосоматичні розлади і т. п. Відчуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності та нереалізованість очікувань можуть виявлятися у приступках гніву, агресивності та ворожості по відношенню до представників тієї країни, в якій проживає індивід. Описані вище прояви негативно впливають на процес міжособистісних взаємин між індивідом та представниками цієї країни.

До позитивних наслідків культурного шоку належать прийняття людиною нових цінностей і моделей поведінки, оцінка проблем та їх подолання, що сприяють її особистісному зростанню. У зв'язку з цим Дж. Беррі запропонував поняття «культурний шок» замінити на поняття «стрес аккультурації».

Проблема культурного шоку розглядається у контексті кривої процесу адаптації (крива), згідно з якою виокремлено п'ять етапів процесу адаптації.

Перший етап (добре) вирізняється ентузіазмом, гарним настроєм і великими сподіваннями індивіда. Цей етап є короткочасним.

На ***другому етапі*** (гірше) людина відчуває негативний вплив незвичного оточуючого середовища (наприклад, некомфортні житлові умови, відсутність взаєморозуміння з місцевими жителями), що призводить до розчарування, фрустрації та депресії. Під час цього етапу індивід більше спілкується із земляками, намагаючись уникнути реальності.

Симптоми культурного шоку, що є характерними для *третього етапу* (погано), досягають критичної точки та виявляються у серйозних хворобах і почутті повної безпорадності. Люди, які не змогли успішно адаптуватися до нового середовища, повертаються додому чи переїзять до іншої країни. Однак досить часто мігранти отримують соціальну підтримку від оточуючих людей і долають культурні відмінності – вивчають мову, знайомляться з місцевою культурою.

На *четвертому етапі* (краще) з'являється оптимізм, відчуття впевненості та задоволення. Людина відчуває себе пристосованою й інтегрованою у життя суспільства.

П'ятий етап (добре) виступає етапом адаптації, тобто з'являються відносно стабільні зміни індивіда, що зумовлені вимогами середовища. Результатом успішної адаптації є взаємна відповідність між індивідом і середовищем.

Однак людина, яка успішно адаптувалася в чужій країні, повернувшись на батьківщину, може відчути «шок повернення» у період реадaptaції. Спочатку індивід радіє зустрічам з рідними, друзями, можливості спілкуватися рідною мовою і т. ін., а згодом помічає, що особливості рідної культури сприймаються ним як незвичні чи дивні. Зважаючи на отримані результати, дослідниками було запропоновано концепцію W-подібної кривої адаптації.

Чинники адаптації до нового культурного середовища

Різноманітні чинники адаптації до нового культурного середовища об'єднані у дві групи: 1) індивідуальні; 2) групові.

До індивідуальної групи належать такі чинники:

- ***демографічні та особистісні характеристики.*** Суттєвий вплив на процес адаптації мають вік і рівень освіченості. Чим старша людина, тим складнішим для неї є процес її адаптації. Успішніше адаптуються індивіди з високим рівнем освіченості. За даними окремих дослідників, характеристиками універсального комунікатора людини для закордону є: високий рівень професійної компетентності, висока самооцінка, терпимість до невизначеності,

високий рівень комунікативності, екстраверсія, домінування загальнолюдських цінностей у власній системі цінностей. Згідно з ідеєю культурної поведінки, особистісні якості людини повинні узгоджуватися з новими культурними нормами;

- **мотивація, очікування і життєвий досвід індивіда.** Мотивація до адаптації, готовність до змін сприяє сприйняттю змін. Думки дослідників щодо характеру взаємозв'язку між очікуваннями людей, які перебувають в іншому культурному середовищі, та успішністю їх адаптації розходяться. Деякі науковці переконані у тому, що існує пряма залежність адаптації від очікувань: чим гірші очікування, тим складнішою є адаптація. Інші дослідники вважають, що очікування у поєднанні із знаннями про культурний шок і можливі проблеми в процесі адаптації, зумовлюють сприятливий вплив на адаптацію. Особливо значущим є реалізм очікувань та їх відповідність реальному досвіду перебування в іншому культурному середовищі. Наприклад, на успішність адаптації мігрантів і біженців в Америці негативно впливає їх впевненість у тому, що це країна безмежних можливостей. Важливим чинником успішної адаптації є наявність доконтактного досвіду – ознайомлення з історією, культурою, умовами проживання в певній країні; знання мови і т. ін. Успішність адаптації залежить від таких чинників: вміння встановити дружні стосунки з місцевими жителями; участь у діяльності та членство в престижних соціальних групах; наявність неформальних міжособистісних взаємин з місцевими жителями і т. ін.

З-поміж групових чинників виділяють такі характеристики культур, які взаємодіють між собою:

- **ступінь схожості чи відмінності між культурами.**

Експериментально доведено, що ступінь прояву культурного шоку знаходиться у прямій залежності з культурною дистанцією. Тобто, значна схожість нової культури з рідною полегшує процес адаптації. Ступінь схожості між культурами оцінюється за допомогою індексу культурної дистанції І. Бабікера. Складовими цього індексу є: мова, релігія, структура сім'ї, рівень освіти,

матеріальні блага, клімат. Розширений індекс аккультурації, окрім перерахованих вище складових, містить такі: темп життя, цінності, ідеологія, дружні взаємини і т. ін. Важливими чинниками, які впливають на сприйняття індивідом ступеню схожості між культурами, виступають: конфлікти в історії відносин між народами; знання мови та рівень знань про особливості культури іншої країни; ступінь відмінності між статусом свого і чужого народів.

- *специфіка культури, до якої відносяться переселенці*. З'ясовано, що найскладніше процес адаптації відбувається у представників народів з сильною владою традицій і ритуалів. Труднощі адаптації зазнають представники так званих "великих" народів, оскільки вони переконані у тому, що вчитися повинні інші, а не вони самі.

- *особливості країни перебування*, зокрема, толерантність до культурного різноманіття у власній країні чи її відсутність. Наприклад, у Японії "не сприймають" іноземців.

5. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп

Урахування міжетнічних і міжкультурних стосунків сприяє глибокому вивченню культурного шоку та міжкультурної адаптації.

Виділено *чотири категорії* наслідків міжкультурного контакту для групи:

- 1) *геноцид* - знищення групи-супротивника;
- 2) *асиміляція* - поступове добровільне чи примусове прийняття звичаїв, вірувань, норм домінантної групи до повного розчинення у ній;
- 3) *сегрегація* - окремий розвиток груп;
- 4) *інтеграція* - збереження групами власної культурної ідентичності за умови їх об'єднання в одну спільність на нових значущих засадах.

Наслідки міжкультурних контактів для індивіда є такими: перебіжчик відкидає власну культуру на користь чужої; шовініст відкидає чужу культуру

на користь своєї; маргінал сумнівається у виборі однієї з двох культур; посередник синтезує обидві культури (С. Бокнер).

Згідно з *концепцією стратегій аккультурації* Дж. Беррі, у міжкультурних контактах групи (індивіди) обирають одну з таких стратегій:

- *інтеграція* – кожна з двох груп чи індивіди, зберігаючи власну культуру, встановлюють тісні контакти між собою;
- *асиміляція* – група або індивіди підтримують контакти з іншою культурою, втрачаючи водночас свою культуру;
- *сепаратизм / сегрегація* – група чи індивіди зберігають власну культуру, не підтримуючи контактів з іншою культурою;
- *маргіналізація* – група або індивіди втрачають свою культуру і не підтримують контактів з представниками іншої культури.

Дж. Беррі виявлено такі зв'язки між успішністю адаптації в інших культурах та стратегіями аккультурації: найскладніше адаптація відбувається за умови вибору маргіналізації, найуспішніше – інтеграції. Доведено, що сепаратизм і маргіналізація негативно впливають на стан здоров'я індивіда (психосоматичні розлади, серцево-судинні захворювання та ін.), тоді як інтеграція сприяє зниженню ймовірності неврозів.

Мігранти у різних сферах життєдіяльності виявляють неоднакові стратегії аккультурації: індивід може дотримуватися сепаратизму в шлюбі, прагнути до лінгвістичної інтеграції, вивчаючи іншу мову, та асимілюватися до сфери економіки.

Успішна адаптація є результатом соціальної та психологічної інтеграції в іншу культуру із збереженням цінностей своєї культури і не є наслідком асиміляції з чужою культурою. Міжкультурна адаптація є процесом поступового засвоєння норм, цінностей, зразків поведінки нової культури.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні типи міжгрупових конфліктів.

2. Визначте поняття етнічного конфлікту.
3. Вкажіть основні форми конфліктів.
4. У чому полягає сутність гідравлічної моделі У. Макдугалла?
5. Охарактеризуйте теорію З. Фрейда про чинники війн в історії людства.
6. У чому полягають основні ідеї теорій Л. Берковіца, К. Лоренца?
7. Розкрийте сутність концепції авторитарної особистості.
8. Охарактеризуйте теорію реального конфлікту М. Шеріфа.
9. Опишіть основні ідеї теорії соціальної ідентичності Л. Тешфела.
10. Вкажіть основні види етнічних конфліктів.
11. Охарактеризуйте стадії етнічних конфліктів.
12. Що таке етнічна та національна упередженість?
13. Що означає поняття «ксенофобія»?
14. Розкрийте сутність націоналістичних настроїв.
15. Які основні шляхи розв'язання етнічних конфліктів?

ЛЕКЦІЯ № 5

АРХЕТИПІЧНІСТЬ. МЕНТАЛЬНІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

ПЛАН

1. Психічний склад етносу. Архетипи.
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації.
3. Поняття національного характеру.

1. Психічний склад етносу. Архетипи.

Психічний склад етносу має етнічний характер і змінюється водночас зі змінами умов життя даного етносу (*А.С. Баронін*).

Психічний склад етносу виступає не лише синтезом живих істот, які його складають, а її синтезом усіх предків, які сприяли у творенні цього етносу. В зв'язку з цим Г. Лебон зазначив: «Не лише живі, а її мертві відіграють значущу роль у сучасному житті будь-якого народу. Вони творці його моралі та несвідомі рушії його поведінки. Життя будь-якого народу і всі прояви його цивілізації складають просте відображення його душі, спостережувані знаки невидимої, але дуже реальної речі. Зовнішні події утворюють лише спостережувану поверхню прихованої тканини, що визначена ними. Пі випадок, ні зовнішні обставини, ні особливо політичні інститути не відіграють головної ролі в історії народу. Глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчують зовсім по-різному. З цього слідує, що між ними існують розбіжності з усіх питань, які їм доводиться спільно вирішувати. Значну кількість воєн в історії було зумовлено цими суперечностями. Завойовницькі, релігійні, династичні війни завжди носили расовий характер. Набуття міцно утвердженої колективної душі є апогеєм величі народу. Розпад цієї душі завжди означає час занепаду. Втручання іноземних елементів складає один з найбільших, найнадійніших засобів досягнення цього розпаду. Психологічні види, як і анатомічні, піддаються впливові часу. Для них також притаманні процеси старіння і згасання. Народом потрібні століття для того, щоб набуті певного психічного складу, і вони інколи його втрачають за дуже короткий час. Дорога, яка веде народи на найвищу сходинку їх цивілізації, завжди дуже довга, а похила, яка супроводжує їх падіння, найчастіше буває дуже короткою».

У психічному складі етносу важливу роль відіграє колективне несвідоме. **К. Г. Юнг у роботі «Про архетипи колективного несвідомого»** відзначив, що провідними чинниками розвитку культури і поведінки є символічні форми, які повільно еволюціонують. Символи сприяють утворенню етносів і створюють психічні та організаційні засади суспільного життя. Колективне несвідоме з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи

універсальних прообразах, які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення кожного індивіда.

Утворення етносів тісно пов'язано з *архетипами колективного несвідомого*. Архетип визначає суть, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від покоління до покоління. Архетипи виступають основою для таких утворень: поведінки, особистісного розвитку та розуміння світу, що притаманне якій-небудь етнічній групі, внутрішньої єдності цієї групи, взаємозв'язку між культурою і взаєморозумінням. Тобто, архетипи утворюють апріорні психічні та поведінкові програми. Особливості поведінки, мислення і бачення світу певної етнічної групи визначаються своєрідними зразками поведінки, мислення та бачення світу (першообразами). Духовне життя особистості тісно пов'язане з архетипами, оскільки в процесі творчої активності представника певного етносу за допомогою архетипів утворюється відповідна послідовність образів.

Архетип функціонує за умови неможливості існування чи відсутності свідомих понять. *Архетип* – це сукупність духовно-культурних символів, образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини наповнюється почуттями смислозаданості та доцільності. Архетип не передається засобами мови, традицій, міграції. Архетипічні образи виступають підґрунтям для будь-якої релігії, є компонентами міфів, легенд, казок усіх часів і народів. Архетипічні образи присутні в снах і мареннях.

Колективне несвідоме становить собою позаособистісну несвідому суть, що є передумовою для появи особистого і колективного досвіду людства, всіх культур та індивідів. Колективне несвідоме переживається в універсальних психічних формах, що виявляються у колективній та індивідуальній поведінці, тобто *архетипах*. Будь-який архетип має велику кількість символічних репрезентації, які визначаються культурними чи особистісними чинниками. Однак архетипічна форма є єдиною та універсальною (*К. Г. Юнг*).

Наприклад, у світі існують декілька тисяч різноманітних міфів про героя. Водночас поведінка героя, незважаючи на його національну чи етнічну належність, залишається незмінною в усіх міфах.

В українському колективному несвідомому основним є *архетип «доброї», «ласкавої», «родючої Землі»* (за А. Кульчицьким). Під впливом цього архетипу відбувається становлення характерної для українського народу світоглядної толерантності. *Основою* етнічної домінанти українського національного характеру є *архетип Богині-Матері*, який, на думку окремих дослідників, позбавив українців агресивності у світогляді.

Слідування архетипам свого етносу є провідною *детермінантою* його розвитку.

2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації

У 50-х рр. XX ст. французькі вчені *Ж. Люб'є* і *Р. Мандру* ввели до наукового обігу поняття «ментальність».

Ментальність – це соціально-психологічні явища, які є проявами духовного світу людини чи соціальної спільності, епохп або етнокультури.

За допомогою поняття «ментальність» аналізуються соціальний, політичний чи етнічний контексти психічного складу людей. Тобто, ментальність виступає важливою етнопсихологічною ознакою нації.

До структури *ментальності* належить три *компоненти*:

1. *Емоційний (емотивний)* – емоційні етапи, які передують виникненню вербального та поведінкового компонентів, сприяючи систематизації знань і появі певної поведінки.

2. *Когнітивний (вербальний)* – знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання).

3. *Поведінковий (конативний)* призводить до актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей. Ментальна

установка виявляється в діях і вчинках людини, оскільки вчинок є єдиною структурою, що відповідає реальним цілісним проявам самореалізації людини як особистості, індивіда, громадянина.

Етнічна ментальність виявляється у домінуючому життєвому настрої людини, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Важливу роль в етнопсихології відіграє ментальний інструментарій, тобто поняття і категорії етнокультури мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль. Аналіз міфології, фольклору, художніх текстів, витворів мистецтва, моральних та релігійних норм, принципів, уявлень, архетипів і установок колективного підсвідомого дає можливість вивчати ціннісно-сміслові утворення етнічних суб'єктів, оскільки вони є визначальними у структурі етнічної ментальності.

Приклад українських діаспор в різних країнах (Канаді, США, Австралії) засвідчує той факт, що представники етносу не «розчинилися» в іншому етносі, не втратили своєї національної специфіки, не перестали психологічно почувати себе українцями. Завдяки відображенням мнемічним і консервуючим властивостям етнічної ментальності основні особливості їх психічного складу збереглися та допомогли їм вижити у нових умовах і здобути авторитет добропорядних громадян.

Ментальність є цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості (релігії, мистецтва), а виступають специфічним відображенням дійсності, що зумовлюється процесом життєдіяльності етносу в певному географічному, історичному та культурному просторах (А.С. Баронін). **Етнічна ментальність** є системою образів, уявлень, які стимулюють і регулюють поведінку в даних культурних та соціальних умовах.

У вітчизняній психологічній науці під поняттям **«ментальність»** розуміють сукупність уявлень, поглядів, переживань спільноти людей певної епохи, географічного регіону, соціального середовища, особливий склад суспільства, що суттєво впливають на історичні та соціальні процеси у цьому суспільстві.

Поняття **«ментальність»** і **«менталітет»** відрізняються між собою.

Ментальність – це система образів, які містяться в основі уявлень індивіда про світ і власне місце у ньому, що визначають вчинки і поведінку людей (за **Ж. Дюбі**).

Менталітет (синонім до світорозуміння) – це деяка інтегративна характеристика спільноти людей з певною культурою, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього.

У процесі онтогенезу **ментальність** і **менталітет** розвиваються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників та умов.

До таких внутрішніх чинників і умов належать:

- **філогенетична спадковість**, що виявляється у формі вродженої інтроверсії вищих психічних функцій, у сприйнятті навколишньої дійсності, за умови домінування емоцій і почуттів над волею та інтелектом;
- **обсяг і глибина життєвого досвіду**, що з'являються у результаті процесу навчання, виливаючи на рівень самоактуалізації особистості;
- **індивідуальні особливості психічних процесів (пам'ять, емоції, почуття, мислення, емпатія, воля)**, що інтегрують фізичний, інтелектуальний і духовний потенціали особистості;
- **вчинкова активність індивіда**: якщо індивід сам не включається у життєдіяльність групи, то процес розвитку його ментальності слабшає.

Зовнішніми чинниками та умовами розвитку ментальності та менталітету виступають:

- **традиції родини.** Як відомо, особисте несвідоме, що впливає на свідому життєдіяльність дорослої людини, інколи навіть усупереч її волі та розуму, значною мірою формується під впливом переживань у ранньому дитинстві. Родинне середовище, типи стосунків дитини з батьками, сестрами і братами зумовлюють напрямок становлення ментальних настанов, що обов'язково виявлятимуться у специфіці її поведінки, в оптимістичному чи песимістичному світосприйнятті, в егоїзмі або альтруїзмі, у ставленні до керівників та підлеглих, до авторитетів і влади, до приятелів та жінок, дружин, чоловіків і дітей. Важливою умовою привласнення духовних цінностей є характер взаємодії у сім'ї, особливо специфіка спілкування дітей з батьком та матір'ю (довіра, чуйність, увага до дитини, педагогічний такт) і динамічність стимулювання-гальмування активності дитини;
- **форми та зміст взаємодії з референтною групою** (найбільш значущою у порівнянні з іншими). Важливою умовою привласнення національної культури є можливість реалізувати у референтній групі свої прагнення, розкрити власну індивідуальність, отримати підтримку, уявлення про реальне життя та своє місце в ньому;
- **форми та зміст взаємодії індивіда з первинним контактним колективом.** Умовою привласнення національно-культурних цінностей контактного колективу є позитивний неофіційний статус індивіда у системі неформальних стосунків;
- **зміст і форми взаємодії з педагогічним колективом навчально-виховного закладу** в особі вчителя, вихователя, психолога, соціального працівника. У присвоєнні цінностей навчального закладу важливу роль відіграє форма і стиль керівництва навчально-виховним процесом;

- **форми та зміст взаємодії індивіда із засобами масової комунікації.** Ефективність взаємодії засобів масової інформації і загальнолюдських цінностей забезпечується за тієї умови, якщо засоби масової комунікації відкривають можливість для сприймання чогось нового (*А.С. Баронін*).

Значущими для українців є такі цінності: ставлення до землі як до Батьківщини-матері, до своїх культурно-історичних цінностей; толерантність щодо інших культур, релігій; волелюбність; перевага чуттєвого над раціональним (*І. Мірчук, М. Шлемкевич, Д. Чнжєвський*).

Є суттєві **відмінності між ментальністю та архетипністю**. Передусім ці поняття відрізняються за **походженням**: ментальність розвивається під впливом зовнішніх чинників; тоді як архетипність є результатом інтеріоризації, оскільки архетип входить в глибини пам'яті, а процес його засвоєння відбувається в ході етнізації. Іншою ознакою відмінності ментальності від архетипності виступає **міра відкритості іншим етносам**. *Архетип* - це прихована, непомітна для інших сторона етносу, тоді як ментальність дозволяє етносу розкриватися перед іншими групами. Також слід відзначити, що архетип і ментальність відіграють різні ролі у житті етносів та етнофорів.

Український менталітет вирізняється домінуванням емоцій і почуттів над волею та інтелектом, індивідуалістичним кодом цінностей, який стимулює мотивацію досягнень, особисту незалежність, автономність, прагнення спиратися лише на власні сили, впевненість у собі.

Виокремлюють чотири системотворчі **ознаки менталітету українською народу**:

1) **інтровертованість** вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

2) **кордоцентричність** – сентименталізм, чутливість, емпатія. любов до природи, яскрава обрядовість, естетичність народного побугу;

3) *анархічний індивідуалізм*, проявами якого виступають різноманітні форми опосередкованого прагнення до особистої свободи за умови відсутності організації, стійкості та дисципліни;

4) *перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом*.

У порівнянні з українським менталітетом *ознаками російського менталітету* виступають:

- розрив між теперішнім і майбутнім;
- зануреність у майбутнє;
- відсутність особистої свободи, а отже, й відповідальності за прийняті рішення у ситуаціях ризику і невизначеності;
- відкритість.

У менталітеті сучасної української молоді виділяють такі три *складові*:

1. Зміна акселогічних параметрів в оцінюванні суспільного та індивідуального життя. Щастя не в постійних перемогах над собі подібними, а у приборканні тваринних інстинктів та соціальних схильностей, які розмивають межі між біологічним і соціальним.

2. Відмова від психології жертвування, оскільки готовність жертвувати собою зумовлює появу спокуси принести в жертву інших.

3. Реабілітація цінностей повсякденного життя, які утворюють дійсну основу менталітету високоморальної особистості (за *М.І. Піреном*).

Отже, менталітет є складною ієрархічною системою, що визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, націй у соціумі, їх цілі та мотиви життєдіяльності.

3. Поняття національного характеру

Національний характер – це система ставлень конкретної етнічної спільності до різноманітних сторін оточуючої дійсності, що виявляється у стійких стереотипах їх мислення, емоційних реакціях і поведінці в цілому.

Національний характер є поєднанням фізичних і духовних рис, які відрізняють одну націю від іншої (*О. Бауер*).

Кожна нація має свою специфічну культуру, систему знаків, символів, звичаїв і т. ін. У буденній свідомості помітні психологічні відмінності між народами. Так, пунктуальність є цінною якістю для німців і голландців, однак іспанці не надають великого значення цій якості. Стереотипні уявлення про психологічні властивості та культуру різних народів, що поширені у буденній свідомості, завжди мають ціннісний, оцінний характер і усвідомлено та неусвідомлено співвідносяться з окремими уявленнями про специфіку свого народу і його культури (за *І. С. Коном*).

Кожній людині притаманні два види свідомості, що мають безпосереднє відношення до її національного характеру:

- перша містить стани, які властиві індивіду;
- друга містить стани, які характерні ірупі індивідів.

Ці стани пов'язують індивіда з суспільством, утворюючи так зване «суспільство всередині нас», яке існує у вигляді однотипних дня представників однієї етнічної спільності реакцій на звичайні ситуації у формі почуттів, що й складає національний характер. Національний характер є важливою складовою особистості (*Е. Дюркгейм*).

Риси національного характеру розподілено між представниками нації нерівномірно – від наявності усіх цих рис до їх цілковитої відсутності. У зв'язку з цим, якості національного характеру необхідно вивчати, аналізуючи національні традиції, звичаї, вірування, історію та природні умови життя.

Характер відрізняється від темпераменту за змістом: характер має спільні риси серед етносів, а темперамент – це індивідуальна риса кожної людини (*Г. Ф. Гегель*).

Класифікація народів за психічними функціями (мислення, емоції, відчуття та інтуїція) була здійснена *К. Г. Юнгом*. За цими функціями вченому вдалося виокремити відповідні психологічні типи: мисленнєвий, емоційний,

сенсорний та інтуїтивний типи. Кожний з виділених типів може бути інтровертованим чи екстравертованим, що зумовлено поведінкою індивіда щодо якого-небудь об'єкта. Класифікація психічних типів співвідноситься з етнічними спільностями, оскільки психологія етносу складається з психології його окремих представників. Специфіку психології етносу та його членів викликано домінуванням однієї з чотирьох вище перерахованих психічних функцій. *Наприклад, жителі Сходу є інтровертованою расою, яка спрямована на свій внутрішній світ.*

Гельвецій пов'язав національний характер із системою управління у країні, зазначаючи, що правитель, який узурпує владу в країні, стає деспотом, а деспотизм – це страшний ворог суспільного блага, що в результаті призводить до змін характеру всієї нації.

Визначаючи поняття «національний характер, у роботі *«Про людину»* вчений вказав на те, що «будь-який народ має свій особливий спосіб бачення та відчуття, який формує його характер. У всіх народів характер змінюється поступово чи миттєво. Чинником цих змін є непомітні миттєві зміни у формах правління і в громадському вихованні». Тобто, характер має динамічні властивості, чи здатність змінюватися під впливом певних чинників, зокрема, у результаті зміни форм правління.

Д. Юм у роботі *«Про національний характер»* також зазначив, що характер народу може до певної міри змінюватися під впливом системи правління та від змішування з іншими народами. Філософ вказав на те, що люди не зобов'язані тією чи іншою рисою свого характеру ні повітрю, ні клімату. Національний характер утворюється як збірне поняття на базі особистісних характерів.

М. І. Пірен визначила **національний характер** як сукупність рис, що склалися історично у представників тієї чи іншої нації, які визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, що виявляється по відношенню до побутової сфери, оточуючого світу, праці, ставлення до своєї та інших спільнот.

Національний характер має такі **властивості**:

- у ньому зафіксовано типові риси, які сформовані неоднаковою мірою і присутні в різноманітних поєднаннях у більшості представників етносу; він у жодному випадку не є простою сумою якостей окремих людей;
- неповторними є не риси чи їх сума, а структура характеру; тому неприпустимо розглядати будь-які якості як такі, що притаманні окремій етнічній спільності.

Стосовно національного характеру та його властивостей, *Г. М. Андрєєва* висловила так: «Мова йде не стільки про певний «набір» рис, скільки про ступінь прояву тієї чи іншої риси в цьому наборі, про специфіку цього прояву».

Наприклад, працелюбність є однією з найважливіших рис як японського, так і німецького національного характеру. Однак німці працюють «економно», у них все передбачено і прораховано. Японці ж віддаються праці самозречено, з насолодою, для них притаманне почуття прекрасного, яке вони виявляють і в процесі праці.

Для того, щоб **зрозуміти** риси характеру, необхідно їх порівняти із загальною системою цінностей, що залежить від способу життя, соціально-економічних і географічних умов життя народу. *Наприклад, працелюбність як загальнолюдська якість набуває у кожній культурі своєрідної ціннісної суті.*

Важливими **чинниками** становлення специфічних рис характеру в окремого етносу є побут і ландшафт. **Джерелами** становлення національного характеру виступають: сім'я, батьківський дім, рід, природне оточення.

Національний характер складається повільно, упродовж століть і тому не може змінюватися швидко. Національно-психологічні якості вирізняються консервативністю, стійкістю та незначною змінюваністю.

Риси національного характеру передаються від покоління до покоління, утворюючи міцну і стійку структуру, яку можна порівняти з величезною і важкою ланцюговою сіткою, що міцно тримає кожну свою ланку - індивіда як представника певного етносу.

Згідно з сучасними *теоріями успадкування рис національного характеру*, ці риси можуть передаватися у такі способи:

- *генетичним* — у цьому випадку йдеться про успадкування пам'яті щодо історичного досвіду своєї нації, тобто про колективне підсвідоме; генетична пам'ять містить відбитки історичного досвіду нації, зокрема, доісторичного людського існування;
- *соціально-психологічним - звичаєвим або традиційним* способом.

Традиції – це синтезовані, підпорядковані національному ідеалу вірування, способи мислення, почуття, прагнення, страждання, норми поведінки попередніх поколінь. У результаті зміни ідеалів і ціннісних орієнтацій змінюються й традиції. Водночас попередні традиції руйнуються. Функціонування традицій забезпечується дією таких *механізмів*: наслідування, навіювання, переконання та емоційність. *Традиції є основним механізмом інтеграції народу в єдине ціле. Наприклад, американець – раб стандартів, англієць – раб своїх традицій.*

За результатами досліджень *Д. Чижевського («Нариси з історії філософії на Україні»)* основними позитивними і негативними рисами національного характеру українців є:

Позитивні риси	Негативні риси
емоційність	взаємне нерозуміння
сентиментальність	схильність до анархізму
чуттєвість і ліризм	неузгодженість між словом та ділом
працелюбність	невизначеність
гостинність	мрійливість
прагнення до освіти	імпульсивність
статичність у сімейних взаєминах	індивідуалізм
прагнення до духовного життя	
повага до старших	

мужність	
здоровий оптимізм	
прагнення до незалежності	

Національний характер не може обмежуватися лише однією домінуючою рисою. Необхідно уникати акцентуації й абсолютизації негативних рис.

Отже, **національний характер** – не сукупність рис, які склалися історично у представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються у побутовій сфері, оточуючому світові, праці, ставленні до своєї та інших спільностей.

Питання для самоконтролю

1. Що таке психічний склад етносу?
2. Розкрийте поняття «археипи колективного несвідомого».
3. Визначте поняття «ментальність».
4. Дайте визначення поняття «менталітет».
5. Розкрийте структуру менталітету.
6. Назвіть внутрішні чинники й умови формування менталітету.
7. Охарактеризуйте зовнішні чинники та умови формування менталітету.
8. Вкажіть відмінності між ментальністю та архетипністю.
9. Назвіть ознаки менталітету українського народу.
10. Вкажіть складові менталітету сучасної української молоді (за М. Пірен).
11. Визначте поняття «національний характер».
12. Дайте характеристику сучасним теоріям успадкування рис національного характеру.
13. Вкажіть основні риси національного характеру за Д. Чижевським.

ЛЕКЦІЯ № 6

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ ПЛАН

1. Поняття «етнічної свідомості» її «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними.
2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.
4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.
5. Національні почуття.

1. Поняття «етнічної свідомості» й «етнічної самосвідомості» та співвідношення між ними

Більшість дослідників відзначають, що у науковому обігу немає чіткого розмежування між поняттями «етнічна свідомість» і «етнічна самосвідомість». Іноді такі поняття використовуються науковцями як синоніми, а інколи як такі, що перебувають у різноманітних зв'язках.

Вважатимемо, що поняття «етнічна свідомість» та «етнічна самосвідомість» описують різні явища і розглядатимемо їх як співвідношення цілого та його частини. Так, етнограф **Ю. В. Бромлей** слушно зазначає: «Етнічна самосвідомість, на нашу думку це уявлення індивідів про власний етнос, його властивості, тоді як етнічна свідомість містить весь комплекс етнічно забарвлених компонентів...».

Етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та

відображають знання! про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи.

Етнічна свідомість є однією з форм відображення існування інших етнічних груп та ставлення певного етносу до них. Поява етносу пов'язана зі здатністю етнічної групи виділяти себе з-поміж інших етнічних груп. Ця здатність передбачає формування у даної етнічної групи складної системи образів, які відображають особливості іншої етнічної групи та емоційне ставлення до неї, що передбачає сприймання представників іншої етнічної групи.

«Етнічна свідомість це детермінована етнічним контекстом гештальту, опрідметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу» (*О.М. Лозова*).

Етнічну свідомість розглядають як сукупність уявлень, знань, установок і схильностей, виявлених та засвоєних у процесі онтогенезу, накопичених за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи. У *структурі* етнічної свідомості виокремлюються такі складові: ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні. Характером етнічної свідомості зумовлюється соціальна поведінка індивіда (*А.М. Березін*).

У межах етнічної свідомості з'являється і розвивається етнічна самосвідомість. Поняття етнічної самосвідомості визначається на індивідуальному та груповому рівнях.

Етнічна самосвідомість – це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи.

Етнічна самосвідомість виступає формою усвідомлення особистістю чи народом «своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу» (*А.М. Львовчикіна*).

Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу.

Ключовим моментом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільністю, яка виявляється в самоназві. До неї долучається комплекс ідей чи уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих символів, що призводять до виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільностей.

«З-поміж компонентів етнічної самосвідомості необхідно виокремити такі: споконвічну культуру, ціннісні орієнтації етносу і т. ін.» (В.С. Мухіна).

2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Самосвідомість є необхідною умовою та управлінським компонентом будь-якої свідомої діяльності людини. Одним із продуктів діяльності самосвідомості є *«Я-концепція» особистості*, що розглядається як система усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень індивіда про себе, у поєднанні з їх емоційною оцінкою та відповідною поведінковою реакцією. «Я-концепція» особистості містить когнітивний (*«Я-образ»*), емоційно-оцінний і поведінковий компоненти.

Людина пізнає себе не лише за допомогою прямих самосприймання. Багато в чому індивід пізнає себе опосередковано, тобто за допомогою інших людей, досить часто представників свого етносу, сприймаючи їх реакції на власну поведінку та особистість. Сприймаючи думки й оцінки оточуючих про себе, індивід правильно чи неправильно пізнає себе, складає різноманітні уявлення про власне «Я», зокрема, й етнічні. Важливим джерелом розвитку таких уявлень виступають думки значущих інших, тобто найбільш авторитетних для індивіда людей.

Уявлення особистості про себе як про представника якої-небудь етнічної групи належать до когнітивної складової «Я-концепції» – **«Я-образу»**.

Етнічне «Я» – це уявлений людини про власну етнічну належність. Етнічні та інші уявлення людини про власне "Я" можуть бути реальними, ідеальними і дзеркальними.

Реальне «Я» – це уявлення індивіда про те, яким він є в даний момент свого життя.

Ідеальне «Я» – це уявлення людини про те, якою вона прагне стати в майбутньому.

Дзеркальне «Я» – це уявлення індивіда про те, що про нього думають значущі інші.

Етнічне «Я» особистості розвивається в результаті її **самоідентифікації** з певним етносом.

Основними **функціями** самосвідомості виступають:

- забезпечення стійкості та почуття неперервності «Я» індивіда засобами пам'яті. Так з'являються «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», тобто, уявлення людини про себе в минулому, теперішньому й майбутньому;
- регуляція поведінки особистості (стиль спілкування індивіда з іншими людьми, постановка певних цілей і способів їх досягнення й т. ін.);
- адаптація людини до оточуючого соціального середовища, особливо в умовах стресів, конфліктів, фрустрацій. Самосвідомість значною мірою зумовлює вибір індивідом стратегії адаптації в складних умовах.

Слід зауважити, що схожі до описаних вище функції виділяються і для етнічної самосвідомості.

3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції

Більшість дослідників виокремлюють етнічну самосвідомість на **індивідуальному та груповому** рівнях.

Так, групові процеси виникають за тієї умови, що люди, які утворюють певну соціальну спільність (групу), зокрема, й етнос, здійснюють спільні дії та діяльність. У групі (етносі) з'являються спільні для всіх її учасників психічні явища: почуття взаємозв'язку і належності до групи, ідентифікація з групою та почуття «ми». Кожний індивід вважає себе членом етносу. Водночас, етнос як велика група набуває певних соціально-психологічних рис і характерних форм поведінки.

Етнічна самосвідомість на рівні особистості виступає як цілісна система уявлень про себе, що тісно пов'язана із сформованим у індивіда образом власного етносу. Людина може охарактеризувати свою етнічну спільність, її походження, мову, культуру, психологічні риси («національний характер»); а також власне місце в цій етнічній групі та ставлення до неї.

Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» на особистішому рівні як складова етнічної самосвідомості містить такі компоненти:

- уявлення індивіда про те, що він є одним з багатьох інших представників цього етносу;
- уявлення про фізичні та психічні якості, що є спільними для нього та багатьох представників цього етносу;
- уявлення про деякі культурні спільні особливості (національна мова, історія, походження, певні звички, цінності, загальнонаціональні символи і т. ін);
- почуття спільності та позитивної психічної ідентифікації з цією спільністю, що зумовлює появу емпатії до її членів, почуття спорідненості та спільної долі з ними.

Етнічна самосвідомість на рівні етносу виступає як система загальних уявлень більшості членів етносу про власну етнічну групу, її походження, основні особливості культури і психічного складу, тобто система колективних уявлень про себе.

Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» на рівні етносу як складова етнічної самосвідомості містить такі **компоненти**:

- **етнопсихологічний** – уявлення про власні психологічні риси і способи поведінки;
- **антропологічний** – уявлення про свої фізичні риси;
- **генетичний** – уявлення про власне походження.

Джерелами етнічного «Я» чи етнічного «Я-образу» на рівні етносу виступають: свідомість людей-етнофорів, культурні пам'ятки, традиції, звичаї, ритуали і т. ін.

Етнічне «Я» на рівні етносу з'являється у результаті психічної діяльності багатьох людей, етносів та взаємодії між ними.

Етнічне «Я» на рівні етносу індивідуалізується в особистісних етнічних «Я-образах» водночас не співпадаючи з ними.

У цілому **функціями етнічної самосвідомості** є:

- структурування відокремлених сприймань рис, якостей і дій свого етносу в цілісну усвідомлену систему;
- самоконтроль з метою збереження етносу і його цілісності;
- самооцінка, що сприяє самовдосконаленню;
- організація самозахисту етносу та його експансії у просторі й часі;
- протиставлення себе іншим етносам з метою попередження експансії.

4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

До національної свідомості належать цінності внутрішньо національних і міжнаціональних відносин.

Основними **складовими** національної свідомості виступають:

- сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього;
- усвідомлення національно-етнічної належності;
- ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти;
- ставлення до представників інших націй і національностей;
- патріотичні почуття та патріотична самосвідомість;
- усвідомлення національно-державної спільності.

Виокремлюють **два рівні** національної свідомості.

1) буденна свідомість – багаторівневе, багатогранне, суперечливе й рухливе утворення, що є результатом синтезу природно-біологічного та соціального розвитку багатьох поколінь представників національно-етнічної спільноти.

До **структури** буденної свідомості належать:

- повсякденні потреби, інтереси, система цінностей, установок, почуттів і настроїв і тощо, які виявляються у національному характері людей;
- звичаї та традиції, в яких закодована соціальна пам'ять народу і які виступають нормативами його діяльності, передаючись із покоління в покоління;

2) теоретична свідомість – узагальнена, науково обґрунтована, соціально-політично зорієнтована система поглядів про життєвий шлях, місце і цілі розвитку нації.

Структура теоретичної свідомості містить:

- норми, цінності та зразки поведінки представників певної національно-етнічної спільноти;
- ідеологію нації;
- національну ідею.

За **змістом** національна свідомість виступає діалектичною єдністю загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське виявляється в неповторному бутті нації.

Основою національної свідомості виступає національна самосвідомість.

М.Й. Боришевський визначає **національну самосвідомість** як «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності».

Національна самосвідомість це «відносно стійка, усвідомлена, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації» (**А.С. Баронін**).

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільноти про минуле, сучасне й майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Виокремлюють **два рівні** національної самосвідомості:

1) **низький** (досить часто підсвідомий) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (**етнічна ідентичність**);

2) **високий** – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (**національна ідентичність**).

Національна ідентичність – це усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, що має свою назву, власну історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки.

До *структури* національної ідентичності як складової національної самосвідомості належать три компоненти: 1) когнітивний – знання про національну спільноту та знання про себе як члена даної спільноти; 2) емоційно-оцінний – національна самоповага чи зневага, національна гордість чи сором та ін.; 3) поведінковий – відповідні дії та вчинки, що зумовлені двома попередньо згаданими компонентами.

Важливими психологічними *механізмами* формування національної самосвідомості виступають *національна ідентифікація та рефлексія*.

Розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких *національних почуттів*: почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури й рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети.

Отже, *національна самосвідомість* – це самоусвідомлення та самооцінювання власного «Я» як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід'ємної частки свого народу, його національного духу і долі.

5. Національні почуття

Національне почуття – це похідне від національної самосвідомості почуття стійкої прив'язаності до своєї нації, до традицій, звичаїв, культури, побуту, національних духовних цінностей (*Л.С. Баронін*).

Національне почуття з'являється у процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Національне почуття є об'єктивною категорією національної психології. Таке почуття може примирити соціальні класи, що ворогують між собою; сприяти виникненню націоналізму, шовінізму і ін. Представник етносу із загостреним

національним почуттям є надзвичайно сприйнятливим до всіх зовнішніх впливів.

Поняття *націоналізму* розглядається в трьох різних значеннях: 1) як певний комплекс етнопсихологічних установок; 2) як система політичних ідей; 3) суспільний рух.

Вирізняють різноманітні форми націоналізму: від беззавітного патріотизму (чи готовності на жертви в ім'я власної нації в цілому) до крайньої екстремальної форми, що тісно пов'язана з мілітаризмом, шовінізмом і фашизмом. Поєднання націоналізму з расизмом призводить до появи переконання в тому, що обрана нація є призначеною для особливої місії. Націоналізм як соціальне явище реалізується у вигляді певного способу мислення й поведінки людей, які об'єднані в певні спільності та діють разом для досягнення спільних цілей.

Появу націоналізму зумовлено національно-психологічними утвореннями, які під впливом політичних інтересів стають предметом абсолютизації та перетворюються в сукупність викривлених і спрощених уявлень про людей своєї та інших націй і народностей, у негативне ставлення до представників інших соціально-етнічних спільностей і т. ін. Об'єктивним і нормальним явищем вважається наявність національних елементів у буденній свідомості представників певного етносу чи соціальної групи.

На спосіб сприймання зовнішнього світу, на характер реакцій на явища об'єктивної дійсності, на емоційні особливості людей впливають соціальні чинники та умови географічного середовища. Такі стійкі психологічні риси сприяють розвитку національної культури, виявляються в ідеології та виступають основою для формування національної самосвідомості.

До *національної самосвідомості* належать такі *почуття*: національна гордість, любов до Батьківщини, радість, що переживається під час сприймання об'єктів національної культури, переконання у справедливості ідеологічних положень і політичних кроків, в яких виявляються інтереси національного

розвитку та суб'єктивно уявляються як інтереси свого народу, в поєднанні з відповідними емоціями.

Ці почуття є відображенням у психіці представників кожної нації своєрідних умов життя нації, сукупності особливостей духовного життя народу, які виявляються в його національній культурі, фольклорних образах, побуті, житті. Перераховані вище почуття також виявляються в звичних формах прояву емоцій та думок, у традиціях і звичаях, у специфіці форм спільної діяльності та поведінки. Націоналізм розпочинається з штучного, умисного гіпертрофування і суб'єктивного протиставлення «свого» національного специфіці інших націй (*А.С. Баронін*).

У свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як по відношенню до себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття та пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складовими *масової свідомості*, що значною мірою впливають на мислення і поведінку людей.

Психологічними *засадами* існування таких форм націоналізму, як ідеологія, політика та соціальна практика, виступають уявлення про власну етнічну та національну особливість, недовіра, підозріливість і ворожість по відношенню до представників інших націй, етносів, конформізм щодо власних національних традицій.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте співвідношення між поняттями «етнічна свідомість» і «етнічна самосвідомість».
2. Дайте визначення поняття «етнічна свідомість».
3. Визначте поняття «етнічна самосвідомість».

4. Охарактеризуйте етнічну самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
5. Визначте етнічну самосвідомість на рівні особистості.
6. Опишіть етнічну самосвідомість на рівні етносу.
7. Розкрийте сутність поняття «національна свідомість».
8. Охарактеризуйте рівні національної свідомості.
9. Опишіть структуру національної свідомості.
10. Визначте поняття «національна самосвідомість».
11. Розкрийте структуру національної самосвідомості.
12. Дайте визначення поняття національної ідентичності.
13. Що таке національне почуття (за А.С. Бароніним)?
14. Дайте визначення націоналізму.
15. Вкажіть національні почуття, які є складовими національної самосвідомості.
16. Охарактеризуйте чинники формування націоналізму.

ЛЕКЦІЯ № 7

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ УКРАЇНЦЯ

ПЛАН

1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу.
2. Екологічний чинник.
3. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру.
4. Вплив геополітичного чинника на український національний характер.
5. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості.

6. Вплив релігії.

7. Сім'я і формування українського національного характеру.

1. Загальний підхід до вивчення особливостей українського етносу

Українці на рубежі ХХІ ст. є складно опосередкованим «продуктом» свого історичного минулого. Саме ретроспектива виникнення, розвитку, здобутків і трагедії українського народу дає підстави визначити психологію українського етносу через аналіз таких феноменів, як менталітет, етнічна свідомість і самосвідомість, етнічна самоідентифікація особистості, український національний характер, психічний склад українців. Навіть розуміючи те, що український етнос не є чимось застиглим і незмінним, а українці кінця ХХ ст., безумовно, відрізняються від українців ХІХ ст., ми маємо через етнопсихологічний аналіз виявити загальне і специфічне у психологічному складі та національному характері українців минулого, сучасного і майбутнього. Тим паче що домінування західної культури в сучасному світі, згладжуючи очевидні ознаки національної специфіки, ще не означає етнічного нівелювання населення земної кулі. Навпаки, нині різко зросла активність багатьох народів, які борються за свої національні інтереси, свою незалежність.

Відомий етнопсихолог Г. Шпет зазначав, що етнічна психологія, класифікуючи певні явища, має шукати відповіді на запитання: як переживає саме цей народ певне явище, що він любить, чого боїться, чому віддає перевагу, що його відрізняє з-поміж інших етносів.

Українському національному характеру, українському менталітету, а також порівнянню їх з характером і психологічним складом інших народів присвячено чимало праць. Серед сучасних вітчизняних психологів проблеми етносу вивчали і вивчають: М. Шульга, П. Гнатенко, В. Павленко, С. Таглін, Л. Орбан, В. Хрущ, В. Москалець, М. Пірен, Л. Шкляр та ін.

Крім того, видаються праці, написані українськими авторами в еміграції, які раніше були недоступні широкому українському загалу. Серед них можна назвати таких, як Г. Ващенко, І. Рибчин, О. Кульчицький, І. Мирчук, В. Янів, І. Ярема, а також Ю. Липа, О. Субтельний та ін.

Говорячи про етнопсихологічні особливості українців, дослідники, перш за все, розглядають таке основоположне явище, як психічний склад українців.

Психічний склад нації – це суб'єктивний психічний досвід нації, зафіксований у відносно стійких властивостях, рисах, у національній психології, які обумовлені усім суспільно-історичним ходом становлення і розвитку нації та специфікою соціально-психологічного відображення об'єктивних умов її існування (М. Пірен).

Як зазначалось у попередніх розділах, до елементів психічного складу, що передаються з покоління в покоління, належать насамперед характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, які лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій. До компонентів психічного складу можна також віднести й архетипи як основу колективного несвідомого, які описав швейцарський психолог К. Юнг.

За К. Юнгом, архетипом є «особливість психічного зрозуміння об'єкта», він «завжди колективний, тобто він спільний принаймні для цілих народів чи епох». Архетипи проявляються у вигляді символів (в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях) і містять узагальнений досвід своїх предків.

До архетипів, характерних для українського етносу, можна віднести такі образи: Берегиня, Лада, Дана, Герой-козак, Кума, Свекруха, Земля-годувальниця, Котигорошко, Лютий змій, а також загальнолюдські образи: Мати, Батько, Мачуха, Воїн-герой тощо.

Якщо говорити про психічний склад української нації загалом, то тут, як правило, відзначають такі риси, як любов до рідної землі та її природи, що виявляється й закріплюється в культурі, музиці, живописі; повага до старших, зокрема до батьків (так, дотепер у багатьох областях України діти звертаються на «ви» до своїх батьків); працелюбність, що виражається не лише в щоденній

сумлінній праці від зорі до зорі, а й у святкових традиціях, які поетизують працю.

Для українців характерні ратна доблесть, хоробрість, а також прославляння героїзму і відваги, що є специфічним вираженням їхніх національних почуттів, адже героїчні традиції споконвіку були притаманні українському народові.

На відміну від психічного складу, національний характер — вужче поняття. Український етнопсихолог П. Гнатенко визначає його так: *«Національний характер — це сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і які проявляються в ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях та обрядах»*. Отже, національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації. Будь-яка загальнолюдська риса, наприклад, працьовитість, патріотизм, волелюбність, можуть по-різному проявлятися різною мірою, в різні часи і в різних народів.

Психологічні особливості різноманітних етнічних груп описувались вже в XVIII ст. у працях мандрівників, істориків, географів, мовознавців і письменників. Робилися спроби виокремити найтипівіші риси національного характеру українців. Так, в історико-етнографічному нарисі «Слобожане» М. Сумцов послідовно аналізує описи національного характеру жителів північно-східної частини України (Слобожанщини) в російській та українській літературах, починаючи з 1788 р. Аналіз свідчить про те, що більшість описів ґрунтуються на випадкових суб'єктивних враженнях, висловлених без достатньої аргументації. Характерним прикладом може бути цитата з праці А. Павловського «Грамматика малороссийского наречия»: «...несколько лет живучи в Малой России, довольно мог примениться к национальному характеру ее жителей. Я нашел в них что-то приятно меланхолическое, отличающее их, может быть, от всех обитателей земного шара. Они имеют природную внимательность, остроту, склонность к музыке и пению.

Хлебосольство и простота нравов составляют их существенные свойства. В поступках просты, в делах справедливы, в разговорах откровенны, хотя часто тонки и отменно хитры; в намерениях основательны, любят опрятность и чистоту, работают тихо, но прочно. В страстях редко наблюдают умеренность. К наукам расположены, кажется, с природы».

У 60-х роках XIX ст. М. Данилевський запропонував певний спосіб дослідження національної психології. Розглядаючи етнографічні відмінності слов'ян, він зазначав, що своєрідність національного характеру можна відшукати іншим шляхом, а не простим описом поодиноких спостережень. Цьому підходу він пропонує таку альтернативу: потрібно виокремити ті риси національного характеру, які б проявлялися в усій історичній діяльності й у всьому історичному житті порівнюваних народів.

Однією з таких рис, яку, згідно з М. Данилевським, можна виокремити в українців, є терпимість. Про дух терпимості та відсутність національної зарозумілості в українців писав М. Костомаров.

Загалом праці кінця XVIII – початку XX ст. з проблем національної психологічної своєрідності, як правило, не ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях, а часто взагалі були позбавлені будь-якої методичної основи та вагомої аргументації. У зв'язку з цим існувала реальна можливість суб'єктивізму й тенденційності у тлумаченні особливостей національного характеру, що завжди треба враховувати, аналізуючи такі праці. Саме тому, як зазначили сучасні дослідники В. Павленко і С. Таглін, описи різних етнічних груп на цьому етапі часто не збігаються, а іноді й суперечать один одному. Якщо порівнювати всі відомі дослідження характерологічних особливостей українців того періоду з тим, щоб мати цілісне узагальнене уявлення про їхній національний характер, неминуче виникає ряд складнощів. Реально вирізняється **блок характеристик**, що є «наскрізними» для більшості описів. До них В. Павленко і С. Таглін відносять такі:

1. Розвинуте особистісне начало, що виявляється в почутті **власної гідності, незалежності та індивідуалізму**. Властям українці служили віддано,

однак без раболіпства. Намагались уникати таких ситуацій, коли б їх принижували грубими словами; не були настирливими у своїх проханнях. Автори зазначають, що ці якості проявлялись в усьому: і у відокремленні сина після одруження навіть наперекір економічній вигоді, і в основних принципах життя козацтва, і в подвірному, а не общинному землеробстві, і у прийнятнішому, ніж в інших народів, становищі жінки, і навіть у специфіці хорового співу (хоровий спів практикувався тільки у приспівах). Спостерігається ненависть до всього суспільного. «Гуртове — чортове» — мовиться в українській приказці.

Негативною рисою такої якості є гіперрозвиток ідеї особистості, що виявляється у відсутності організованості, згуртованості, а це, у свою чергу, призвело до відсутності упродовж віків української державності. «Два українці — три гетьмани» — стверджує інша українська приказка.

2. Українське суспільство характеризувалося певною *одноманітністю* як за освітнім рівнем, так і за суспільним становищем. Тут не було надто різкого розмежування між інтелігенцією та простим народом.

3. Наголос на *внутрішньому (духовному)* аспекті життя, а не на зовнішньому (матеріальному). Деякі дослідники вважали, що українці в народній творчості мають більшу порівняно з росіянами схильність до поезії, до пісенної творчості, ніж до ремесел. Наголос на внутрішньому аспекті життя проявлявся і в нехтуванні зовнішньою атрибутикою, обрядовістю в релігії і водночас у глибокій релігійності та віротерпимості.

4. *Любов до природи.* Ставлення до природи в українців завжди було особливим. Природа посідала значне місце в їхньому житті, що відображено у великій кількості образів природи у фольклорі, у використанні її елементів у святкових обрядах і в прикрашанні осель. Квіти навколо хати, квітучі дерева та кущі — обов'язковий елемент українського побуту.

5. *Терпимість.* Про терпимість українців писали М. Костомаров, І. Сікорський, М. Данилевський. Наприклад, терпимість слов'ян проявлялась у негативному ставленні до смертної кари, яку відкидали і засуджували князі

Володимир Великий і Володимир Мономах; у відсутності рабства; у виголошуванні християнських проповідей мовами народів Росії.

Схильність українців до прощення відзначає І. Ярема: «Смертну кару, запроваджену ще під час правління Володимира Великого, для вгамування розгнужаного розбійництва, в основному під тиском грецького духовенства і не без внутрішнього спротиву князя, скасовано вже при синах Ярослава Мудрого» [52]. Характерним для українців було також те, що вони не застосовували тілесних покарань (щоправда, це стосувалося лише вільних людей). Проповагу українців до людської гідності свідчить постанова княжих часів. «За неповагу внутрішньої гідності особистості призначено більше покарання, ніж за ушкодження тіла. Якщо хтось комусь відрубав пальця, платив лише 3 гривні, а якщо відірвав вуса, бороду, вдарив батоном або іншим предметом, платив 12 гривень».

Толерантність українців тісно пов'язана з іншою особливістю їхнього психічного складу — неагресивністю (слаборозвиненою войовничістю). І. Ярема зазначає, що вже за князівських часів, у печенізько-половецький період, виявляється добродушність українців. Українські князі неохоче зважувалися на збройний наступ, обмежуючись в основному оборонними заходами й обираючи шлях мирного добросусідського взаєморозуміння. Безперечно, дух християнства лише зміцнив цю рису.

6. Індивідуалізм. «У натурі українського народу переважає власна воля» — зазначав М. Костомаров понад сто років тому. Про український «анархічний індивідуалізм» говорив у своїх «Письмах» В. Липинський. Д. Чижевський наголошує на важливості визначення «великої цінності кожного індивідуума — права кожної людини на власний шлях». Дещо гостріше формулює цю думку І. Ярема, говорячи про духовний егоцентризм, апофеоз індивідуальної духовності. І. Мірчук називає безмежним індивідуалізм українців: «я» в українців створює своєрідний принцип, який формує їхню філософію, мораль, право та практичну діяльність, що впливає з поняття індивідуальності, і її обмеження, навіть в інтересах суспільства, завжди відчувається дуже болісно.

Філософське узагальнення індивідуалізму дає Г. Сковорода, який ідентифікує його з Божою присутністю в людині.

Треба також зазначити, що навіть до дитини в Україні завжди був підхід як до індивідуальності. Це зафіксовано в обрядах і звичаях. Так, український етнограф Б. Микитюк звертає увагу на те, що при колядуванні побажання складаються кожному окремо, навіть немовлятам, яких вважають окремими індивідами, чи одиницями.

Цей індивідуалізм, на думку В. Яніва, призводив український народ до роз'єднання і навіть до ворожнечі, що, в свою чергу, ослабляло його як єдиний народ. «В основному, — зазначає В. Янів, — причини наших історичних невдач, що впливали з українського «буяючого» індивідуалізму, можна було б охарактеризувати парадоксом, що невірні ми тому, що надто любимо волю. У прагненні до рівності і братерства ми боялися власного деспота й ослаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго, що поневолили нас чужоземці».

В. Янів у статті «Українська вдача і наш виховний ідеал» наголошував на нагальній потребі виховної корекції крайнього індивідуалізму, який межує з анархічністю, породжує дух спротиву, ненависті й спричинює негативне ставлення до будь-якої влади.

Водночас багато характеристик українців вкрай суперечливі. Так, неабияку хитрість малоросів, про яку говорить А. Павловський, категорично заперечують інші дослідники, зокрема П. Чубинський. Разом з тим твердження про виняткову охайність і чепурність українців він також заперечує, аргументуючи це відсутністю лазень у тогочасній Україні.

Отже, надто складно за існуючими у літературі кінця XVIII — початку XIX ст. описами національних психологічних особливостей створити цілісний і не суперечливий образ народу.

Наведені дані, з одного боку, відбивають деякі типові риси українського національного характеру, а з іншого — є показником суб'єктивно особистісного підходу кожного автора до його характеристики. Дискусійний

характер трактування окремих фактів свідчить також про значну складність проблеми, яка розглядається.

Що ж до радянського періоду історії нашої вітчизни, то спеціальних праць, присвячених українському національному характеру, майже не видавалось. Однак є багато дослідників, праці яких видавали за кордоном. Це, зокрема, Д. Чижевський, який у своїх дослідженнях заперечував однаковість національного характеру. Кожна нація, вважав він, має різноманітні психологічні та соціальні типи, крім того, всередині нації існують відмінності, спричинені місцевими умовами. Це ускладнює картину національного характеру народу, робить її різноплановою та різноманітною.

Розглянемо таку психологічну особливість українського етносу, як *інтровертивність*. Деякі дослідники вважають її основною ознакою української духовності.

Для інтровертивних суспільств, до яких, поряд з Україною, відносять Корею, Японію, В'єтнам, Індію, Китай, характерна насамперед закритість. Окрім того, інтровертивні суспільства у своїх реформах орієнтувалися на внутрішні тенденції та традиції, потреби, можливості, інтереси.

Характерною особливістю інтровертивних суспільств є те, що вони здатні вчитися, спираючись на власний досвід, а тому мають вищий та ефективніший інтелект. Для них характерна пристрасна відданість власним ідеям. Через таку абсолютизацію та канонізацію ідеалізується внутрішнє духовне життя, що нерідко призводить до негативних наслідків.

З теорії інтровертивності випливає, що українець — людина «малих груп», в які він безпосередньо вростає і в яких зі знанням справи діє. Сім'я, община для українця означають набагато більше, ніж абстрактні групи однодумців.

В інтровертованих суспільствах народ відносно спокійний, терплячий, неагресивний, миролюбний. Упертість, стриманість, терпеливість і наполегливість, як наголошує О. Донченко, вирізняли ще давніх предків українців — східних слов'ян Київської Русі.

Миролюбний характер, притаманний сучасним українцям, О. Донченко ілюструє на прикладі соціологічних досліджень. Так, 48 % опитаних, як правило, прагнуть до такого розв'язання проблем, яке б задовольняло всіх друзів, колег, родичів, власних дітей, тобто для них характерний колаборативний стиль поведінки. На другому місці — компромісно-поступливий стиль: 39 % вважають, що краще поступитися, не забуваючи, однак, і про власні інтереси.

Члени інтровертивних суспільств схильні швидше переробити себе, аніж навколишню дійсність. Для них, безперечно, характерні саморефлексія, заглиблення у свій внутрішній світ. У реальній дійсності, як вважає О. Донченко, це виявляється в тому, що українець власне «я» ставить вище за суспільне «ми», повсякчас підкреслюючи активність «я», докладаючи зусиль до самоствердження.

Типовим представником екстравертованого типу мислення був Л. Толстой, інтровертованого — Г. Сковорода. Кожний з них втілює національний тип мислителя.

Проблемі інтровертивності значну увагу приділяв І. Ярема, який вважав, що інтровертивність виступає як певна постійна спрямованість українця до глибокого внутрішнього життя. Протиставляючи інтровертивність екстравертивності, він стверджував, що інтровертивні народи є творцями культури, а екстравертивні — цивілізації. Так, інтровертивні народи — це творці релігійних світоглядів; їм відповідають містицизм і спіритуалізм, зі стилів мистецтва — романтизм, символізм і експресіонізм, із розділів мистецтва — лірика і музика.

Сучасний вітчизняний етнопсихолог П. Гнатенко, вважаючи правомірним такий підхід до психологічної оцінки народу, усе ж таки справедливо зазначає, що зображати українське суспільство як приклад суто інтровертивної культури некоректно з наукового погляду, оскільки навіть творець теорії екстраверсії-інтроверсії К. Юнг наголошував, що взаємопроникнення екстравертивних та інтровертивних культур — це шлях, характерний для розвитку цивілізації.

П. Гнатенко, відстоюючи свій підхід, використовує такі аргументи:

Можна навести приклади, що свідчать про наявність в Україні екстравертивного способу життя. Це насамперед численні економічні, політичні та культурні зв'язки України з іншими державами, постійна міграція населення як із країни, так і в країну, оптимізм і життєрадісність українського народу.

Крім того, як зауважує П. Гнатенко, коли ми говоримо про інтровертовані та екстравертовані суспільства, ми маємо на увазі суспільства з усталеними державними інституціями, зі стабільною, сформованою державністю. Україна ж, як відомо, майже ніколи не мала своєї державності, упродовж століть зазнаючи різноманітних впливів росіян, поляків, литовців або інших чужоземців. У цій складній історичній ситуації говорити про якусь чистоту інтровертивного типу культури в Україні надто складно.

Нині перед сучасними етнопсихологами постало велике й важливе завдання — створити психологічний портрет українського народу в межах сучасної політичної та соціально-економічної ситуації.

У цьому зв'язку розглянемо чинники, що впливають на формування українського національного характеру.

2. Екологічний чинник

Існує таке поняття, як *середовище проживання етносу*. Під ним розуміють ландшафт і клімат, особливості ґрунтів і розміри території, картину зоряного неба і корисні копалини, флору, фауну, водойми та інші елементи, що створюють неповторну своєрідність цього середовища, — впливає на особливості взаємодії етносу з природою, що, в свою чергу, пояснює екологічну зумовленість асоціацій, пізнавальних процесів, комунікації, стереотипи поведінки, різноманітні форми суспільної свідомості і т. ін. Як вважає ряд дослідників, *менталітет* — «це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність

бачення цими людьми навколишнього світу і пояснити специфіку їх реагування на нього». Можна погодитись з думкою О. Киричука, що **«менталітет — складна ієрархічна система, яка визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, нації в соціумі, їхні цілі та мотиви життєдіяльності»**.

Український менталітет — це результат відображення специфіки взаємодії українців із природними та геокліматичними умовами існування і співіснування, що склалися історично. Причому вважається, що вплив природних умов на український менталітет особливо помітний. Вплив екологічного чинника на психологічну діяльність українського етносу відзначається в дослідженнях М. Гримич, О. Киричука, О. Кульчицького, В. Павленко, І. Рибчина, В. Скребця, С. Тагліна. Так, зв'язку ландшафту з особливостями етнопсихології українців присвятив свою працю І. Рибчин, де він послідовно аналізує вплив основних зон України (степового, лісостепового та гористого ландшафту) на особливості емоційної сфери та мотиваційних установок корінного населення України.

Близькі їй за духом праці О. Кульчицького, який виокремлює географічний аспект як один з чинників, що впливають на психологію українців. Свою ідею про переважання в українців установок на рефлексію (самозаглиблення і самопізнання), а не на активну предметну діяльність, автор аргументує, залучаючи як докази суто екологічні особливості України.

Значний вплив геопсихічних чинників відзначає також О. Киричук: «Низинна степова смуга лісостепу; височинна смуга лісостепу від поділля, Волині й до Покуття, до Бессарабії та височин Придніпров'я; смуга лісистих північних і північно-західних низин; гірська смуга Карпат. Загалом ми маємо «психіку верховинця», «людини лісу», «сина степу» та ін.». В. Хрущ і О. Хрущ, які вивчали особливості психологічного складу різних етнічних груп Прикарпаття, відзначають у них непереборний потяг до свободи, нетерпимість щодо будь-яких форм примусу і тоталітаризму. Важливими ознаками психології й рисами характеру гірських жителів є сміливість і волелюбність, почуття власної гідності, хоробрість і наполегливість. Закріпленню цих рис у

поколіннях сприяли спосіб життя горян, природне середовище їхнього проживання, народна педагогіка. «З давніх-давен, — пише О. Хрущ, — по високогір'ю розселились люди сміливі, сильні й вільні. Боротьба з силами природи, специфічна система виховання, що ґрунтується на засадах етнопедагогіки, трудових традицій і народних звичаїв, — усе це формувало **почуття незалежності людської гідності**».

Можна зробити висновок, що такі особливості сприйняття світу і свого становища в ньому притаманні саме менталітету горян. Дещо інші особливості помічає О. Кульчицький у менталітеті жителів степових районів України, пояснюючи їх географічними чинниками. Він вважає, що життя серед неосяжних степових просторів не пробуджує активності, навпаки, пробуджує почуття безмежного, недосяжного, неозорого і абсолютного, сприяє скоріше філософським роздумам, аніж активним діям. У цьому ж напрямі, згідно з О. Кульчицьким, діє й такий унікальний екологічний елемент, що підкреслює своєрідність України, як особливість її ґрунтів. Відомі всьому світові надзвичайно родючі українські землі — чорноземи — забезпечували селян усім необхідним, тому їм не треба було докладати неминучих в інших куточках землі зусиль, що також не сприяло виникненню у них додаткових стимулів до активності, залишаючи пріоритет за рефлексією.

Зовсім інших висновків щодо впливу благодатних українських чорноземів на етнопсихологічні особливості українців доходить сучасна дослідниця М. Гримич. Наявність багатих ґрунтів, вважає вона, спричинювалася до того, що врожай сприймався в народі як величина, що залежить в основному від метеорологічних чинників, які, у свою чергу, на думку селян, залежали від волі Всевишнього, а також могли змінюватися від бажання й волі їх самих. Інакше кажучи, особливість українських ґрунтів сприяла розвитку магічного мислення у корінного населення України, переважанню його над радикальним мисленням. Гіперрозвиненість магічного мислення відображається в особливостях української народної медицини, у багатьох календарних і родинних святах, навіть у мотивах народних пісень.

Так, в українських піснях часто трапляється мотив «чарування», приворожування, чаклування. М. Гримич зазначає, що переважання магічного мислення позначилося також на психології народу, внаслідок чого розвинулися такі якості, як обережність, передбачливість, зволікання з прийняттям рішень і реалізацією задуманого, позаяк українці зважали на можливі магічні впливи, хотіли їх урахувати й, по можливості, відвернути. З приводу цієї думки М. Гримич відзначимо, що, безумовно, магічне мислення присутнє в житті й побуті українців, але воно значно нівелюється християнством українців, оскільки християнство і магія несумісні, магія — це пріоритет язичництва.

Крім того, явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних «посередників», якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси й кохання та ін. Природа, як зазначає В. Скребець, впливає на формування української ментальності через такі символи своєрідно й дієво. Крім того, оскільки природа значно впливає на український менталітет, то основними природно ми характеристиками українців стали: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, інтроверсія (спрямованість психічної діяльності всередину), прагнення прикрасити та урізноманітнити подвір'я, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м'якість, розвинена уява, сентиментальність. Завдяки квітучій українській природі українська душа перебуває в чуттєвій площині настрою в ліричній пісні. Поетичний пісенний ліризм в українському народі живе споконвіку, знов і знов народжується, розквітає або ж сумує, плаче, страждає. Дослідники рис національного характеру відзначають в українцях надійність і спокійну зосередженість, спостережливість. Однак сила емоційного мрійництва може знижувати в українському характері роль раціонально-вольового компоненту, що створює передумови для нерішучості, труднощів із вибором, невизначеності. У геопсихічному контексті чуттєвого сприйняття м'якості лісостепу й широких

полів проявляється споглядальність українців. Упродовж усієї своєї історії український народ прагнув жити в злагоді з природою.

В Україні здавна розуміли, що людина — невід’ємна частка природи, тому між природними умовами та народною психікою встановився тісний зв’язок. Природні умови й ресурси зумовлюють не лише характер матеріального виробництва, а й духовну активність світогляду. В українському менталітеті віками складався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що впливає з виняткової важливості всього природного в житті взагалі. Це спонукало як до діалогу з природою, так і до звертання до її мудрості у практичних справах, пізнанні, творчості.

Екологічна свідомість наших предків в українському народному епосі набуває характеру натуралізації, тобто схильності до зіставлення, порівняння, ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи. Завдяки натуралізації особистість і її якості належать до певного класу природних явищ або природних об’єктів. Наприклад, молоду гарну дівчину українці називали «червона калина»; доброзичливу людину — «ясне сонечко»; широковідоме побажання — «будь здоровий, як вода, і високий, як верба»; молодий здоровий парубок асоціювався з міцним дубком, а самотня жінка — з вербою. Психологічна природа натуралізації звичайної свідомості українців указує на її зв’язок з екологічною дійсністю, сягаючи своїм корінням в емоційно-пізнавальні знакові сторони ставлення людини до своїх природних витоків. «Потяг до краси насичує усе життя українця. Крім царини музичної і поетичної творчості, видно це і в одязі, і в житлі, і в любові до природи... Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, казок тощо». Подібні висловлювання можна знайти у працях багатьох інших дослідників, які намагаються оцінити характер українців. Яскравий індивідуалізм — це те, що першим впадає в очі чужеземцеві. Тому в описах України, від Гердера до сучасних мандрівників, звертається увага на цю рису українського характеру. Як зазначали В. Павленко

і С. Таглін, екологічні чинники як колись, так і тепер, часто залучаються для пояснення психологічних особливостей певного народу.

Однак встановлення взаємозв'язку між елементами навколишнього середовища й певними особливостями психічної діяльності здійснюється досить довільно та суб'єктивно. Очевидно, тільки цим можна пояснити той факт, що одні й ті самі екологічні чинники у різних авторів зумовлюють абсолютно різні етнопсихологічні властивості, а коріння аналогічних характеристик психологічної діяльності вони вбачають у різних елементах природного середовища.

Останнім часом у дослідженнях з екологічної та етнічної психології наголошується на тому, що ***штучний чинник екологічного середовища значно потіснив природний щодо впливу на сучасну людину***. Так, українцям тепер нечасто випадає нагода милуватися безкраїми степами та квітучими садами. Здебільшого їм доводиться споглядати одноманітну та незграбну архітектуру типових масивів. Деякі психологи навіть вважають, що людина, яка весь час споглядає архітектуру так званих «спальних масивів» типу Борщагівки або Оболоні в Києві, поступово деградує. Безумовно, ми не схильні жорстко пов'язувати сучасну архітектуру та психологію сучасних українців, проте розривання зв'язку з природою, споживацьке ставлення до неї й антропоцентризм у її сприйнятті (природа для людини, а не людина серед природи) призводить до негативних наслідків. Для того щоб завершити розгляд впливу навколишнього середовища (зокрема архітектури) на психологію сучасних українців, наведемо міркування, висловлені Л. Шкляром. Він наголошує на тому, ***що сучасна типова забудова майже викорінила національний архітектурний колорит***. Безумовно, зважаючи на сучасні темпи будівництва, неможливо уникнути часткової уніфікації, але потрібно також враховувати те, що національне відродження передбачає також відродження етнічно осмисленого простору, який, у свою чергу, значною мірою впливає на формування етнічної самосвідомості.

«Зберегти і примножити етнокультурну поліфонію життєвого простору України — одне з найважливіших завдань з реалізації програми цілісного розвитку національної культури. Це ще й тому важливо, що етнокультура житла була найбільш раціональною з погляду на здоров'я й етнопсихології людей, органічно поєднувалась із структурою й кліматичними особливостями середовища. Знайти оптимальну міру соціально необхідних умов життєзабезпечення міста, села, країни та етнопсихологічних елементів — комплексне завдання гуманітарних, технічних, управлінських наук, що мають єдину вихідну й кінцеву мету своєї діяльності — людину в її етнопсихологічному світі».

3. Взаємодія з іншими народами та формування українського національного характеру

На формування національного характеру народу помітно вплинула його взаємодія з іншими народами, яку М. Костомаров називав **«взаємним тертям народів»**. Не виняток і український народ. Ще наприкінці минулого століття у вступі до історії малоросійської етнографії О. Пипін писав про те, що на формування психічного складу українського етносу значно вплинули певні стосунки з Польщею та національно-визвольна боротьба XVI–XVII ст. М. Костомаров передусім звертає увагу на те, що різномірний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав і торгували з ними) зумовили «дух терпимості, відсутність національної зарозумілості», які перейшли «згодом у характер козацтва й залишилися дотепер».

Про українське козацтво, а також гайдамак згадує Ю. Липа. У спогадах XVII ст., зазначає він, описується, що українські козаки і гайдамаки перед атакою салютували супротивникові. Цікаві висловлювання у цьому руслі знаходимо в І. Яреми, який зазначав, що українцям, з їхнім високим рівнем

індивідуалізму («моя хата скраю») і крайньою соціальною незацікавленістю, усе ж притаманні цінні соціальні якості, а саме: співчуття до інших, гуманність, любов до ближнього, «здатність розуміти іншу природу, іншу людину, інший народ». Поза сумнівом, такі цінні якості українського народу, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур, збереглися до наших днів. Україна — одна з небагатьох держав колишнього Радянського Союзу, в якій немає міжетнічних конфліктів, незважаючи на етнічне розмаїття її населення.

Різкі зміни економічного, суспільно-політичного, духовного життя корінної нації приводять до перегляду цінностей. Загальнолюдські цінності залишаються, а політичні, економічні, соціальні та ін. зазнають певних, а часто і значних змін. Отже для нових умов життя необхідні нові цінності. Старі цінності, що передаються традиційно, часто гальмують процес розвитку суспільства, нації.

На це звернув увагу экс-міністр освіти і науки України академік В.Г. Кремінь. Він вимагає не переобтяжувати молодь тим, що не сприяє її розвитку, відсікати те, що традиційно закріпачувало систему виховання. Властиві українській нації «традиції протистояння, антагонізму, поділу людей на протилежні групи, – говориться в «Доповіді Міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти» (2001 р.), – на превеликий жаль, заважають рухові вперед, знижуючи рівень цивілізованості суспільства».

Національна і особиста гідність, почуття патріотизму формуються не лише відповідним змістом, формами і засобами виховання, але й врахуванням етнічної своєрідної психіки вихованців. Помилка, яка привела до певної бездуховності і розвитку національного нігілізму у значної частини молоді, полягала саме в тім, що попередня виховна система нехтувала національними рисами українського народу. Недооцінка самотності того чи іншого народу рівнозначна відсутності об'єднуючого центру, стрижневої ідеї, навколо якої групуються всі інші виховні сили національного виховання.

Нам потрібно, за висловом Ю. Липи, «звільнитися від змови істориків» як чужоземних, так і своїх перешиванців, які неправильно, спотворено подавали

історію землі нашої, мови нашої, культури нашої і нашого українського характеру. З такого «подання», з таких необ'єктивних оцінок велика нам кривда: «... моральної кривди не знає тільки той народ, який уміє пізнавати себе сам і сам оповідає собі власну історію та й плекає власну культуру, а коли йому його «літеру» тлумачить загарбник, ясна річ, той тлумачитиме її за власним розумінням та баченням і на користь собі, а не поневоленому народові».

Сьогоднішній аналіз історико-культурних та геополітичних умов формування українського характеру, нашого національного самоусвідомлення свідчить про ряд відхилень, що сформувались у наших характерах під впливом цих умов. З одного боку вони полягають у відмові від власної гідності, у байдужості до національних цінностей і бідності національних почуттів, з другого – гіпертрофія національної психіки, уявлення себе мало не пупом землі. Ці відхилення є своєрідною реакцією на той національний гніт і те зазіхання на наше національне «я», яке пережив український народ впродовж багатьох століть.

Знання національних рис характеру, психологічних особливостей українського народу необхідне для самовдосконалення кожного індивіда.

Ми розуміємо, що національний характер не є сумою характерів окремих індивідів, але духовне здоров'я нації цілком залежить від духовності, національної самоусвідомленості кожної особистості.

Подолання хиб національної психіки, особливо таких вад характеру як атрофія і гіпертрофія національних почуттів, вимагає знання причин появи цих відхилень.

Різні автори вбачають їх в різному: одні – у відсутності власної державності (Г. Ващенко); другі – в природно-кліматичних умовах (О. Кульчицький, І. Рибчин); треті – у християнстві з його елінізмом і українським барокко (Д. Чижевський) та ін.

Своєрідно чітко узагальнює причини атрофії національної психіки Г.Лозко:

а) антиукраїнська політика Московської держави впродовж кількох століть;

б) обмеження і переслідування національної культури в українському середовищі своїми ж запруданцями;

в) притлумлення національної свідомості та зосередження її на класових чи професійних інтересах;

г) зростання міського населення за рахунок сільських жителів і нівеляція їхніх національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута та ін.

На думку Г. Лозко, втрата свого національного образу приводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдуже і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на ситості, добробуті тощо.

З іншого боку – гіпертрофія національної психіки, «поважання» себе більше за інших, зверхнє ставлення до інших народів є реакцією на образи та насильство однієї нації над іншою, формою озлоблення та неприйняття цього насильства.

Національна зарозумілість, пихатість (шовінізм) більш характерні для націй-загарбників. Українці такими ніколи не були. «Для українців, котрі довгий час самі перебували в національному ярмі, – пише Г. Лозко – навряд чи буде характерна національна пиха чи зарозумілість. Швидше навпаки – відсутність національного нахабства часто стає причиною багатьох поразок навіть кращих представників української нації».

На нашу думку, обидві хвороби – національна приниженість та національна зарозумілість – виліковні. Від них слід позбутися, щоб стати самим собою у своїй державі.

Сьогодні ми будуємо свій дім, у якому, як писав геніальний Т.Шевченко, своя правда і воля. В домі цьому ми пізнаємо себе в собі і в світі, пізнаємо своє внутрішнє «Я», глибше розуміємо, чому ми такі, які є нині з нашими достоїнствами і вадами. Дане самопізнання нам потрібно, щоб позбутися невірних комплексів – відчуття неповноцінності й ущербності. Знання свого

національного характеру – це пізнання світлого і темного у собі. Не можна творити добро, не пізнавши свого зла і не поборовшись з ним.

Щоб національна система виховання була більш успішною, ми маємо розуміти «Хто ми?» і «Які ми?» в радості і горі, в добрі і труднощах, в праці і на відпочинку, у ставленні до друзів і ворогів, що і як ми відчуваємо, переживаємо, як мислимо та ін. Одним словом, ми повинні знати свій характер, всі його особливості. Це продиктовано тим, що в жодній країні немає виховання «взагалі». Воно завжди має конкретно-історичну національну форму вираження. Безнаціонального виховання немає і бути не може. В даному процесі необхідно опиратися на характерні особливості вдачі українців, яка складалась століттями під впливом певних історико-культурних та геополітичних факторів та умов, у яких проходив розвиток нашого народу, української нації, кожної етнічної групи.

Виходячи саме з такого методологічного положення у «Концепції національного виховання», схваленої Всеукраїнською педагогічною радою працівників освіти 30 червня 1994 р., вперше звернуто увагу на необхідність мати в Україні свою систему виховання, «яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу». Відповідно передбачаються принципово нові засада, нові основи національного виховання – народності, як єдності загальнолюдського і національного; природовідповідності, як врахування цілісної природи людини, її психологічних, національних і регіональних особливостей; етнізації виховного процесу, як наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадян.

Сьогодні, ґрунтуючись на значно ширшій науково-джерельній базі, яка включає в себе раніше малодоступні дослідження, що публікувались за межами України, ми по-новому оцінюємо ті історико-культурні та геополітичні умови, в яких формувалася українська національна психіка і найбільш істотна її складова – характер нації.

Вивчення історико-культурних та геополітичних умов – справа складна і багатопланова. З потужних пластів минувшини необхідно вибрати саме те, що найбільш правдиво, об'єктивно і повно розкривало б вплив тих чи інших факторів на формування національної психіки. Тут різні автори, в залежності від свого світорозуміння, ідейних переконань і політичного спрямування, вибирають для аналізу різні фактори. Так Д.Чижевський в розділі «Український народний характер і світогляд» пропонує пізнавати формування національного характеру трьома шляхами: перший – дослідженням народної творчості; другий – вивченням найбільш «блискучих», яскравих, виразних історичних епох, які даний народ пережив; третій – аналізом психіки найбільш значних, «великих», видатних представників даного народу.

За Ю. Липою, на формування українського національного характеру чинили вплив різні етноси, які протягом тисячоліть жили в Україні, від яких в ньому залишились так звані «первені». Ю. Липа називає чотири складові пракультури, які сформували характер українського народу – трипільський, понтійський, готський та київсько-руський. Трипільська пракультура – залишила у спадок українцям терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, наполегливість у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі, психологію хлібороба і повагу до жінки, до батьків, Філософія Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект родинних звичаїв, демократичний суспільний устрій; понтійська – відважність, заповзятливість, творчий дух, тягу до краси, завдяки ній індивідуалізм українця протистоїть стадності (хоча відданість улюбленій справі спонукає його знаходити партнерів і однодумців, звідки тяга українця до різних спілок, коаліцій, єдностей тощо); давньоукраїнська держава Київська Русь – усвідомлення своїх політичних традицій, дух волелюбності й національної гордості. Нехтувати такими первеннями не можна. Вони виявляються та накладають духовний відбиток на національний характер, на ментальність у тому числі й сучасного мешканця України. Складна динаміка суспільних змін в новітній Україні вимагає аналізу

стимулюючих і стримуючих засад, які виникають на цьому шляху, переосмислення співвідношення матеріального і духовного в життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в економічних, соціальних, політичних реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного громадянина України. Зокрема, такими, що вимагають подальших спеціальних досліджень, постають питання вивчення особливостей трансформації тих, що склалися історично, національних ментальних рис та з'ясування виникнення їх нових сучасних варіацій.

Сам Д. Чижевський вивчення процесу формування українського національного характеру здійснює на основі аналізу народного світогляду і виділяє такі риси психічного укладу українців, як емоційність і сентиментальність, високу чутливість та ліризм. На його думку найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості. Одним з показників емоційності є своєрідний український гумор, як вияв глибокого «артистизму» української вдачі.

Поруч з цими рисами видатний філософ визначає в українському характері певний «індивідуалізм та стремління до «свободи» в різних розуміннях цього слова». Індивідуалізм може вести до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до «розкладу усякої життєвої форми». Разом з тим, індивідуалізм може вести і веде в певних випадках, до глибоко-позитивних форм творчості і активності.

Емоційність і сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм і прагнення до свободи доповнюються і такими характерними рисами українського характеру як неспокій і рухливість.

Такі психічні особливості українського народу склались під впливом певних історико-культурних і політичних умов. Народ відібрав для себе з історичних подій якраз те, що найбільше відповідало його вдачі, його характерові.

На думку Д. Чижевського на формування характеру української нації позначились:

а) степовий ландшафт, що породжував, як море, ліс і гори, величність, а заодно і неспокій (степ як джерело вічної загрози кочівників);

б) християнство з його елінізмом;

в) відродження і барокко, що на українському ґрунті породили розквіт пластичного мистецтва, літератури, «декоративність», яка «цінить більше широкий жест, ніж глибокий зміст, – більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше вираз, форми вияву змісту, ніж зміст самий, одним словом – цінить більше «здаватися», ніж «бути».

Видно саме цим пояснюється та ейфорія, яка так швидко опановує українцями з приводу всього лиш добрих намірів, та широта жесту у гостинності; те намагання бажане видавати за дійсне, яке часто трапляється в Україні.

Стремління до «декоративності», до імпазантності приводить до певної ілюзорної пишності та «маєстатності», за якою часто нема достатньої підпори. Така психологія в практичній діяльності породжує в українців «психологічний авантюризм», що має місце в житті та культурній творчості.

Історико-культурні та геополітичні умови формування українського характеру, української свідомості складались в процесі різноманітних взаємодій і взаємовідносин з іншими багаточисленними народами Заходу і Сходу, Півночі і Півдня. Саме згода і гармонія, мир, а не боротьба, є духовними цінностями українців. Українські мислителі в будь-які часи завжди намагались зайняти примирливі позиції, віддавали справедливую оцінку навіть протилежним їх думкам. «Філософія серця», «Плюралістична етика» (Г. Сковорода), духовне усамітнення (М. Гоголь) – це визнання за кожною людиною права на власну думку, власний індивідуальний етичний шлях.

Історико-психологічні коріння української виваженості у прийнятті рішень, толерантності міжособистих та міжнаціональних взаємин, української господарності з певною заощадливістю і запопадливістю ми знаходимо в

особливостях життєдіяльності нашого народу. На його долю випало багато соціально-політичних перемін і потрясінь. Війни, зміни соціальних систем і державних укладів, зазіхання на свободу народу і його землю з боку самих різних сил – все це не могло не впливати на національну психіку і національний характер, який є безтілесним. Всі його носії зазнавали майже однакових історико-культурних впливів і знаходились в приблизно однакових геополітичних умовах. Відповідно формувались багато в чому подібні психічні особливості національного характеру абсолютної більшості українців.

Передаючись від покоління до покоління звичаєвим шляхом за допомогою звичаїв, традицій, мови, успадкуванням кращих елементів духовності, подібності у відчуттях, співпереживаннях, мисленні, національна психіка і характер нації все більше визначаються історизмом пам'яті (теорія архетипів К.Юнга). Досвід нації – це лише матеріально-культурна спадщина, це й духовність, що проявляється в характері вчинків, способі мислення, сприйняттях, відчуттях і переживаннях, свідомому і підсвідомому особистості і нації (збіг коливань біополя у представників одного етносу)(Л. Гумільов).

Аналізуючи динаміку розвитку, становлення і спадкової передачі елементів духовності нації за допомогою звичаїв і традицій, дослідник В.Москалець робить логічно правильне узагальнення: «Чим більше членів суспільства підтримують його звичаї, традиції, ототожнюють себе з ним, тим воно міцніше, стабільніше».

На нашу думку такий же механізм лежить і в основі становлення національного характеру. Традиції і звичаї, що склались під впливом певних історико-культурних факторів, передають від покоління до покоління духовні цінності, ідеали.

Оформившись у XIV ст. з соціально-психологічного почуття «ми – українці», українська самосвідомість об'єднувалась навколо ідеї національного самовизначення. Протистояння владарюванню литовських князів, Польщі та Росії, а на Західних Землях і Австро-Угорщини, породжувало в характерах

людей свободололюбиві ідеї, протест, активність дій, а з іншого боку – пасивно-утриманський характер, очікування «правди» ззовні. Таке очікування у стані власної безпорадності, неспроможності активно діяти в боротьбі за свободу, стимулює фантазію, посилену діяльність уяви, емоційність. Внутрішня емоційна енергія і загальмованість зовнішніх дій формують інтровертизм як особливу рису характеру, що відзначається духовним пошуком, роздумами, заглибленням у свій внутрішній світ. На інтровертизм, як рису українського характеру, вказували О. Кульчицький, М. Шлемкевич, В. Янів. Сьогодні цю думку поділяють відомі вчені О. Киричук, О. Донченко, Л. Орбан, В. Москалець та ін.

Саме інтровертованістю українського характеру можна пояснити замилювано-мрійливе ставлення наших людей до природи, піклування про красу взаємин, добробут і порядність. Інтровертованість української душі і характеру проявляється і в певних особливостях української релігійності. М.Костомаров писав, що в релігійності українців домінують «... тайні роздуми про промисел, про себе, сердечний потяг до духовного, таємничого і відрядного світу».

Інтровертизм українського характеру, його делікатність і вразливість, швидкі перебіги у настроях під впливом певних подразників, підкреслював доктор І. Мірчук, який твердив, що українцям властива «...перевага почувань, приступність найглибшим відрухам любові, що грає провідну роль в їх духовному життю, але дуже часто це почування з якоїсь малоповажної причини перемінюється у свою протилежність, у розумово незбагненну, але чуттєво зрозумілу ненависть».

З останнім твердженням автора про такі різні контрасти українського характеру – від любові до ненависті – можна не погодитись, бо й сам І. Мірчук трохи нижче визнає, що «... українці в своїх переконаннях ніколи не засліплені». Вроджену емоційність, більше того пристрасність українського характеру, як внутрішню (ендогенну) рису О. Кульчицький виводить із впливу прекрасної української землі – доброго, ласкавого, щедрого, плодючого

чорнозему. На думку О. Кульчицького така земля не може не впливати на підсвідомі структури психіки тих, хто на ній працює.

В іншій праці, Кульчицький пропонує глибше вивчити геопсихічні чинники, що впливають на формування української душі. «Завдяки взуттю в краєвид людина зливається з ним внутрішньо, «піднімається уявним внутрішнім зусиллям разом з узгір'ям вгору», чи «розлягається степом», що залишає психічні наслідки, які оформляють душу».

Виходячи з такої теорії, можна говорити про певні особливості характерів «сина степу», «людини лісу», «верховинця» та ін.

Однією з історико-культурних та геополітичних причин розвитку в українському характері співчутливості, співпереживань і відчуження чужого болю як власного, того, що тепер об'єднано в поняття емпатії, є те, що сам український народ пережив багато страждань і мук. Саме той, хто пережив страждання і муки, здатний зрозуміти іншого, що потрапив у таке ж становище. Будучи протягом століть гнобленим, недооціненим, офіційно позбавленим багатьох самостійних прав, тепер український народ такий високочутливий до всього, що діється в світі.

Значний внесок у дослідження умов формування українського характеру зробив відомий соціолог та етнопсихолог І. Рибчин.

Консолідуючись з О. Кульчицьким щодо впливу природних умов на розвиток емоційності українського характеру, І. Рибчин показує залежність психіки людей від конкретних природно-кліматичних умов, більше того, окремі відмінності в характерах жителів різних кліматичних зон він пояснює не особливостями їх життєдіяльності, як робить це більшість дослідників, а буквально впливом природно-кліматичних умов та особливостями пори року. Низинно-степове дозвілля стимулює, на його думку, почуття піднесення і розширення власного «Я» до безмежності. Літня спека та морозна зима позбавляють степ чарівності і розвивають тугу, сум, пригніченість, самотність, тривожність. Звідти – апатія, індивідуалізм, невідповідність.

Як і О. Кульчицький, І. Рибчин вважає, що м'якість і лагідність характеру мешканців українського лісостепу обумовлена м'якими формами залитих сонцем лу́гів. Звідси – інтимне ставлення до природи, доброзичливість стосовно інших.

Дещо інший характер, на думку І. Рибчина, формується під впливом лісів. У жителів лісової зони розвинута романтичність, гармонійне співжиття з природою, що знаходить свій вияв у народній творчості, орнаментах художніх виробів, близьких до природи фарбах і звуках, «...характеризується сумовитістю та релігійним настроєм з уваги на понурий, темний вигляд тих лісів і гущавин».

Ряд особливостей характеру жителів Карпатських гір І. Рибчин пояснює різноманітністю гірських краєвидів, буянням барв та світлотіней. Для таких умов не характерна апатія, туга, затяжна меланхолія. Тут швидкий танок, дотепна коломийка, гострий гумор, весела пісня, колоритне різьбярство, барвиста вишиванка.

Емоційна імпульсивність і динамізм, життєрадісність і пристрасність мешканців гір, особливо гуцулів, на думку І. Рибчина, безпосередньо впливає з «жахливо-величного, динамічного виладування стихій гірської природи». Дещо по-іншому пояснює окремі особливості українського характеру В. Янів. Їх коріння він шукає в селянськості української нації, способі господарювання та життєдіяльності. Так індивідуалізм, як характерну рису українців, він виводить з намагання до свободи, самостійності, як у господарюванні, так і у класних вчинках. Це намагання самовияву часто приводить до небажання коритися волі іншого Українець – людина з складним відчуттям свого «Я», але переборовши багато труднощів до цього самовияву, він сам стає чуйним, кордоцентричним (сердечним), співчутливим до долі ближнього характеру українця властиве всепрощення, не пам'ятання зла.

Аналізуючи етнопсихологічні погляди М. Костомарова, який основною рисою українця називає перевагу особистого над загальним (у росіян перевагу загального над особистим), В. Янів пише, що в українців «виразна ворожість до

всякого колективізму». В іншому місці цієї ж книги В.Янів стверджує, що українець – це людина «малих гуртів"», в які він безпосередньо вростає». Він добре розуміє сім'ю, братство, громаду і мало «великі спільноти"».

Одночасно ті ж історико-культурні та геополітичні умови формували в характері українців і такі риси, як дух бунтарства проти несправедливості, який «скріплюється ще й тенденцією до анархізму, помсти, але який є ушляхетнений ідеалом визвольної боротьби».

Говорячи про належність українського народу до «індивідуалістичного культурного циклу», В. Янів пише: «Українець заглиблений у собі і, маючи відчуття гідності, він прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перегород. Неохота коритися волі іншого йде так далеко, що комплементарне прямуювання до самовияву – нахил підпорядкуватися – в українця з природи слабо розвинений». Тут же автор пояснює основну причину цього анархізму, розкриває історичні умови його формування «Ця остання властивість характеру (неохота коритися волі іншого) ще більше поглибилася у результаті століть неволі, коли творчий спротив набирав прикмет чесноти».

Історична боротьба проти насильства над собою, над нацією, намагання до рівності з іншими народами породили і закріпили індивідуалістичний код цінностей, характерний українському народові. Він стимулює мотивацію досягнень, особисту незалежність, впевненість, потребу опиратись лише на свої сили.

Українському народові властива індивідуальна форма покладання мети та особиста відповідальність за наслідки реалізації цілей. Це явище прогресивне, бо воно є передумовою появи людини, здатної до свідомого створення нового громадянського суспільства.

Український індивідуалізм певною мірою поєднує нас з індивідуалістичною Європою, але, перейшовши межі, веде нас до анархізму. «У вдачі українського народу переважає особиста воля» – зауважував М. Костомаров понад сто років тому.

Сучасний дослідник соціальної психіки (психічної культури соціуму як цілісності) О. Донченко стверджує., що дійсно культура (як певна форма життя) українців відрізняється індивідуалістичністю і визнанням першості особистого над суспільним. Але, на її думку, «...між західно-європейським індивідуалізмом і українським (поки що рано говорити про духовну єдність України і Західної Європи, про включення України в західно-європейське культурне коло) є суттєва різниця, яка репрезентується в різні прагматичності і емоційності одного і того ж індивідуалізму».

Про український «анархічний індивідуалізм» говорив В. Липинський у «Листах». І. Мірчук вживає термін «безмежний індивідуалізм» і додає, що в українців «Я» творить своєрідний переконливий принцип – що їх філософічне думання, їх розуміння моралі, творення певних норм, а передусім практична діяльність впливають з поняття особистості, що її обмеження відчувається завжди боляче, навіть і в інтересах загалу.

Цікаву думку про умови становлення і розвитку української індивідуальної волелюбності висловлює В. Янів у «Нарисах до історії української етнопсихології»: «В основному причину наших історичних невдач, як вони впливали з українського вибуялого індивідуалізму, можна б характеризувати парадоксом, що в неволі опинились ми тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності і братерства ми боялися свого власного деспота, і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи одночасно досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці».

Тривала століттями неволя породила в українському характері дух опору, супротиву, ненависті. Творчий супротив чужому насиллю з одночасним обмеженням можливостей самовияву, самореалізації (в умовах невільного життя) привели українців до певного негативного ставлення до всякої влади, до бунту, до браку послуху й дисципліни, до негативізму. «Тривала влада чужинців призвела до появи переконання, що владні структури створені лише для пригноблення, зловживань та нечесного збагачення, тому народ не скоро може змінити їх (ці переконання) і повірити у те, що влада існує для його

захисту і забезпечення добробуту чесних трудівників» пише М. Маланюк. На його думку, саме внаслідок цього з'явилась «укрита злість та облудлива покірність», які за словами І. Франка, вели до емоційного дискомфорту та зневіри, що часто виражалась у наклепах і зрадництві. Приклад цьому, насамперед, дала значна частина української шляхти та козацької старшини, які або ополячилися, або піддались русифікації і тим самим зробили поганий приклад для наслідування.

Після руйнування української автономії та реалізації російською монархією курсу на русифікацію й закріпачення козацтва (за неповним московським переписом 1654 року воно становило близько 50% усього населення), демократичні цінності українського характеру (хоробрість, відкритість, тяжіння до рівноправ'я та ін.) поступово «вимиваються» і слабнуть. Цей процес значною мірою підсилювався переходом або перетягуванням значної частини української еліти в російську адміністративну і культурну сфери. Так, «на зорі становлення російської академії наук серед 20 академіків 13 були українцями, вихованцями Києво-Могилянської академії. В 1775 році з 10 членів священного Синоду 9 були українці. Із 127 архієреїв Росії – 70 були українцями».

Чужу культуру збагачували сотні і тисячі талановитих українців, починаючи з відомих Ю. Котермака, Ф. Прокоповича, Е. Славинецького, Г. Кониського і, завершуючи, постатями останніх століть: М. Остроградського, Ю. Кондратюка, А. Люльки, І. Пудія, В. Вернадського, не говорячи уже про таких видатних митців і педагогів, як І. Репін, П. Чайковський, М. Гоголь, К. Ушинський та ін.

Однак повернемося до періоду деформуючих змін у характері значної частини українців під впливом політики російської імперії, яка безжалісно поглинала етноси заради розширення своєї території та сфер впливу.

Як і за «польської доби», колишня українська старшина у своїй більшості перейняла тепер же «малоросійську свідомість» і стала найбільшим ворогом української самобутності. Як вважає дослідник В. Яворський, у психіці

зрусифікованих українців панує роздвоєність. Вони, будучи за духом українцями, за формою намагаються бути росіянами. Це спричиняє нерозв'язний конфлікт між їх внутрішніми бажаннями і способами їх зовнішньої реалізації. У результаті дух не знаходить матеріального виявлення, а матеріальне позбавлене духу.

Саме під впливом історико-культурних та геополітичних умов у характері українців сформувались і такі негативні риси як пасивність, втеча від дійсності в умовах невдачі. «Брак зовнішнього успіху скріплює інтровертність українця, але рівночасно й пасивізм (знеохоту), спричиняючись рівночасно до своєїрідної утечі від дійсності, до ілюзійонізму. ...так, отже, українець настроєний, але без сили волі у прямованнях»; «А скільки тих зовнішніх невдач та розчарувань було! І осіли вони в характерах наших предків не тільки у формі пасивності, втечі від дійсності, але й в почуттях заздрості, агресивності.., українець нерado спричиняється до успіху сильнішого, авторитет якого мав би визнавати» (там таки).

Така контрастність рис українського характеру є відображенням суперечності та змінюваності історико-культурних та геополітичних умов, у яких він формувався. Різного роду соціальні та політичні зміни, намагання впродовж віків то боротись з негативними впливами, то пристосовуватись до нових обставин породили і певну непослідовність в характерах окремих людей. Це дало підстави І. Драчу у вірші «Вердикт» написати: «...кожен українець – це троїсті музики, одне думає, друге каже, а третє робить».

Певна двоїстість українського характеру є, в тому числі, і наслідком ряду історичних подій – від печенігів до насильницької колективізації, наслідком якої стало винищення сміливих та завзятих, а залишилися жити податливі, слухняні, покірливі з комплексом меншовартості і кривди.

В умовах становлення нової європейської держави України, до нас, до нашої о народу, до особливостей характеру, звичок, уподобань пильно придивляються народи інших країн. Одні намагаються об'єктивно пізнати наші сильні і слабкі сторони, інші – шукають у нас один негатив, щоб посіяти

недовіру до нашого народу і перешкодити державотворчим процесам. Тому питання про те, «Які ми є?» носить не тільки психолого-пізнавальний характер, але й державно-політичний.

Одиничні негативні особливості характеру окремих осіб і, відповідно, нетипові для всіх українців, окремими недобросовісними журналістами, публіцистами і «дослідниками» узагальнюються і приписуються трохи не всій нації. З таких писань дізнаємося, що ми простакуваті, схильні до крутійства, дрібничкові, приземлені, намагаємось ходити манівцями і постійно гендлювати. Відповідно, робляться висновки про відсутність у нас та наших лідерів високого державного розуму, бачення перспективи, аналітичного підходу до явищ життя та ін.

Не погоджуючись із вищезгаданими твердженням, як нетиповими для нашої нації, ми в той же час мусимо визнати, що труднощі і невдачі у процесах державотворення в Україні, у здійсненні економічних реформ – це не лише наслідок розірваних економічних стосунків з іншими країнами, але й певний прояв особистостей нашого характеру – неприйняття існуючих реалій, швидке впадання в ейфорію, видання бажаного за наявне, спроба перекласти провину за наші негаразди на інших, сперечання українських лідерів «хто більше, а хто менше кладе на терези української долі» та ін.

Одна з психологічних причин наших невдач полягає в тім, що ми віками недооцінюємо самі себе, недооцінюємо наші можливості і в значній мірі переоцінюємо все чуже, не наше. На ділі це приводить до намагання механічно запозичити чужі соціальні і культурні стандарти, пересадити їх на наш, принципово відмінний, український ґрунт, на наше, зовсім відмінне від них, соціально-культурне середовище.

Недобру послугу вивченню нашої ментальності роблять і ті дослідники, які напускають «вченого» туману і, не будучи спеціалістами в галузі психології та соціології, допускаються надто спрощеного тлумачення життєво-принципових понять. Так, один із них, виходячи з найдобриших намірів – показати коріння нашого менталітету, наші позитивні якості, стверджує, ніс

виховні ідеали «визначаються побутом і місцем проживання, складом води і повітря, особливостями сонячної і космічної радіації, характером харчування і багатьма іншими показниками середовища проживання».

Майже всі дослідники української ментальності не обминають таких рис українського характеру, як високу емоційність, чуттєвість та ліризм. Ці особливості нашої вдачі є божим даром, бо саме вони визначають людяність особи і є основою її творчості.

Українська емоційність є одним з архетипів (за К. Юнгом – колективне несвідоме, сумісна реакція, що проявляється в універсальних праобразах, праформах і підсвідоме визначають поведінку і мислення кожної людини) колективного несвідомого, яким, на думку О. Кульчицького, є тип ласкавої, плодючої Землі, збагачений віковим спільним досвідом співжиття хліборобського народу з доброю ненькою-Землею.

«Ті праобрази сильно впливають на життя та зазначаються і виявляються в поетичній творчості. Архетип плодючої Землі, українського чорнозему... відхиляє світосприймальні настанови від агресивної активності в напрямку м'якої, ентузіастичної забарвленості пасивної споглядальності» – пише О. Кульчицький. Звідсіля і одне з пояснень м'якості українського характеру, відсутності явно вираженої агресивності у світовідчутті українців.

Разом з тим дехто спеціально перебільшує силу емоційного мрійництва українців і недооцінює значення раціонально-вольового компоненту нашої психіки. Аналіз сьогоденного реагування на труднощі соціально-економічного і політичного характеру значної частини людей дає деякі підстави до такої оцінки нашого характеру. Тому що замість дієвості, активної боротьби за оптимальне вирішення наболілих проблем, ми занурюємось у настрої. Не можна не погодитись з думкою академіка О. Киричука, який справедливо стверджує, що держава постає там, де сильно розвинуте волевиявлення, де є відповідна динаміка, яка б зуміла пов'язати рівнобіжні «або й розбіжні» змагання сильних індивідуальностей, як це ми бачимо в Європі, або там, де пасивний та байдужий загаль не вміє протистояти волі деспота і коритися його

волі, як це ми бачимо в Росії чи на Сході. Ми, належачи в основному до Європи, надто віддалилися від неї, щоб розвинути в собі вольовий потенціал, потрібний для побудови власної держави, але й не наблизились настільки до Азії, щоб віддати себе власному деспотові».

Геополітичне (окраїнне (О. Кульчицький) розміщення України народжувало у її жителів два типи характерів людей; з одного боку, потреба захисту формувала дружинницький, лицарсько-козацький тип, з насолодою ризику й бажанням активно обороняти честь, волю та віру; а з іншого, необхідність виживання в обстановці вічних небезпек, привело до втечі у приватне життя («моя хата з краю»), власного засклеплення («нижче трави, тихше води», «покірне телятко дві мамки ссе»).

Якщо перший тип виділяється активністю, дієвістю, то другому характерний «відступ у себе».

Більш як 340-річне перебування більшості українського народу в складі Російської, а потім – комуністичної імперії призвело до знищення мужнього, «лицарського» компонента у психіці українського і збільшення притаєного, спрямованого на елементарне біологічне виживання.

Між цими протилежностями характерів – лицарсько-козацьким і угідливо-пристосовницьким – постає проблема українського характеру: екстра- та інтроверсивності вищих психічних функцій; виразної «кордоцентричності» і раціональності; переваги чуттєвості над вольовитістю.

Складністю історико-культурних та геополітичних умов пояснюється той факт, як пише О. Донченко, що український національний характер «...дуже складний, безсистемний і суперечливий». Але, не дивлячись на всі складності українського характеру, у ньому є певна постійність (константа), своя специфіка.

Постійність психологічного складу нації свідчить про її високу життєдіяльність. Приклад української діаспори в Канаді, Австралії, США та ін. країнах свідчить, що український етнос не розчинився в інших етносах, не втратив своєї національної специфіки.

Значний вплив у розвиток вчення про формування українського характеру вніс академік О. Киричук. Так, розглядаючи становлення і розвиток українського характеру у філогенезі (зміна психіки під впливом умов життя), він вказує на явище конвергенції (односпрямованості дії певних чинників) і дивергенції (розбіжність дії чинників) у формуванні національного характеру. Ним же детально аналізується розвиток характеру в онтогенезі (індивідуальний розвиток будь-якого організму від зародження до кінця життя). Тут О. Киричук виділяє такі *внутрішні фактори-умови*: спадковість, яка проявляється у формі природженої інтроверсивності вищих психічних функцій; кордоцентричності; анархічному індивідуалізмові, в тенденції переваги емоційного почуттєвого над волею та інтелектом; самоактуалізації; особливості розвитку окремих психічних процесів або психічних функцій (пам'яті, емоцій, почувань, мислення, сприймання, почуттів, волі), що інтегруються у фізичному, духовному, інтелектуальному і соціальному потенціалах особистості.

До *зовнішніх умов-факторів* О. Киричук відносить: традиції родини та родинне середовище; зміст, форми взаємодії індивіда з референтною групою, первинним контактним колективом; підколективом, засобами масової інформації та ін.

Розвиток характеру під впливом вищезгаданих чинників показує, що вирішальним фактором становлення і розвитку внутрішнього, переходу зовнішнього у внутрішнє, об'єктивного у суб'єктивне і навпаки є власна вчинкова активність індивіда, особиста ділова, художня, трудова, спортивна, ігрова та ін. активність і багатство дійсних відношень у цих видах діяльності.

Оцінюючи український характер бажано уникати його романтизації. Є в ньому багато позитивного і, на жаль, є немало негативного. Тут на думку приходять слова автора «Української Малої Енциклопедії» (1957-1967 рр.) Є. Онацького, який говорив, що кожен мав можливість спостерігати, як легко в нас люди гніваються, сердяться, ображаються, запалюються, підпадають під вплив різних демагогів, як легко вірять різним наклепам, як легко обурюються і змінюють свої політичні орієнтації.

Сказано ці слова кілька десятків років тому, але звучать, в наш політизований і швидкоплинний час, досить актуально. Ми бачимо нашу легковірність різним демагогам, спостерігаємо як обурюються і змінюють свої політичні погляди наші громадяни.

Вище вже говорилося про емоційність, доброту і щедрі пісенно-поетичну вдачу українців, нашу закоханість у природу і красу, наш, часто безпідставний, оптимізм. Однак, ці позитивні риси українського характеру при відсутності тверезого аналізу дійсного стану речей, перетворюються у свою протилежність. Дослідник А. Паламар говорить, цю українець несхитно вірить у краще майбутнє лише тому, що так хочеться вірити. Дальше А. Паламар справедливо зазначає, що в українця сильний інстинкт самопіднесення. Він любить бачити себе героєм там, де героїзмом і не пахне. Йому небагато треба, аби повірити в успіх справи. Він і в праці більше керується настроєм, аніж розрахунком, а тому сьогодні готовий гори вернути; а завтра – лінуватися. Українець надто посилається на долю, Божу ласку, ніж власні сили: «Якось воно буде! Бо так ще не було, аби якось воно не було». Подібну премудрість могли нагадати лише ми, українці.

Проаналізувавши історико-культурні та геополітичні умови формування українського характеру ми прийшли до ряду висновків.

Під впливом різних факторів в українського народу сформувались такі риси характеру, як волелюбність, тяжіння до рівноправності, хоробрість, відкритість, кмітливість, винахідливість, щедрість, збереження своїх традицій і вірувань.

Демократизм характеру українців вимагав у всі часи та періоди і сьогодні вимагає демократичного устрою держави, демократичного змісту, форм і методів виховання.

На ґрунті економічних і побутових умов, і, особливо, під впливом індивідуальної і практичної діяльності у нашого народу розвинулись такі якості, як переважання розуму і почуттів, що є прекрасною основою для творчості в галузі інтелектуальній та естетичній.

Розвиток інтелекту і почуттів відбивається на активності характеру: українцеві важко визначитись у чомусь, але вже визначившись, він є виключно наполегливим у досягненні своєї мети. Тут проявляються такі риси характеру як намагання до особистої незалежності у праці, опору на власні сили, неприйняття насильства.

В теперішній час намітилась тенденція певної романтизації українського характеру, вихваляння його емоційно-пісенно-поетичної вдачі. Це заспокоює і заважає помічати, а, відповідно, глибоко вивчати ті зміни, часто і негативні, які розвиваються у характері значної частини українства. До них належать надмірний і часто безпідставний оптимізм, що переходить в ейфоричний стан, переживання настроєності над тверезими розрахунками, надмірне покладання на ласку Божу та безпідставне очікування допомоги з боку, заздрісність і неправильне розуміння необхідності владних структур та ін.

Геополітичне розташування України між Сходом і Заходом, сильні багатолітні впливи інших країн, багатовікова відсутність власної державності породило певну різницю у характерах українців. В східних областях характер частини зрусифікованих українців відзначається простотою, грубістю, безапеляційною прямоотою, нехтуванням формою та ін. В західних характерах забагато елементів польського впливу – показна солодкість, дволичність, сюсюкання, непотрібна і притаєна хитрість та ін.

Будучи за духом українцями, але наслідуючи чужу форму, в характері українців виникає конфлікт між внутрішніми бажаннями і способами їх зовнішньої реалізації.

В оцінці українського характеру є ряд суперечностей. Так немає єдності у питаннях: індивідуалістичні чи колективістські риси характеру притаманні українцям; «вимиваються» чи розвиваються лицарські компоненти характеру українців – мужність, сміливість, розумний ризик та ін.; які особливості впливу сьогоденних ринкових відносин та складного геополітичного становища в умовах відродження і становлення державності України на характер й населення.

4. Вплив геополітичного чинника на український національний характер

Україна розташована в центрі Європи, де перетинаються шляхи, що з'єднують Схід і Захід. У ході досліджень, присвячених феномену геополітичного положення України і його впливу на український національний характер, було встановлено, що українцям притаманні як європейські риси характеру, так і східні, тобто, з одного боку, християнсько-візантійські, з іншого — євразійсько-кочівницькі. Саме у прикордонному (перехідному) геополітичному положенні України деякі дослідники вбачають причину складності її існування як незалежної держави. Держава, вважає В. Янів, виникає там, де є динаміка, сильно розвинута воля, яка зуміє силою поєднати змагання сильних індивідуальностей, що розходяться, як у Європі, або там, де пасивне байдуже суспільство, що не вміє протиставитися деспотові і підкоряється його волі, як у Азії. «Ми вже належачи, в основному, до Європи, занадто відхилилися від неї, щоби викресати в собі достатньо волі, конче потрібної для побудови держави, однак і не наблизилися настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові», — писав В. Янів.

Проте події 90-х років ХХ ст. показали, що Україна не надто відійшла від Європи і все-таки спромоглася побудувати власну незалежну державу. Отже, за географічним станом Україна перебуває начебто на «межі двох світів» — між Європою та Азією, що, безумовно, вплинуло на психологію народу. Окраїнне положення України, вважає О. Кульчицький, неминуче породжувало дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, яка насолоджувалась ризиком і намагалась активно протистояти злу, захищаючи високі ідеали — честь, віру і свободу. Однак поряд із цими ідеалами межують й інші риси, зумовлені постійною загрозою: самоізоляція, заглиблення в окреме життя. Разом з «*vita maxima*» існує можливість «*vita minima*» — сховавшись, перечекати й уберегтися.

Постійне напруження прикордонної держави, розвиває свою думку В. Янів, породжує певний духовний стан, сформований у відомому вислові: «Або пан, або пропав». Поряд із пристрасним бажанням жити й бути існує зневажливе ставлення до смерті. Однак постійна загроза смерті призводить до загибелі насамперед найкращих і найсміливіших. І коли впродовж століть така селекція набуває страхітливих розмірів, стає зрозуміло, чому зневага до смерті змінюється страхом перед нею, а героїчне життя лицаря («*vita maxima*») — «схованим життям» («*vita minima*»). Звідси В. Янів виводить таку сучасну українську рису, як слабка воля, що відрізняє наш народ від європейців. Впливом європейського чинника етнологи намагаються пояснити й деякі інші негативні риси українців. Так, М. Григоріїв пише: «Великі простори України привчили українців до байдужості, пасивності, розслабленості, безтурботності: «до нас ще далеко», «ще встигнемо», «якось воно буде».

У свою чергу, емоційність і слабка воля породжують такі духовні якості, як задумливість, рефлексія і навіть меланхолія, що яскраво проявляються в народній творчості українців, проте вплив постійної загрози українському народу не можна оцінювати однозначно. Річ у тім, що коли постійно існує загроза життю народу, у нього виникає питання про сенс життя. Відповідь на це філософське питання може бути як у релігії, так і в інших духовних цінностях, тобто у виході за межі власного буття. «Людина прагне вийти з себе, щоб стати *собою*. Людина облагороджується, сублімується, а втікаючи від джерела свого неспокою — від війни з усіма її страхіттями, — вона відкидає насамперед саму війну, а потім уже й лицарські цінності, замінюючи їх протиставленнями: твердість — ніжністю, нищення — творінням блага, ризик — розсудливістю, рани — шпиталями, ненависть — любов'ю або милосердям. Отже, протилежною духовною диспозицією войовничості є надання допомоги іншому, що в Україні є великою етнічною цінністю. Це облагородження віддаляє нас від війни та руїн».

Як приклад, природно-географічні умови Японії, — з одного боку, однієї з найбільш густо населених країн світу, з іншого боку, країни, більшу частину

якої складають гори, вулкани й інші малопридатні землі, – посилюють такі якості її мешканців, що історично сформувалися, як колективізм, взаємодопомога, почуття обов'язку, вимушеність жити вкупі, в умовах, коли одна людина залежить від іншої. В результаті створювалися передумови перенесення общинних установок на життя у містах. Це дає разючу відмінність від західноєвропейських суспільств, де сільський або общинний устрій, почуття приналежності до общини, соціальна спільність, взаємозалежність трансформувались в процесі промислового розвитку й урбанізації в ізолюваність індивідуумів, почуття відчуженості особи. Геополітичні умови становлення, розвитку та існування України є досить складними, своєрідними й цікавими. Вони спричинили вагомий вплив на особливості української ментальності. Філософія Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект Архетип «Поля», «землі», «рідного краю» в українській ментальності інтегрував практично всі аспекти національного буття – аграрновиробничий, соціально-історичний та духовно-культурний. Він проходить крізь увесь масив історії української духовності, від язичницьких обрядів землеробства, через християнські цінності та козацькі ідеали вільного хутора, до наукових розробок С. Подолинського і В. Вернадського та соціальних програм сучасних партій України та кон'юнктурних баталій навколо проекту вільного продажу землі. Здається, що саме земля зберігає і передає українцям силу і славу предків, асоціює єднання нації, має особливу енергетику, що впливає на долю та індивідуальність народу (за словами Г. Липинського). Вона виступає певним онтологічним оптимізмом народу, не випадково французький письменник Оноре де Бальзак асоціював Україну з цариною квітів та зелені. Українському народу притаманні риси, які є характерними для землеробських народів, хоча ще мало місце особливе значення степу у формуванні світогляду українця. Автор «Нарису історії України» Д. Дорошенко поєднував «землеробський» і «кочовий» фактори і в їх взаємовпливі вбачав специфіку механізмів життєдіяльності українського народу. В. Липинський називав таку ситуацію

ситуацією «пограниччя» між «осілим» та «кочовим» елементами, між «цивілізацією плуга» та «цивілізацією степу», ситуацією співіснування «осілої і кочової державності» (О. Пріцак), «боротьбою українського плуга і меча за оволодіння степом». Названа обставина в подальшому набула все більш глибокого характеру і нових якісних рис, перетворюючись на феномен питомої ваги соціальнополітичних чинників в українській історії. Як результат, українські вчені сформулювати гіпотезу, яка, на їх думку, багато чого пояснює в історії та в сучасному стані України, в характері її народу, і згідно з якою – на відміну від менталітетів народів багатьох інших країн, які в певному розумінні можна назвати класичними, менталітет, як і само буття українського народу, має «некласичний» характер. Особливості суспільного життя в Україні визначалися постійним хитанням, прикордонним життям між народами класичного статусу, «серединним» становищем на перехресті дій різних політичних, соціальних, духовних, військових, торговельних і інших сил. Така «маргінальна» доля України завжди визначала як особливо актуальну проблему її самоідентифікації. Феномен ментальності постає в цьому контексті новими якостями. Практичне вирішення проблеми самоідентифікації відбувалося в історії України як боротьба за національну незалежність – на тлі відстоювання цілісності та самодостатності українського національного духовного життя. Так, на рівні української ментальності вироблявся певний психоповедінковий стереотип, що носив характер не тільки національної, а й соціальної ідеї, а саме – відмінною рисою людей «некласичних» націй науковці називають виразне анархістсько-бунтарське начало у ставленні до громадських інституцій і державницьких структур, а також особиста «буйна воля». Зокрема, феномен козацтва – козак як ідеал вільної людини, борець за суспільне благо та за власну кращу долю.

5. Вплив історичного чинника на формування української самосвідомості

Національна культура – особлива, специфічна для даного народу система надбіологічних способів оформлення тих чи інших видів людської життєдіяльності; сукупність культурних надбань, властивих даному народу. Більшість видів людської діяльності – виробнича, мовна, створення засобів життєзабезпечення, біологічна тощо – типові для всього людства, але в кожній національній спільноті вони оформляються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які в сукупності і складають її культуру. Звідси викристалізовується феномен ментальності конкретної нації. Етнолог і філософ Л. Леві-Брюль, історики Ж. Лефевр і Л. Февр, соціальні психологи Й. Мейерсон і З. Барбу, історики Ж. Ле Гофф, Р. Мандру, Ж. Дюбі, теоретик культури Й. Хойзінга, етнолог К. Леві-Стросс, філософ й історик культури М. Фуко, філософ і соціолог Г. Зіммель, соціологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Парк, Ю. Габермас, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Н. Луман й інші – всі вони при вивченні людини в її різноманітних суспільних іпостасях так чи інакше залучали контекст ментального феномену. Ментальність, що ігнорувалася як суспільний феномен та була відсутня як поняття за часів суспільствознавства СРСР, у пострадянський період стала предметом вивчення та широких теоретичних дискусій у працях А. Гуревича, І. Клямкіна, Ю. Качанова, І. Мостової, О. Мелешкіної, О. Страхова, В. Халіпова, В. Колосова й інших. Посеред вітчизняних науковців проблематика ментального та характеристики «суб'єктивної реальності» українського соціуму (тобто, власне, ментального) посідають значне місце в роботах М. Поповича, С. Кримського, Н. Соболевої, Н. Злобіної, В. Храмової, О. Забужко, О. Нельги, С. Римаренка, А. Ручки, О. Донченко, Р. Додонова, І. Старовойта, В. Пилипенка, А. Швецової, Є. Головахи й інших. На національну культуру сучасного українського суспільства істотно вплинули соціально-історичні й історико-культурні аспекти формування й еволюції засад українського етносу, що стало й підвалинами

формування особливостей національної ментальності України. У ментальному феномені слід враховувати не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають його певному способу життєдіяльності. Національна ментальність не зводиться до чисто психологічного явища, вона має буттєвий статус в історичній практиці народу. Національна ментальність є структурою, що складається історично. Україна як історична нація (не в контексті «політичної нації»), має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Означена ментальна структура є віддзеркаленням складного взаємопроникнення та щільного взаємозв'язку суспільних явищ, що описуються такими термінами соціальних наук, як національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, народна пам'ять, національні архетипи, національна мрія, національна ідея, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру, етнічні «первені» (термін Ю.Липи) й іншими. Етнічна психологія показує себе через різноманітні якості, норми життя та орієнтації психоспецифічної (отже, ментальної) забарвленості. Поняття «етнічна психологія» головним чином вживається у двох значеннях: а) для визначення особливостей психологічного (психокультурного) життя народу, його типологічних угруповань (типологічних сімей, історикоцивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інше) та його індивідуальних представників; б) для позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (соціологія, соціальна психологія, етнологія, політична географія, соціальна історія та інші) в галузі психології народу, його угруповань та індивідуальних представників. В обох випадках йдеться про одне й те саме реальне явище – про психологічне навантаження та психокультурну діяльність конкретної нації в різних сферах суспільного життя народу.

На формування української самосвідомості вплинули війни з Польщею, що відбувалися після розпаду Київської Русі. Українські землі стали

своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, ареною непримиренної боротьби між українцями і поляками, що, з одного боку, сприяло розвитку української самосвідомості, а з іншого — ускладнювало цю самосвідомість. У деяких працях зазначається, що український етнос почав формуватися переважно в XIV ст., коли українська народність перебувала в залежності від Великого Литовського Князівства, а згодом — Речі Посполитої. Етнічне самовизначення українців, тобто їхнє українське «ми», проявилось в усвідомленні відмінності від поневолювачів, власної території, релігії й права. Етнічні права захищали спільно усі верстви населення, при цьому виникало почуття гордості за свій народ і непримиренність до поневолювачів. Утім на цьому тернистому шляху були і втрати. Одна з них привела до серйозних наслідків — це так зване «опольщення» української знаті. У XVI–XVII ст., коли Польща була могутньою державою, «приваблюючий приклад привілейованого польського шляхтича спричинив сильний асиміляторський вплив на українську знать, а його очевидна культурна перевага посилювала потяг до всього польського». О. Субтельний зазначав, що українська знать, як і будь-яка знать, була чутливою до власного соціального статусу, тому пов'язаність із релігією і культурою, які вважалися неповноцінними, глибоко травмувала її самолюбство. Внаслідок цього українські аристократи почали масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову й культуру». «Важко переоцінити, — писав О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що мала для українців втрата власної еліти. У суспільствах, які поклали початок сучасній Європі, з їхнім ієрархічним устроєм народ без знаті все одно що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, який зазвичай здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв розвитку культури й освіти, підтримував церкву і живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства. З поглибленням опольщення серед української знаті православ'я, а також українська мова почали пов'язуватися передусім з нижчими верствами, що призвело до непрестижності всього українського. У зв'язку з цим честолюбні й обдаровані молоді українці були постійно змушені вибирати між відданістю

власному народові і його традиціям і асиміляцією в панівне суспільство і його культуру. Частіше перевагу віддавали останньому. Внаслідок цього іншою проблемою української історії стала проблема верхівки українського суспільства, або, точніше, її відсутності». Так було покладено початок формування комплексу меншовартості в українців. На деякий час становище врятувало зростання чисельності українського козацтва і його перемоги над поляками, однак подальша історія України, пов'язана з російським впливом, продовжувала сприяти розвитку горезвісного комплексу меншовартості, про який стало модно говорити у наші дні. Під впливом російської імперської влади в українського народу сформувалася малоросійська ментальність. Про це докладно писав О. Субтельний у своїй «Історії». Значна кількість української старшини згодна була забути про свою належність до української нації заради того, щоб увійти до блискучого суспільства дворян Російської імперії. Така старшина була вороже налаштована до будь-яких ідей, пов'язаних із самостійністю України. Типовими для «малоросійської ментальності» є слова В. Кочубея — українця, який належав до найближчого оточення імператора: «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, аніж будьхто... Моє становище підносить мене над всілякими дріб'язковими куваннями. Я розглядаю проблеми ваших губерній з погляду загальних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не хвилюють». Таку малоросійську ментальність нещадно критикували історики націоналістичної школи ХХ ст. Аналізуючи причини виникнення цього принизливого для українського народу явища, В. Липинський зазначав, що воно характерне для народів, які не мають своєї держави. Отже, «малоросійська» самосвідомість домінувала у верствах української знаті XVIII — початку XIX ст., а самі українці були чи не найбільшими ворогами української самобутності. Розвиваючи свою ідею і намагаючись виявити коріння комплексу меншовартості українців, В. Янів наголошує, що в Україні протягом значного історичного періоду сформувався благодатний ґрунт для зростання цього комплексу: політичне поневолення із заборонаю мати власну мову та нав'язування назви «малороси».

Щільно пов'язаною з національною психологією й мова. Мова як національний генетичний код віддзеркалює національну психологію мислення, через неї можна проникнути в глибинні риси національної ментальності. Залежність психічної, розумової та практичної діяльності людей від мови розуміється як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих форм слововживання, від природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки й почуття (у будь-якій суспільній сфері). Ще на початку XIX ст. В. Гумбольдт сформулював ідею про те, що розходження між мовами є не розходженням в звуках і знаках, а розходженням в світобаченні, що це є проблема соціально-філософського характеру. Виявляючись певної мірою універсальним способом світосприйняття, мова у кожного народу має національну специфіку. У 50- 60 рр. XX ст. виникає наука етнолінгвістика, що вивчає мову в її взаємодії з Філософія Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект 71 народом, який говорить на ній. В етнолінгвістиці запроваджується таке поняття як «картина світу» («мовна картина світу»), що варіює від нації до нації; кожний народ по-своєму сприймає оточуючий його світ, і ця своєрідність сприйняття щільно пов'язана з мовою. Феномен мови, за В.Гумбольдтом, - це сутність й формування духовної сили нації, «національного духу» народу, які визначають її (нації) національний характер. Через внутрішній устрій окремої мови можна побачити своєрідність національного духу та вийти на розуміння самотності життя певного народу. Відштовхуючись від будь-якої мови, можна робити висновки про національний характер. Мова допомагає людині усвідомити дійсність та надає «засоби» для такого усвідомлення, слугує «керівництвом до сприйняття соціальної дійсності». У кожного народу, як культурної спільноти є свій склад мислення, зафіксований в мові, який обумовлює все буття даного народу (включаючи сприйняття природи, правила поведінки, побут, характер) і визначає картину світу, в якій живе цей народ. Мова постає вбудованим у свідомість певним концептуальним каркасом, проходячи яким оточуючий людину світ відповідно трансформується,

інтерпретується, сприймається. Рідна мова закладена в людині генетично, мова є національним генетичним кодом.

Наприклад, для української культури є характерним висування на передній план не формалізму розуму, а того, що становить коріння морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі. Це – архетип «філософії серця», який розкривається в різних своїх проявах: як принцип індивідуальності та джерело людяності (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, що втілює Бога (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу і гармонії з природою, світом (Т. Шевченко), як орган надії, передчуття, провидіння (П. Куліш), як ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра, краси, пуття (М. Гоголь) тощо. Або архетип «Слова»: слово – то не просто мовний засіб, а принцип мовної свідомості нації (Логос – Ілларіон, П. Могила; модель світу – Г. Сковорода; «меч духовний» – І. Вишенський, Л. Баранович; навіть як міф), в якому закладене наочне, абстрактне, міфологічне й інші бачення світу; слово є початком вільної думки та вільної людини; а воля, що реалізується у вчинках, діях розкріпаченої особи, є найвищою цінністю в українському менталітеті. Отже, засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не сприйняла основний принцип візантизму: панування загального над індивідуальним. Навпаки, в духовній історії України люди завжди були носіями вільного духу («вогневої душі» козаків тощо), з яких ніхто не бажав бути глядачем світової драми, а тільки її діючим актором. Ця стихія вільної самодіяльності особистості (індивідуалізм як лейтмотив ментальності), без якої не можна було вижити в умовах кордонної цивілізації, що протистояла варварству степових набігів, жила і республіку козаків, і вольницю бурсаків, і вдачу «мандрових дяків», та ініціативу городян у містах, яким було надано Магдебурзьке право (на такий же розвиток вільної індивідуальності спиралась і кордонна цивілізація піонерів американських прерій, з якої починається історія США). Відомий англійський мислитель ХХ ст. А.Уайтхед вважав, що розвиток певних цивілізацій визначається не тільки трійцею «Істина – Добро – Краса», але й енергією історичної пригоди, яка долає

метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. До таких націй можна віднести й Україну. Як Античність репрезентують не тільки Платон і Аристотель, а й мандрівки Одиссея, новоевропейську цивілізацію – люди, що здійснювали великі географічні відкриття, так українську цивілізацію – козаків, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, спрагу дії). В українському козацтві знаходять віртуозний вираз і національна вдача, і буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, що є архетипічним для менталітету України. Певні елементи усвідомлення цінності особи були навіть з юридичного боку присутні вже в Ярославій Правді (яка встановлювала штраф за образу жінки і не застосовувала в правовому розумінні смертної кари чи тілесних покарань). В руслі розвитку ідей представницької влади знаходилась і конституція П. Орлика, і демократичний федералізм кирило-мефодіївців («Книга буття українського народу» та дисертація М. Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян»). До цього слід додати традиційну для України XVI-XVII ст. практику самоврядування міст та виборного призначення на церковні посади. Знаменно і те, що в Україні не було такого явища, як «домострой». І те, що «супруга» у мовній свідомості українців позначалась не тільки загальнослов'янським словом «жена» (тобто та, що народжує), а і як «дружина» – віддзеркалює її становище в суспільстві. Архетип вільної індивідуальності, посеред інших архетипічних структур, посідає вагоме місце у цілісній картині національної ментальності. Як було сказано, серед чинників, що лежать у підвалинах формування національної ментальності, особливе місце посідають географічні умови становлення, розвитку та існування певної нації, її культурного середовища. Географічні умови не треба сприймати як необов'язковий елемент цілісної концепції культури. Слід визнати, що географічне розташування країни багато у чому впливає на формування національного характеру, цінностей, позицій і норм суспільства. Як і ментальність кожного народу, українська ментальність укорінена в тому

природно-географічному і культурноісторичному середовищі, в якому народ України знаходився з давніх-давен.

Характерно, що й за радянських часів у цьому плані нічого не змінилося. Тоді використовували всілякі методи, щоб зробити українську мову, а відтак і українську культуру, непрестижною. У ставленні до рідної мови та культури тоталітарний режим послідовно виховував в українців комплекс меншовартості. Про це явище свідчить той факт, що самі українці прагнули, щоб їхні діти вчилися в російських школах. Це було зумовлено зокрема й тим, що українські школи мали слабшу матеріальну базу та не досить високий рівень викладання. Однак ані імперська влада, ані тоталітарний комуністичний режим не знищили національної самосвідомості українців, хоча й завдали їй значної шкоди. Події серпня–грудня 1991 р. показали, що українська нація живе й готова будувати свою незалежну державу.

6. Вплив релігії.

Релігія традиційно вважається найважливішим чинником, що впливає на психологію етносу. Зміна релігійної свідомості народу зумовлює зміну устрою життя, моралі, етичних норм, установок і психічного стану загалом. Незгладимий вплив на український національний характер справило язичество, яке існує в колективному несвідомому народів у вигляді архетипів, в обрядах і традиціях, таких, як проводи зими, купальська ніч, у забобонах і фольклорі. Православ'я прийшло на українську землю в X ст. не на «голий нерелігійний ґрунт», а на язичеський. І хоча християнство повністю витіснило язичество з релігійного життя українського народу, воно все ж таки залишилося в традиціях і підсвідомості народу, позначившись і на самому християнстві. Так, християнський обряд поминання померлих в Україні скоріше нагадує язичеську тризну. Язичеське забарвлення має масляна, яку проводять в останню неділю перед Великим постом. Народження Іоанна Хрестителя відзначається в один

день з язичеським святом Купайло, і в народі цей день дістав назву Івана Купайла, тобто дві назви злилися в одну.

Деякі поборники української самобутності пов'язують її насамперед з язичеством, закликаючи народ зректися нібито чужорідного для нього єврейського християнства і перейти до істинно українського язичества. Такі приклади свідчать про те, що поборники всього справді українського не врахували двох важливих моментів: *по-перше*, свого часу язичество було також світовою релігією, а не тільки українською, а *по-друге*, для сучасної людини немислимо всерйоз прийняти язичеську віру з її багатьма богами та людським жертвопринесенням. І якщо існують сьогодні язичеські елементи в житті українського народу, то лише у формі забобонів і театралізованих фольклорних вистав.

Панівне становище в українському суспільстві ось уже тисячоліття належить православ'ю. У міру утвердження й розвитку, починаючи з X ст., православ'я дедалі більше проростало в етнічний ґрунт, на який воно потрапило, взаємодіяло з національними елементами, нашаровувалося на культуру українського народу і певною мірою впливало на неї. Внаслідок такої взаємодії національна культура і національний характер українців набували християнських рис.

Проте не лише православ'я відігравало важливу роль у формуванні українського національного характеру. До поширених в Україні християнських конфесій належать також католицька, греко-католицька, протестантська. Історично склалося так, що впродовж багатьох століть Україна була розділена на Східну і Західну. Східна Україна перебувала під владою Росії, де панувало православ'я, тоді як Західна Україна була під владою католицької Польщі. Це, безумовно, і позначилося на психології і традиціях українського народу.

На процес становлення етнічної самосвідомості українського народу певною мірою вплинула Брестська унія 1596 р. і запекла боротьба, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, за задумом її учасників, мала об'єднати в Україні католицьку та православну церкви. Проте замість єдиної

церкви утворилося три: до православної і католицької церков додалася ще й уніатська. На захист українського православ'я піднялася значна частина суспільства, у тому числі й українське козацтво. Крім того, Україна, особливо західна її частина, зазнала значного впливу реформаційних ідей протестантизму. Найпоширенішим протестантизм був на Волині, яка у другій половині XVI ст. була центром реформаційної ідеології. Однак ці та інші явища в українській історії, як зазначає П. Гнатенко, не могли зумовити різні типи національного характеру.

Існує єдиний український національний характер, у межах якого внаслідок неоднакових історичних умов сформувалися відмінності й нерідко істотні. Втім, ці відмінності існують як єдність єдиного цілого. Сьогодні вони багато в чому збереглися. Їх неодмінно треба враховувати у практиці політичного життя, на рівні звичайної свідомості й у царині політичної психології. *Наприклад, нарівні з такими загальнохристиянськими якостями, як любов до ближнього, співчуття, милосердя для українців характерне особливе, майже релігійне ставлення до праці, яке розвинулося завдяки протестантській культурі.* Як зазначалося, багато дослідників відносять релігійність до розряду основних рис українського народу. Комуністи доклали чимало зусиль, аби викоринити релігію, однак їм цього зробити не вдалося. Навіть запеклі прибічники атеїзму часто зізнавалися, що до повної перемоги атеїзму ще далеко.

Після здобуття Україною незалежності швидкими темпами почали відбудовуватися храми, відновлюватися закриті монастирі та ін. Народ повернувся до своїх витоків. Утім, у релігійному житті України є певні негативні моменти. Йдеться не стільки про розколи у православній церкві, що, на нашу думку, є болючими симптомами росту національної свідомості, скільки про виникнення в Україні тоталітарних сект, які впливають на психічне здоров'я української нації.

Щоб детальніше зупинитися на цій проблемі, наведемо визначення тоталітарного об'єднання. *Деструктивне релігійне об'єднання* (деструктивний

культ, тоталітарна секта) — це авторитарна ієрархічна організація певної орієнтації, що має руйнівний характер стосовно природного гармонійного духовного, психічного і фізичного станів особистості (внутрішня деструктивність), а також щодо творчих традицій та норм, до усталених соціальних структур, культури, порядку та суспільству в цілому (зовнішня деструктивність), що практикує обманне залучення до своїх лав і приховане психологічне насильство, що виражається у цілеспрямованому встановленні окремою особою (лідером) або групою осіб у своїх вузькоegoїстичних цілях незаконного контролю над свідомістю, поведінкою та життям інших особистостей. Деструктивні культи (свідки Іегови, центри діанетики і сайєнтології, церква Перемоги, Біле братство і багато інших) інтенсивно використовують ситуацію нестабільності, яка склалася нині в Україні, почуття невпевненості в завтрашньому дні серед молоді, покинутості й непотрібності у літніх людей, безпорадності в людей, які втратили роботу, та ін. Над свідомістю людей, утягнених до культових общин, встановлюється контроль, вони втрачають волю, здатність критично мислити, в подальшому в них може статися розлад психіки. За допомогою звичайних санкцій з такими явищами боротися майже неможливо. А оскільки розквіт таких деструктивних культів зазвичай припадає на важкі часи (спад виробництва, депресія, безробіття), то відповідно економічна й соціальна стабілізація частково звільняють від необхідності пошуку розради у тоталітарних сектах.

Проте залишається ще категорія людей, які ведуть духовні пошуки. Традиційна православна церква їх не лише не приваблює, а навіть лякає своєю, як їм видається, крайньою ортодоксальністю, а світських організацій, які б викладали християнське богослов'я (на кшталт московського Біблійно-богословського інституту — ББІ), у нас немає. Безперечно, треба створювати такі заклади і в Україні, інакше цю нішу заповнять тоталітарні деструктивні секти різних спрямувань і напрямів, руйнуючи свідомість нашого народу і позбавляючи його майбутнього.

Проблеми національного характеру здавна викликали неабиякий інтерес серед дослідників. Так, перші спроби визначити риси національного характеру були зроблені ще Геродотом, Ксенофонтom, Платоном, Аристотелем і Страбоном, які намагалися виявити різницю між народами та ідентифікувати особливості рис їх характеру. Згодом учені пов'язували національний характер із історичною долею народів, його світоглядом, культурними пам'ятками тощо.

Під *«національним характером»* почали розуміти або притаманний представникам конкретної нації набір основних особистісних рис, узагальнення поширеного соціально-психологічного типу чи культурно-історичної цілісності на певному етапі розвитку, або систему уявлень, вірувань та цінностей, що існують в етносі. Дослідження проблеми національного характеру набуває особливої актуальності в умовах розбудови духовного фундаменту українців і зумовлене складним процесом формування українського суспільства. У зв'язку з цим останнім часом з'являються праці вітчизняних дослідників, спрямовані на поглиблене вивчення особливостей українського національного характеру (М. Ващак, П. Гнатенко, І. Грабовська, Г. Лозко, І. Лисий, І. Сікорський та інші). При цьому вчені переважно говорять про такі національні особливості українців, як індивідуалізм, загострене почуття власності, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м'якість, розвинена уява, сентиментальність, емоційність, інтровертивність, ескапізм (прагнення до ілюзорної мрійності), консерватизм, соціальний егалітаризм як прагнення до соціальної рівності, громадоцентризм, загальна аполітичність, анархічність, любов до природи, сім'ї, шанування жінки, матері та інші.

Національними рисами характеру українців у позитивному плані вважаються працелюбність, гостинність, прагнення отримати освіту, статність у сімейних відносинах, прагнення до духовного життя, повага до старших, мужність, здоровий оптимізм, волелюбність, універсальність. При цьому чільне місце в житті української нації завжди посідала релігія, а тому релігійність є однією з домінуючих рис українського національного характеру. Із релігією

українці завжди пов'язували бажання жити «по совісті», шукали у ній внутрішню опору й надію.

Релігійність українського характеру відзначають вчені різних дисциплін: літературознавці, журналістикознавці, соціологи, етнопсихологи, культурологи, філософи (В. Андрущенко, М. Ващак, М. Костомаров, О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, С. Марасюк, І. Мірчук, В. Москалець, М. Шлемкевич, М. Яворський, В. Янів та інші). У цьому контексті поняття «релігія» означає «виокремлення особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи.

Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. М. Яворський наголошує, що поняття «релігійність» не є статичним, воно залежить від певного історичного проміжку часу. Під дефініцією сучасної «релігійності» розуміють «наявність і прояв вірувального ставлення сучасної людини до надприродного: Бога, Вищої сили, Космічного розуму, Всесвітньої енергії тощо». На нашу думку, релігія є важливим соціокультурним феноменом. Так, М. Яворський говорить про гармонізацію внутрішнього світу людини через вивчення релігійних переконань у формуванні й регулюванні міжлюдських стосунків, результатом чого має стати гармонізація внутрішнього світу людини. А. Свистухіна, говорячи про російський національний характер, наголошує, що: «Участь православ'я в соціокультурному розвитку російського суспільства відбувається багато в чому через менталітет росіян, у тому числі через російський національний характер, що представляє собою складний і багатогранний компонент духовного життя російського народу. Він формується протягом тривалого часу під впливом екологічних, демографічних, соціально-економічних та релігійноконфесійних чинників. Православ'я мало великий вплив на формування особливостей російського національного характеру». У цьому контексті можемо провести паралель і з українським національним характером та впливом релігії на його формування.

На думку В. Калача, релігійність українського народу у зв'язку з історичними обставинами була на пряму пов'язана з процесами національного відродження. Віра, релігійність, духовність завжди відігравали важливу роль у житті українського суспільства. Як відомо, наші предки були язичниками, поклонялися багатьом богам одночасно, одухотворювали природні явища, дотримувалися прикмет і знаків, які «посилали» їм «всевишні сили». Окремі язичницькі вірування збереглися й до наших днів, увійшовши до культурної спадщини українського народу. У 988 році князь Володимир охрестив Київську Русь й українці стали християнами, однак протягом тривалого часу продовжували поклонятися язичницьким ідолам і не хотіли зрікатися язичницької віри. Проте саме християнство й церква стали консолідуючою, духовною силою українського народу, справжнім осередком збереження української культури та традицій. При церквах зосереджувалися грамотні люди, створювалися школи, які впливали передусім на формування культурного, моральноетичного та естетичного рівня освіченості українського суспільства.

Релігійність українців відображалася в усній народній творчості, літературі, історії, що черговий раз підтверджує наявність цієї риси характеру. Релігія виконувала й продовжує виконувати декілька важливих суспільних функцій. За словами В. Калач, «релігія є системним чинником національного розвитку української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції. Релігійність є важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження й розвитку національних традицій. Чим вищий рівень релігійності суспільства, тим активнішим та ефективнішим є процес націєтворення, тим міцнішою є національна консолідація, тим стійкішим є суспільство, яке уникає втрати й нівелювання своєї ідентичності й традицій під натиском глобалізації та космополітизму».

Отже, можна зазначити, що релігія сприяє розвитку державних орієнтирів, формуванню та збереженню рис національного характеру, поглядів на світ. Релігія, на думку вітчизняних соціологів, «завжди відігравала дуже

активну політичну роль, була одним із провідних чинників державного життя. Доказом цього може бути дуже вимовна теза XV–XVII ст.: «*Cuius regio, eius religio*» («Чия влада, того й віра»), що, врешті, призвело до громадянських і міждержавних воєн (наприклад, у Чехії з приводу гуситства, або усією Європою на ґрунті антагонізму між католицизмом і реформацією)».

В умовах того, що Україна — відносно молода держава, то чимало сучасних публіцистів вважають, що укорінення в релігійність та власні традиції — це прекрасний спосіб відродити національний дух та створити сильну державу. Таку картину ми спостерігаємо і в наш час, у період становлення українського державотворення: «Хвилі демократизації й пробудження національної свідомості супроводжуються піднесенням релігійного життя й зростанням релігійності». Підтвердженням цього є соціологічне опитування, проведене Центром Разумкова влітку 2000 року (за його даними фіксують ріст релігійності в Україні) та в кінці 2010 року. Зокрема у 2010 році, порівняно з 2000 роком, число громадян, які визнали себе віруючими, зросло з 58% до 71%.

Релігійнішою стала й молодь, шлях якої до релігії сьогодні полегшується низкою обставин: після краху тоталітарного режиму в масовій свідомості утворився вакуум, який нині поступово заповнюється й відроджуваною національною свідомістю, і новим відчуттям громадянськості, і релігією. Відчутні релігійнокультурні традиції актуалізовані особливо у західноукраїнському регіоні. Проблеми семантики, структури та стилістики публіцистичних текстів Подібні статистичні дані відмічають дослідники В. Пилипенко, О. Вишняк, О. Куценко, коли звертаються до соціологічних досліджень останніх 10 років, проведених Інститутом соціології НАН України. Результати опитувань свідчать про незмінно високий рівень довіри до церкви та духовенства (після сім'ї та колег) на відміну від інших соціальних інститутів.

Отже, Церква випереджає ЗМІ, міліцію, прокуратуру, суди, уряд, місцеві органи влади, профспілки, армію, політичні партії. Незважаючи на це, збільшення кількості учасників у релігійних організаціях та церковних громадах зовсім незначне. З огляду на ці дані, робимо висновок, що утворення

організацій та офіційна участь у них — не відображають дійсну картину. На практиці ж зовсім інша картина рівня релігійності українців: кількість прихожан значно зростає, а щодо учасників певних релігійних груп — то певна кількість з них не реєструються в державних органах.

Хоча віра та Церква в Україні завжди посідали провідне місце, однак релігійна ситуація в Україні не завжди була однаковою. Значні зміни в релігійному житті нашої країни сталися саме на межі XX–XXI століть. Загалом можна сказати, що на сучасному етапі в українському суспільстві складається доброзичливо-зацікавлене ставлення до релігії завдяки активній її популяризації і з боку засобів масової інформації. При цьому доводиться констатувати, що релігійність сучасної української молоді має помітно поверховий характер і в багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог (хрещення, вінчання, носіння натільного хрестика тощо). Неактивне церковне життя молоді й низький рівень її залученості у справи релігійної громади дивним чином поєднується з дуже високим рівнем довіри Церкві як такій інституції, яка, з одного боку, не несе відповідальності за проблеми суспільства, однак з другого, сприймається як своєрідний ідеальний тип. Усі дослідження незмінно свідчать, що рівень довіри Церкві (не якійсь конкретно, а Церкві взагалі) в української молоді перевищує рівень довіри будь-якій іншій інституції. На це, на нашу думку, обов'язково потрібно зважати й максимально використовувати з метою формування моральності сучасної молоді.

Хоча інтегрований показник релігійності українців (релігійна поведінка, релігійне знання, індивідуальна побожність, релігійно-інституційна залученість), покладений в координати центрально- та східноєвропейських суспільств, свідчить про «нормальність» цієї релігійності, Україна поступається, звісно, Угорщині, Словаччині, Румунії і Польщі, але випереджає Чехію, Латвію, Естонію і Білорусь. Розповсюдження релігійності в межах нашої держави також має свої особливості й не є однорідним. Зокрема В. Мельник зазначає, що релігійність на заході України значно вища, ніж на

сході. За словами дослідниці, у східній Україні переважає православ'я, яке перебуває у канонічному підпорядкуванні здебільшого Московського Патріархату, а це не сприяє розвиткові національної свідомості.

Таким чином, можна підсумувати, що криза ідентичності в сучасній Україні, брак загальнозначущих ідеалів, які в різні часи претендували на роль національних орієнтирів, створили передумови для утвердження в масовій свідомості впевненості в особливому місці релігійних інституцій, передовсім історичних Церков. При цьому релігійність історично тісно пов'язана з особливостями національного характеру українців. Віра в бога учить розрізняти поняття добра й зла, пропагує негласні закони, облагороджує людину. Враховуючи цей факт, приходимо до висновку, що на сучасному етапі в жодному випадку не можна ігнорувати роль релігії як фактору суспільної стабільності, яка в силах формувати надійні моральні принципи особистості та впливати на її моральні якості, що, безсумнівно, сприятимуть більш гармонійному функціонуванню молодого українського суспільства. У цьому контексті вважаємо перспективним подальше дослідження релігійності як риси національного характеру українців та її вплив на формування національної свідомості.

7. Сім'я і формування національного характеру

Національний характер – це спосіб світовідчуження, притаманний національній спільноті. Він виявляється передусім у сукупності соціальнопсихологічних рис (установок, стереотипів поведінки), які репрезентують ціннісні відношення до світу, традиції, звичаї, принципи життєдіяльності даного народу. Відзначаючись цільністю, національний характер є водночас динамічним утворенням, в якому взаємодіють певні тенденції, часто неоднозначні, вони нерідко продукують достатньо строкату й суперечливу єдність. Спираючись на поняття національного характеру, про англійців, наприклад, кажуть, що вони «люди спокійного розуму» (Х.Ортега-і-

Гассет). М. Гоголь у статті з історії України, описуючи національний характер українського народу, пише: в ньому «дивовижно зіштовхнулись дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й вдосконалення – і між тим намагання здаватися таким, що зневажає досконалість».

Національний характер – це елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей людей, які складаються і проявляються в їх діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Національний характер включає в себе національні почуття, певні погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони, і обов'язково – певні засади, що відтворюють принципи та механізми життєдіяльності людей. Всі ці компоненти національного характеру складаються у народів протягом значного історичного розвитку. «Національний характер є специфічним поєднанням загальнолюдських рис з конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування нації».

Національний характер накладає суттєвий відбиток на психічне «обличчя» представників того чи іншого етносу, має значний вплив на долю народу. Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ті чи інші явища, по-різному діють (тобто проявляють себе як активну істоту в світі й в суспільстві). Феномен національного характеру належить до суспільно-культурної сфери, він тотожний із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки та системою інституцій, які притаманні даному народу. Після того, як національний характер встиг скристалізуватися, він звичайно виявляє чималу стабільність. *Наприклад, виходячи із уявлень про стабільні риси українського національного характеру, існує точка зору, що в українців сильний індивідуальний й соціальний інстинкт до самопіднесення і малий – до підпорядкування. І звідси походить наш індивідуалізм (а у росіян – навпаки).*

Національний характер – це «елемент національної психології, що є сукупністю стійких психологічних особливостей, «націоналів», які складаються і проявляються в діяльності та спілкуванні людей, обумовлюючи типові для них способи поведінки. Включає в себе національні почуття, подекуди неусвідомлені, погляди та уявлення, смаки і звички, риси характеру, повір'я та забобони. Вони складаються у народів протягом значного історичного розвитку». Значна кількість вчених, що працюють в галузі націології, визначають націю як «сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільності долі». Належачи до різних націй, люди різних націй по-різному думають, по-різному почувають, по-різному реагують на ті чи інші явища.

Національний характер є «згустком» національної історії. Згідно з І.Лисяк-Рудницьким, національний характер як явище належить до суспільно-культурної сфери; він тотожний своєрідному способу життя, комплексу культурних цінностей, правилам поведінки та системі інституцій, які притаманні даному народу; після того як кристалізується, він звичайно виявляє чималу стабільність. Завдяки розумінню національного характеру як соціальнофілософської категорії є можливим здійснити своєрідну «персоналізацію» національного суб'єкта у вигляді «ідеального людського типу», який створюється й відтворюється національною культурою, є бажаним для неї і виступає як «людина культури» даної нації – з притаманними їй «типовими» властивостями, прагненнями, поведінкою. «Етнічна психологія», «національна психологія», «національний характер», – якщо феномен ментальності аналізувати через них, як правило, співвідносяться із таким поняттям, що використовується соціальною думкою, як «національні архетипи».

Національні архетипи виступають показниками фундаментальності результатів економічного, соціального і культурного в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект процесу національних культур, дозволяють оцінювати ті чи інші культурні й суспільні

процеси або їх суб'єктів як специфічно національні феномени, отже, надають можливість вивчати змістовні характеристики національної ментальності. Вони характеризують внутрішню логіку розвитку соціокультурних. Феномен архетипу – це погляд на існування людини як на процес перетворення модусів людської присутності в світі на певні форми усвідомленого буття, на певні соціальні конструкції матерії та ідей, на вітальну мережу переплетення матеріального та ідеального. *Національні архетипи – це не стільки «духовні гени» чи «культурні коефіцієнти» нації; вони є певними моделями, алгоритмами, комплексами образів і таке інше, що структурно утворюють певні прототипи (мислення, почувань, світоглядних орієнтирів, діяльності).* Вони асоціюють особливе методологічне бачення, їх реконструкція може набувати актуального значення й допомагати оцінювати ті чи інші культурні й суспільні процеси або їх суб'єктів як специфічно національні феномени. А це, в свою чергу, надає можливість вивчати питання розкриття змістовних характеристик національної ментальності.

У формуванні українського національного характеру одну з провідних ролей відіграють традиції та уклад української сім'ї. Значна частина психологів сходиться на тому, що основну роль у сім'ї відіграє мати з її передбачливістю, хазяйновитістю, з непомітною, але постійною турботою про сім'ю. Вона втілює ніжність, сердечність, теплоту.

Б. Цимбалистий зазначає, що у спогадах українця мати постає виразнішою, ніж батько. Важливе місце українській жінці відводиться в суспільному житті. Україна для українця — це мати, «ненька». Повага до жінки, матері характерна для всіх народів-хліборобів. У зв'язку з цим земля-годувальниця набуває у них рис матері, а мати — рис землі.

За символ України в народній творчості часто править червона калина — прекрасна, проте беззахисна і знедолена жінка. Якщо в Західній Європі у вихованні дітей беруть однакову участь як мати, так і батько, і це є показником патріархальності сім'ї, то в Україні дітей виховує мати. Цей факт має істотні наслідки, оскільки норми поведінки, мораль, ідеали, життєві настанови

українців підпорядковані нормам та ієрархії цінностей, типових для жінки, для її свідомості. Переважання в суспільстві матріархального комплексу, у свою чергу, призводить до того, що в соціальному мікросередовищі (насамперед у сім'ї) панують свобода і рівноправність. Проте верховенству матріархального комплексу властиві й негативні риси. Так, любов дітей до матері, рівність усіх перед матір'ю, культ матері-землі, любов матері до дітей — усі ці стосунки будуються більше на емоційній, ніж на раціональній основі. У зв'язку з цим у такому типі культури скоріш за все переважатиме емоційність і чуттєвість, а вольове начало і раціональність стають другорядними.

Крім матріархальності, українській сім'ї притаманний індивідуалізм. Традиційно українці не жили великими родинами. Син завжди прагнув відокремитися від батька і вести господарство самостійно. Поряд з любов'ю до волі для українців характерна любов до свого дому, свого шматка землі, яку відображено в народній творчості. Безумовно, з часом й українська сім'я змінювалася: зменшувалась кількість дітей, змінювалися способи життя й традиції, проте основні психологічні моменти збереглися в архетипах українського народу.

Оскільки нав'язане нашому народові виховання в дусі колективізму, де суспільне переважало над особистим, а колективне — над індивідуальним, зазнало невдачі, ми дедалі частіше звертаємося до наших витоків, до традицій виховання в українській сім'ї і, враховуючи вимоги сьогодення, формуємо нові традиції виховання вільних громадян вільної держави. «Як виховний ідеал, — зазначає В. Янів, — ми маємо дати ідеал повноцінної, творчої людини, індивідуальності з власним поглядом на світ, із бажанням впливати на долі світу, з бажанням змагатися з іншими людьми і вигравати в них, з внутрішньою необхідністю ставити собі запитання і шукати відповіді на них, або ставити перед собою завдання і вирішувати їх, — при цьому питання і завдання мають бути якомога складнішими і важчими, щоб вони спонукали до щонайінтенсивнішої праці». Цей ідеал відповідає українському ідеалові

людини — традиційному індивідуалістичному ідеалові, що збігається з вірою в богоподібність людини.

Тож яка вона, українська нація на зламі тисячоліть? Деякі романтичні прихильники старовини хотіли б зафіксувати її на рівні задумливих українських пісень, шароварів, вінків і язичеських обрядів, які, на відміну від християнських, називають народними. Дехто навіть пропонує повернутися до язичества як до істинно народної української релігії. Безперечно, ці погляди і ці підходи надзвичайно утопічні й непродуктивні. Можливо, ще рано говорити про сучасний український характер як про щось усталене і завершене: надто довго його ламали, калічили, намагалися придушити чи навіть знищити. Втім, треба створити всі умови для того, щоб світ дізнався про українців як про націю могутню, творчу, працьовиту, інтелектуальну і миролюбну.

Однією з найважливіших умов відродження нації є формування національної ідеї, що є стрижнем і спрямовує розвиток. Виходячи з досвіду інших країн, можна сказати, що без національної ідеї неможливо формувати нову державу. Так, США, очевидно, не стали б могутнім постіндустріальним суспільством, якби ще в роки «великої депресії» не був проголошений «новий курс» Ф. Рузвельта. Україні, як державі і суспільству, також має бути притаманна українська національна ідея як інтегруюча, об'єднуюча, спонукальна, яка б допомогла встановити наше коріння й генезис — «Звідки ми?», нашу сутність — «Хто ми?», наше сучасне й майбутнє — «Куди ми йдемо?», збудувати державу та сформувати громадянське суспільство цивілізованим шляхом.

«Національна ідея, — зазначають В. Солдатенко і Ю. Левенець, — є продуктом історичного розвитку, дії величезної кількості різноманітних чинників. Вона не існує поза історичним часом, не вічна і не народжується в одну мить. А народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на різноманітні суспільні перетворення, іноді навіть незначні, ледь помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється у процесі суспільного розвитку. Нерідко їй вдається відвойовувати право на визнання в

нелегкому суперництві з іншими світоглядами, орієнтаціями, філософськими концепціями». Суть національної ідеї полягає в досягненні вічних, глибинних прагнень народу, особливостей його характеру, менталітету, мови, традицій і звичаїв, цінностей і уподобань, його соціокультурних і політичних пріоритетів, а також оптимальних засобів досягнення цілей соціального розвитку. Поєднання культурно-національних цінностей із загальнолюдськими в етнопсихологічному образі українців сприятиме розвитку народу України на засадах гуманізму та демократії.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте особливості психічного складу українців.
2. Що ви знаєте про національний характер українців?
3. Що означає поняття «натуралізація»?
4. Які релігії мали найзначніший вплив на формування психічного складу українців?
5. Які визначні риси української сім'ї ви можете назвати?
6. У чому полягає сутність української національної ідеї?

Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів з курсу «Етнопсихологія»

Метою навчальної дисципліни «Етнопсихологія» є формування комплексу знань про своєрідність поведінки людини, викликану етнопсихологічними особливостями: етнічною приналежністю, ментальністю, мовними та соціокультурними умовами проживання в певному соціумі. Аналіз даних закономірностей дозволить майбутньому фахівцеві правильно організовувати свої взаємини з людьми різних соціальних груп: родина, товариші, колеги по навчанню та роботі тощо. Це сприятиме формуванню толерантних взаємин на міжособистісному та соціальному рівнях, утвердженню власне гуманістичних демократичних принципів, за якими повинне вибудовуватися життя суспільства та держави в цілому.

Основними видами самостійної роботи студентів при вивченні даної дисципліни є:

- попередня підготовка до аудиторних занять (виконання домашніх завдань). Така підготовка передбачає вивчення робочої програми, знаходження зв'язків з раніше одержаними знаннями з інших дисциплін, вичленовування найбільш вагомих і актуальних проблем, на вивчення яких необхідно звернути увагу при розгляді теоретичних питань;
- підбір, вивчення, аналіз, конспектування рекомендованих джерел, публікацій;
- написання рефератів та аналіз існуючих у мережі Інтернету, їхня оцінка;
- написання повідомлень, есе;
- робота з текстами публікацій, есе, систематичне вивчення періодики, пошук та аналіз етнопсихологічних даних;
- розробка різноманітних анкет-питальників;

- з'ясування під час консультацій матеріалу, який не зрозумілий студентові;
- підготовка до атестації та заліку.

Особливості виконання різноманітних за змістом і характером завдань з курсу «Етнопсихологія»

Есе

Есе́, есе́й (фр. *essai* — «спроба», «начерк») — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми; це жанр, який лежить на перетині художньої та публіцистичної (часом науково-популяризаторської) творчості. Хоча художні тексти в стилі есе відомі з часів античності, появу цього жанру пов'язують з ім'ям Мішеля Монтеня, який з 1572 року й до кінця життя працював над своїм найбільшим літературним твором, що мав назву «*Essai*».

Стиль есе відрізняється образністю, афористичністю, використанням свіжих метафор, нових поетичних образів, свідомою настановою на розмовну інтонацію і лексику. Він здавна формувався у творах, в яких на перший план виступає особистість автора. Пограничними жанрами для есе є поезія в прозі та науковий нарис або філософський трактат.

Для есе характерне використання численних засобів художньої виразності:

- символи;
- метафори;
- порівняння;
- алегоричні і притчові образи.

Для передачі особового сприйняття автору есе необхідно:

- використовувати всілякі асоціації;
- проводити паралелі;

- добирати аналогії.

Есе буде цікавим, якщо в ньому будуть присутні:

- непередбачувані(парадоксальні) висновки;
- несподівані повороти;
- цікаві зчеплення.

Мовна будова есе – це динамічне чергування полемічних висловів, питань, проблем, використання розмовної інтонації і лексики.

Прикладом есе можна вважати міркування з проблеми «Культура міжособистісних стосунків».

Зростаючий інтерес до проблем спілкування у різних сферах людської діяльності, взаємодія та взаємовплив різних культур та їх носіїв спричинили появу численних праксеологічних дисциплін (вивчають умови і методи ефективної діяльності), які розвиваються переважно на тлі традиційних наук. Наприклад, етика ділового спілкування, основи міжкультурної комунікації, крос-культурна комунікація у бізнесі безпосередньо пов'язані з теоретично-методологічним доробком етики, психології, соціології, культурології тощо. До таких дисциплін належить і культура міжособистісних стосунків. Культура міжособистісних стосунків є праксеологічною галуззю етичного знання, що досліджує мораль з точки зору її реалізації. Вона розглядає певну систему морально-етичних цінностей: моральні й етичні принципи, правила поведінки і спілкування, поведінкові та комунікативні взірці, на які орієнтуються люди в процесі соціальної взаємодії.

Етика як наука про мораль досліджує моральну культуру суспільства щодо побудови її теоретичної моделі — визначення сутності і обґрунтування моралі, її розвитку, функцій, а культура міжособистісних стосунків, використовуючи концептуальний доробок, категоріальний апарат етики, наповнює їх конкретним соціально-історичним змістом, тобто постає як практична етика, основою якої є не стільки ідея доброчесності, скільки уявлення про належну (пристойну) поведінку.

На рівні буденної свідомості культура міжособистісних стосунків як соціальний феномен поєднує гуманістичну мораль та етикет, є різновидом спілкування і поведінки, який завдяки морально-етичним принципам поваги, чемності, тактовності, гідності, шляхетності і відповідальності гармонізує людські стосунки у будь-якій соціальній площині. Як галузь етичних знань і навчальна дисципліна культура міжособистісних стосунків досліджує морально-етичні структури, які сприяють поліпшенню міжсуб'єктних відносин, — норми моралі, правила етикету, морально-етичні стандарти (моделі поведінки і спілкування), тобто все, що пов'язано з моральною культурою.

Об'єктом її є міжособистісні стосунки, предметом — міжособистісні стосунки в морально-етичному аспекті. Окреслення предмета культури міжособистісних стосунків передбачає розгляд його основних складових, що дає змогу ґрунтовно осягнути його сутність.

Головною вимогою, основним засадничим принципом культури стосунків є дієвість контролю за емоціями, афектами (лат. *affectus* — душевне хвилювання, емоція). Первинна роль у підпорядкуванні пристрастей належить моралі, яка є однією з форм суспільної свідомості, традиційним соціальним інститутом, що забезпечує регуляцію міжособистісних стосунків відповідно до певної нормативної бази. Основною складовою, а також однією з найпростіших форм морального імперативу (лат. *imperativus* — вимога) є моральна норма.

Моральна норма — вимога, якої необхідно дотримуватися за будь-яких обставин; невід'ємний елемент моральних відносин і моральної культури суспільства.

До виникнення моральної норми суспільні відносини регулювалися за допомогою заборон (наказів не робити будь-чого), заповідей (моральних повелінь). Першим соціальним механізмом, що дисциплінував людські інстинкти, «неписаним моральним кодексом людства» (З. Фройд) було табу (заборона певних дій). Поширювалося табу не лише на вчинки, а й на предмети, слова тощо, тобто на все, що породжувало відчуття смертельного жаху і

водночас благоговіння. Вважалося, що той, хто порушував закон, неодмінно мав бути покараний законом табу — страшною силою, демоном або богом. Якщо цього не відбувалося, спільнота сама карала винуватця, щоб уникнути суспільного лиха.

З розвитком цивілізації безапеляційні моральні заборони загалом втрачали свою магічну та залякувальну сутність. Проте і досі вони є ефективними знаряддями суспільного остракізму (грец. *ostrakismos*, від *ostrakon* — черепок; вигнання) у країнах, де суспільна мораль тісно пов'язана з релігією (Індія, Саудівська Аравія та ін.).

З часом у моральній культурі табу поступається місцем заповіді — суворому правилу поведінки, неухильному обов'язку. Це своєрідні віроповчальні приписи, ритуальні, моральні, санітарно-гігієнічні норми поведінки. Вони містилися переважно у священних книгах різних релігій, були обов'язковими приписами, універсальними заборонами («не вбивай», «не кради», «не чини перелюбу», «не давай неправдивих свідчень»), їх зміст залежав від певного рівня розвитку суспільства, суспільної моралі. У заповідях відображалося уявлення окремого народу про «добро» і «зло», їм була притаманна потужна соціальна мотивація, що й зумовило перетворення їх на систему моральних норм.

Ускладнення суспільного життя, розвиток самосвідомості індивідів і спільнот, необхідність вирішення різноманітних міжособистісних конфліктів спричинилися до виникнення такої форми суспільної свідомості як мораль (лат. *moralis*, від *mos* (*moris*) — звичай, воля) — система поглядів, норм, оцінок, які регулюють людську поведінку. Однак інтегруючою складовою культури міжособистісних стосунків мораль стала з набуттям гуманістичного спрямування, тобто з утвердженням у ній таких моральних цінностей, як добро, совість, співчуття, обов'язок, відповідальність тощо.

Особливості культури міжособистісних стосунків (практичної етики) зумовлені характером людської діяльності. Наприклад, морально-етична основа стосунків в економічній сфері суттєво відрізняється від етики сімейних

стосунків. Та стрижневою основою моральної культури є гуманне ставлення до людини, яке заперечує агресію в усіх її формах вираження. На засадах вгамування особистих пристрастей, поваги до людини, чемності, тактовності ґрунтується етикет (франц. *etiquette*, від *etiquer* — прикріплювати) — сукупність умовних правил поведінки. Вони стосуються формальних проявів у міжособистісних стосунках, форм звертання і привітань, поведінки у громадських місцях, манер, одягу, а також проявів у конкретних ситуаціях поваги, чемності, тактовності тощо.

Повідомлення

Саме слово повідомлення багатозначне, а тому при виконанні самостійної роботи слід брати до уваги, що під **повідомленням** розуміється невеликий публічний виступ, невелика доповідь на якусь тему. Це своєрідний жанр наукового тексту, який висвітлює певні досягнення. Композиційно воно складається з невеличкого вступу, основної частини і стислих висновків.

Наводимо приклад повідомлення «Нація як свята спільнота».

Нації живуть тисячоліттями; нації від родів часто й простірно куди ширші, і вони заповнюють куди більші можливості вияву індивідуальностей.

Динамічна концепція нації, яка забезпечує вічність спільноті й одиниці в тій спільноті й завдяки тій спільноті, скріплює почуття сили й активності, отже, родить бажання динаміки, вияву, могутності, простору.

Нація як найбільша спільнота, як спільне добро, уможлиблююче індивідуальне щастя і всебічний вияв, стає одночасно завдяки увібраному в себе почуттю сили чимось абсолютним, гідним пошани й любові, і як пошана спрямовується на це невллове джерело могутності й сили, та ж любов впливає з вдячності за можливість жити в нації повноцінним життям. В умовах європейської культури нація набуває рис певної святості, в ім'я якої може і мусить європеєць діяти. Нація надає смисл життя одиниці; вона виправдовує її вчинки, вона вимагає від неї жертви й рішучості на смерть.

Нація ушляхетнює гонитву людини за владою на потребу добровільно служити спільноті, що обернеться в майбутньому збереженням пам'яті про цю одиницю. У такий спосіб нація стає місцем здійснення найшляхетніших поривів і повного вияву європейського індивідуалізму в усіх його видах. Вона теж скріплює чи навіть породжує благородні почування. Довгі століття утвердження нації довели одиницю до поступового приглушення особистого й до щораз більшого підкреслення загального, а тим самим до поглиблення ідеалізму.

Реферат

Реферат – письмовий виклад наукової статті, монографії, результатів дослідження, змісту книги. Під **рефератом** також розуміють доповідь набудь-яку тему, написану на основі критичного огляду літератури та інших джерел.

Реферат обов'язково містить:

1. Назва.
2. Тема.
3. Текст.
4. Висновки.
5. Література.

Реферат обов'язково включає титульну сторінку.

На титульній сторінці зазначається:

Назва міністерства, якому підпорядковується установа.

Назва закладу, в якому навчається автор реферату.

Назва кафедри, на якій виконано реферат.

Тема реферату.

Прізвище, ім'я, по батькові автора реферату.

Назва факультету, номер групи, в якій навчається автор, спеціальність.

Прізвище, ім'я, по батькові, посада наукового керівника (того, хто перевірятиме реферат).

Місце і рік написання реферату.

Зразок оформлення титульної сторінки реферату

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Кафедра психології

Мова як вербальна етнічної спільноти

Реферат

студентки 4-го курсу, групи П41
факультету соціальної та психологічної освіти
спеціальності 053 Психологія
Іванової Іванни Іванівни
Перевірила:
Професор Кобець О.В.

Умань – 2020

Пам'ятайте, у рефераті повинно чітко простежуватися три структурно-змістові частини: вступ, основна частина, висновки.

У вступі необхідно сформулювати актуальність роботи та її мету.

Основна частина повинна містити виклад основних положень, яким присвячена робота, обґрунтування достовірності наведених фактів, власні міркування (з аргументацією) автора реферату з приводу наведених положень.

У висновках стисло подаються узагальнення з приводу одержаних результатів реферативного дослідження.

По ходу викладу змісту реферативного дослідження обов'язково повинні робитися посилання на використані джерела інформації, оформлені відповідно до чинних вимог. Названі джерела обов'язково включаються до списку використаної літератури, який подається в кінці реферату.

При написанні реферату слід користуватися основною та допоміжною літературою, поданою в робочій програмі до курсу, а також Інтернет-ресурсами, розміщеними на сайтах:

1. <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>
2. <http://www.psychologos.ru/articles/view/etnopsihologiya>
3. <http://institute.com.ua/moreinfo.php?diplomID=32947>
4. http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2
5. <http://myrefs.org.ua/index.php?id=84&view=article>
6. http://knowledge.allbest.ru/psychology/2c0a65635b3bd68b4c53b88421206c37_0.html

Орієнтовна тематика рефератів

1. Етнічні та соціальні чинники російсько-українського білінгвізму в Україні.
2. Значення рідної мови для формування етнічної свідомості та самосвідомості дитини.
3. Мова як вербальна культура етнічної спільноти.
4. Основні періоди формування українського етносу, нації, їхній вплив на становлення національної психології.

5. Дохристиянські традиційні вірування в сучасному світогляді українців.
6. Прояв понять «менталітет» і «національний характер» у звичаях і традиціях, народних піснях і танцях українців.
7. Етнічні відмінності виховання дитини у сім'ї.
8. Потенційні джерела етнічних конфліктів в Україні.
9. Практика соціалізації молодого покоління в різних етнічних культурах.
10. Етапи становлення етнічної ідентичності.
11. Етногенез як еволюція етнічної спільності.
12. Специфіка міжнаціональних шлюбів.
13. Особливості прояву національної психології у народному мистецтві.
14. Національно-психологічна обумовленість виховної роботи в колективі.
15. Узагальнено-психологічний образ українця (на матеріалі творів художньої літератури).
16. Культура як основний чинник диференціації народів, етнічні функції культури.
17. Погляди М.Г. Чернишевського на проблему національного характеру.
18. О.О.Потебня щодо ролі мови в житті народу.
19. Дослідження українського національного характеру сучасними вітчизняними психологами.
20. Стан вітчизняної етнопсихології на сучасному етапі.

Рекомендована література

1. Алиев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований. *Вопросы психологии*. 1988 № 9. С.31-37.
2. Бондаренко О., Сиротенко В. Українізація – об'єктивна необхідність чи політичні маневри (на матеріалі публікацій газети „Краматорская домна”) // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів: Збірник наукових праць. Вип. IV. Луганськ, 2006. С. 192-198.

3. Братко О.А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці. *Нова наукова гіпотеза*. К., №4, 1990.
4. Бремлей Ю.В. Человек в этнической (национальной) системе. *Вопросы философии*. 1988. № 7. С.11-16.
5. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. М., Наука, 1983.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: У.2т. К., 1991. 900 с.
7. Гайдай М.М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. К., 1972.
8. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность (историко-философский анализ). К., Вища школа, 1984.
9. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. К., Наукова думка, 1966.
10. Грабович О. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. К., 1991.
11. Гришина Н., Кошелєв О., Сиротенко В. Ознайомлення зі звичаями та обрядами Слов'янщини – могутній фактор формування національної української свідомості // Духовні скарби українського народу в житті молоді: збірник статей та матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої 5-річчю тернопільського товариства „Вертеп” / Відповід. редактори доц. Чернописький М.Г., Шимків П.М., Шимків Н.М. Тернопіль, МП „Чумацький шлях”, 1994. С. 93 – 95.
12. Духовная культура и этническое самосознание. М., 1990. Вып. 1. 242 с.
13. Душков В.А. География и психология. Подход к проблемам. М., 1987.
14. Етнічна самосвідомість: національна культура // Тези республіканської науково-теоретичної конференції. К., 1991. 211 с.
15. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів, 2002.

16. Кон И.С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). М., Наука, 1988.
17. Кружь Ю.З. Хліборобська подія слов'ян. К., 1973.
18. Малашок Є. Нариси з історії нашої культури. К., 1992. 82. с.
19. Мацебуїв М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні // Потебня О.О. Проблеми сучасної філології. К., Наук. думка, 1991.
20. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (ескіз української міфології). К., 1992.
21. Петров В.А. Скіфи. Мова і етнос. К., 1972.
22. Піхманець В.А. Психологія творчості. К., 1971.
23. Повович М. Національна культура і культура нації. К., Знання, 1991.
24. Романець В.А. Психологія в Київській Русі // Історія психології епохи Відродження. К., 1988. 214 с.
25. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. М., Л., 1966.
26. Сиротенко В. Осмислення лінгвосоціальних проблем в українській поезії XIX – XX ст. //Проблеми освіти: Наук.-метод. Зб. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2002. Вип.. 28. С. 182 – 187.
27. Стельмахович М.Т. Народна педагогіка. К., Рад. шк., 1985.
28. Субтельний О. Зростання національної свідомості // Україна: історія. - К., Либідь, 1991.
29. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К. : Наук. думка., 1974.
30. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. К.: Наукова думка, 1992.
31. Українці і народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядник, прим, та біографічні нариси А.П.Пономорьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк: Вст. ст. А.П.Пономорьова. К., 1991.

32. УССР. Законы. Закон Украинской Советской Социалистической Республики о языках в Украинской ССР. Принят на десятой сессии Верховного Совета Украинской ССР одиннадцатого созыва, 28 окт. 1989 г. – К., 1991.

Зміст самостійної роботи студентів із навчальної дисципліни

«Етнопсихологія»

Змістовий модуль 1.

Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань

№ теми	Завдання	Література	Форма контролю
Тема 1. Етнопсихологія як об'єкт соціально-психологічного вивчення.	1. Підготовка домашнього завдання. 2. До даної теми укласти словничок термінів та понять (20-25 позицій), спираючись на підручники з етнопсихології. 3. Укласти бібліографічний список з курсу «Етнопсихологія» (на базі бібліотеки	1. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология: Учеб. Пособие. – Харьков: Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. – 240 с. 2. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. 3. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 4. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций.-	1. Перевірка теоретичного домашнього завдання. 2. Перевірка самостійної роботи з виставленням оцінки. 3. Перевірка реферату.

	КЕГІ). 4. Використовуючи ресурси Інтернету, визначити проблематику порушених етнопсихологічних досліджень (2-3 статті). 5. Підготувати реферат на одну із запропонованих тем (див. окремий список).	М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 448 с. 5. Львовичіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2002. – 144 с. 6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб., 2004. 7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 320 с. 8. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.	
--	--	---	--

**Зміст самостійної роботи студентів із навчальної дисципліни
«Етнопсихологія»**

Змістовий модуль 2.

Історія виникнення та розвитку етнопсихологічних поглядів

0	Завдання	Література	Форма контролю
Тема 1. Історія розвитку етнопсихології.	1. Підготовка домашнього завдання.	1. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология: Учеб. Пособие. – Харьков: Изд-	1. Перевірка теоретичного домашнього

	2. Підготувати повідомлення «Етнопсихологічні погляди українських письменників: Г.Сковорода, Т.Шевченко, М.Костомаров, П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, Б.Грінченко». 3. Підготувати повідомлення «Володимир Янів – дослідник української душі». 4. Використовуючи ресурси Інтернету, визначити проблематику порушених демографічних досліджень (2-3 статті). 5.	во ун-та внутр. дел, 2000. – 240 с. 2. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. 3. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 4. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. – М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 448 с. 5. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2002. – 144 с. 6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб., 2004. 7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 320 с. 8. Янів В. Нариси з історії	завдання. 2. Перевірка самостійної роботи виставленням оцінки. 3. Перевірка реферату. 3
--	---	---	---

	Підготувати реферат на одну із запропонованих тем (див. окремий список). 6. Укласти схему розвитку етнопсихології як науки.	української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.	
--	---	---	--

Зміст самостійної роботи студентів із навчальної дисципліни

«Етнопсихологія»

Змістовий модуль 3.

Психологічна основа стосунків у моно- та поліетнічних утвореннях

№ теми	Завдання	Література	Форма контролю
Тема 1. Специфіка міжнаціональних стосунків.	1. Підготовка домашнього завдання. 2. Законспектувати параграф «Етнічна група» (Налчаджян А.А.	1. Бандурка А.М. Друзь В.А. Етнопсихология: Учеб. Пособие. – Харьков: Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. – 240 с. 2. Баронин А.С. Етнопсихология: Учебное пособие. – К.: МАУП,	1. Перевірка теоретичного домашнього завдання. 2. Перевірка самостійної роботи з виставленням оцінки. 3. Перевірка есе та повідомлень.

	Этнопсихология . 2-е изд. – СПб., 2004). 3. Підготувати есе «Етнічні стереотипи несуть користь чи шкоду». 4. Ментальні риси яких народів відбито у книзі В.Овчинникова «Сакура та дуб» (повідомлення). 5. Виявити етнопсихологічні чинники, які обумовлювали самоподрядування радянських воїнів у роки Великої вітчизняної війни, вояків ОУН-УПА, льотчиків-камікадзе, «чорних удовиць» (чеченки) - повідомлення.	2000. 3. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 4. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций.- М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 448 с. 5. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2002. – 144 с. 6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб., 2004. 7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 320 с. 8. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.	
--	---	--	--

Тема 2. Психологія сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.	1. Підготовка домашнього завдання. 2. Розробити анкету «Роль батьків, що представляють різні нації, у вихованні спільної дитини» 3. Розробити модель психологічної допомоги і психокорекції сімейних стосунків у багатонаціональній сім'ї.	1. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология: Учеб. Пособие. – Харьков: Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. – 240 с. 2. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. 3. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. 4. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций.- М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 448 с. 5. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2002. – 144 с.	1. Перевірка теоретичного домашнього завдання. 2. Перевірка самостійної роботи з виставленням оцінки.

		6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. – СПб., 2004. 7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 320 с. 8. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.	
Тема 3. Передумови виникнення та види міжетнічних конфліктів.	1. Підготовка домашнього завдання. 2. Підготувати есе «Ваше бачення пропозицій щодо спроби поділити сучасну Україну на «Схід» і «Захід». 3. Розробити програму-схему безконфліктного спілкування і взаємодії	1. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология: Учеб. Пособие. – Харьков: Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. – 240 с. 2. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. 3. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Издательский	1. Перевірка теоретичного домашнього завдання. 2. Перевірка самостійної роботи з виставленням оцінки.

	представників двох найвідоміших вам національностей. 4. Спрогнозувати подальший характер розвитку міжнаціональних (міжрегіональних) взаємин в Україні. 5. Конспект статті: Дзюба І. Україна і світ // Народна творчість та етнографія. – 2001. - № 4. – С. 31-40.	центр «Академия», 2002. 4. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций.- М.: Изд-во «Экзамен», 2002. – 448 с. 5. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 2002. – 144 с. 6. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2- е изд. – СПб., 2004. 7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 320 с. 8. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.	
--	---	--	--

ЗАВДАННЯ

модульної контрольної роботи з курсу

«Етнопсихологія» для спеціальності 053 Психологія**I. Диктант «З історії етнопсихології»:**

1. Хто з учених філософів до нашої ери вперше звернув увагу на психологічні особливості складу етносу?
2. У якій державі зародилася етнопсихологія як наука?
3. Назвіть учених-психологів, які у XIX сторіччі на Заході вважалися основоположниками спеціальної дисципліни – психологія народів.
4. Хто з учених-філософів на Заході у своїх працях вперше звернув увагу на роль середовища щодо формування мислення людини?
5. Кому з учених належить думка, що характер людини формується на підставі спілкування у професійній діяльності?
6. Назвіть німецьких учених, які виступали проти ототожнення понять «національний характер» і «темперамент».
7. Хто з учених створив першу в світі психологічну лабораторію?
8. Хто і коли створив перший журнал «Психологія дослідження народів»?
9. Хто з французьких учених вперше використовує поняття «раса»?
10. Назвіть імена російських учених, які у XIX сторіччі вперше організували вивчення національно-психологічних особливостей різних етнічних спільнот.
11. Хто з вітчизняних філологів-славістів здійснив значний внесок у розвиток етнопсихології щодо питання теорії мовознавства та національного фольклору?
12. Назвіть ученого, який вперше надав значної уваги вивченню та поясненню своєрідності національної психології росіян.
13. Хто з російських філософів вперше почав читати курс лекцій з етнічної психології?
14. Хто з російських істориків та етнографів у XX сторіччі розробив своєрідну концепцію походження етносів і психології людини?

15. Перерахуйте українських вчених, які надали значної уваги вивченню та поясненню своєрідності національної психології українців.
16. Кого з українських учених вважають основоположником української етнопсихології?
17. Назвіть сучасних українських учених, публіцистів, які займалися дослідженням українського національного характеру.
18. Кому з українських учених-психологів належить праця «Нариси з історії української етнопсихології»?

II. Продовжити думку:

1 варіант

1. *Етнос* – це стійка спільність людей, яка історично склалася та має ...
2. *Населення* – сукупність людей ...
3. *Національна культура* – це сукупність матеріальних і духовних цінностей ...
4. Національний патріотизм – це любов до своєї Батьківщини та народу, усвідомлення ..., яке знаходить вираження в ...
5. *Шовінізм* – це надміру виражений націоналізм, який знаходить вираження в ...
6. Складовим почуттями національної гідності є гордість за справи, багатства своїх предків, повага, любов ..., шанування ...

2 варіант

1. *Класи* – група людей, яка склалася відносно до розподілу ...
2. *Рід* – основна суспільна організація у первісному суспільстві, яка становить ...
3. *Національні цінності* – сукупність духовних ідеалів нації, в яких знаходять вираження ...

4. *Національна самосвідомість* – результат осмислення людьми своєї приналежності до ...
5. *Геноцид* – знищення окремих груп населення за расовими ..., а також свідоме створення умов ...
6. *Етнічна норма* – це вимоги до особистості та ...

3 варіант

1. *Нація* – велика соціальна група, яка становить собою ...
2. *Держава* – структура організації, яка забезпечує ...
3. *Почуття національної гідності* – внутрішнє переживання людьми цінностей ...
4. *Національний характер* – сукупність, що склалася історично і має стійкі психологічні риси, які визначають ...
5. *Націоналізм* – це ідеологія і політика, в основі якої ...
6. *Етногенез* – процес виникнення, розвитку та усунення ...

III. Дати розгорнуту відповідь:

1 варіант

1. Виділити спільне та відмінне в національній психології українців та росіян.
2. Що допомагає недопущенню міжнаціональних конфліктів?

2 варіант

1. Складіть модель вашої особистої адаптації до сімейних стосунків з представником (представницею) іншої етнічної спільноти.
2. Що становить істину причину виникнення міжнаціональних конфліктів?

3 варіант

1. Складіть соціально-психологічний портрет українського народу.
2. Складіть модель та опишіть свою особисту культуру міжнаціонального спілкування.

I. Диктант „З історії етнопсихології”

Кількість правильних відповідей	Кількість балів
18	6
16 – 17	5
13 – 15	4
9 - 12	3
5 - 8	2
2 - 4	1
0 - 1	0

II. Продовжити думку

Кількість правильних відповідей	Кількість балів
6	9
5	8
4	7
3	6
2	5
1	4
0	0

III. Дати розгорнуту відповідь

Характер відповіді	Кількість балів
Відповідь на обидва питання повна, аргументована, думки викладено логічно, послідовно	10
Відповідь на обидва питання, аргументована, але недостатньо повна, думки викладено логічно, послідовно	9

Відповідь на обидва питання недостатньо повна, думки викладено логічно, послідовно	8
Відповідь на обидва питання неповна, думки викладено з порушенням логічної послідовності	7
Відповідь на одне питання повна, аргументована, думки викладено логічно, послідовно, але друге питання висвітлено недостатньо повно	6
Відповідь на одне питання повна, аргументована, думки викладено логічно, послідовно, але друге питання викладено з порушенням логічної послідовності	5
Відповідь на одне питання недостатньо повна, думки викладено логічно, послідовно, але друге питання викладено з порушенням логічної послідовності	4
Відповідь на одне питання недостатньо повна, відповідь на друге питання зовсім відсутня	2
Правильна відповідь на обидва питання відсутня	0

Методичні вказівки до модульної контрольної роботи з дисципліни «Етнопсихологія»

Термінологічний диктант з етнопсихології передбачає доповнення одного-двох слів, які є ключовими для розкриття даного теоретичного питання з історії етнопсихології.

Виконуючи друге завдання, слід пам'ятати, що одне й те ж етнопсихологічне поняття може мати різний рівень обґрунтування й повноти висвітлення. Отже, студент може послатися одразу на декілька відомих йому тверджень, але водночас він повинен так сформулювати власну відповідь, щоб у ній чітко проглядалася його особиста позиція з даного питання.

При висвітленні третього питання важливо не просто продемонструвати знання теоретичних положень, а головне, підкріпити його посиланнями на конкретні ситуації, що властиві сучасним родинно-сімейним, навчально-виробничим, суспільно-державним взаєминам. Важливо також, щоб були запропоновані власні рекомендації щодо того, як не допустити чи ліквідувати етнопсихологічні конфлікти, з урахуванням яких етнопсихологічних особливостей слід будувати міжособистісні та міжсоціальні й етнічні стосунки.

Обсяг відповіді повинен становити 0,5 – 1 сторінка формату А4.

Список рекомендованої літератури

1. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, А.А. Сусоколов. М.: Аспект Пресс, 1999.
2. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология: Учеб. пособие. Харьков: Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. 240 с.
3. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. К.: МАУП, 2000.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич : «Відродження», 1994. 217 с.

5. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2002.
6. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. М.: Изд-во «Экзамен», 2002. 448 с.
7. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. М.: Ключ, 1999. 224 с.
8. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. К.: МАУП, 2002. 144 с.
9. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. СПб., 2004.
10. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія: Навч. посібник. К. : Каравела, 2011. 264 с.
11. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 320 с.
12. Сухарев В.А. Психология народов и наций. Донецк : Сталкер, 1997. 400 с.
13. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию : Издательский дом «П.Э.Т.»; издательство «Алетейя», 1996.
14. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. К.: Знання, 2005.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

I. Тестові завдання.

1. Виберіть рядок, у якому перераховані лише великі групи:

- а) натовп, учнівський клас, народність, соціальний клас, релігія;
- б) глядачі, плем'я, педагогічний колектив, аудиторія, професійні групи;
- в) колектив заводу, плем'я, соціальний клас, глядачі;
- г) натовп, народність, професійна група, партія, плем'я.

2. Виберіть з перерахованих нижче ті особливості групи, які характеризують етнос:

- а) відносна тривалість у просторі та часі;
- б) випадковість утворення;
- в) відносна гомогенність щодо складу чи інших ознак;
- г) легка утворюваність;
- д) невизначеність становища, нездатність існувати як структурне утворення у складі інших соціальних спільностей;
- е) самостійність як суб'єкта історичної та соціальної дії;
- є) гетерогенність за складом;
- ж) єдність щодо спільної діяльності.

3. Теоретичну форму відображення соціальної дійсності, що опосередкована науковими дослідженнями і за допомогою якої інтерпретуються результати цих досліджень, називають:

- а) суспільною психологією;
- б) національною ідеологією;
- в) національною свідомістю;
- г) національною самосвідомістю.

4. У суспільній психології представлені особистісні риси, які:

- а) притаманні індивідам чоловічої статі певного етносу;
- б) є типовими, однак представлені різною мірою в кожному представникові етнічної спільності;
- в) є простою сумою особистісних якостей усіх представників етнічної спільності.

5. Виберіть рядок, у якому перераховано лише функції етнопсихології:

- а) гносеологічна, комунікативна, прогностична, дидактична, культурологічна, історична;
- б) описова, гносеологічна, культурологічна, історична, прогностична, виховна;

в) гносеологічна, описова, комунікативна, культурологічна, прогностична, етнополітична.

6. З перерахованих нижче методів дослідження етнопсихології виберіть ті, що запозичені з мовознавства:

- а) аналіз продуктів діяльності;
- б) крос-культурні дослідження;
- в) понятійно-категоріальний аналіз;
- г) кореляційні дослідження;
- д) формально-структурний аналіз;
- е) опитування;
- є) дискрептивний аналіз;
- ж) біографічний метод;
- з) контент-аналіз.

7. З перерахованих нижче об'єктів виберіть ті, що вивчаються в етнопсихології:

- а) нації та народності;
- б) колективи й особистість;
- в) мислення й мовлення;
- г) ландшафт і клімат.

8. Виберіть рядок, в якому визначено крос-культурне дослідження:

- а) це дослідження, яке передбачає вивчення й порівняння національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;
- б) це дослідження, яке передбачає вивчення національно-психологічних особливостей типового представника етнічної спільності;
- в) це дослідження, яке передбачає вивчення й порівняння національно-психологічних особливостей представників кількох етнічних спільностей.

9. Виберіть рядок, у якому розкрито сутність етнопсихолінгвістики:

- а) це наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) це наукова галузь, у якій досліджується національно-культурна варіативність у мовленнєвих діях і свідомості, в організації процесів спілкування;

в) це наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) це наукова галузь, у якій досліджуються етнічні особливості психіки людини, національні особливості світосприйняття та взаємин, національний характер і закономірності формування етнічної групи.

10. Виберіть рядок, у якому найбільш точно визначено етнопсихологію як самостійну галузь психологічної науки:

а) це наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) це наукова галузь, у якій досліджується етнічна, культурологічна і психологічна особливість людей, народів, націй, які виділяються у процесі історичного розвитку та належать до певних етнічних об'єднань;

в) це наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) це наукова галузь, у якій досліджується національно-культурна варіативність у мовленнєвих діях, мовленнєвій свідомості, організації процесів спілкування.

II. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на тему:

Варіант № 1. «Україна – поліетнічна держава».

Варіант № 2. «Що таке етнічний стереотип і як він утворюється».

Варіант № 3. «Чи потрібно вивчати свій родовід?»

Варіант № 4. «Національна специфіка мовленнєвої поведінки».

Варіант № 5. «Знаки-символи України».

Варіант № 6. «Символіка української писанки».

Варіант № 7. «Хто такі етнічні маргінали і як вони почуваються в нації».

III. Підібрати за творами українських (або зарубіжних) письменників психологічний опис образу українця (або єврея, японця, німця, англієця тощо за вашим вибором).

(Наприклад, опис українця за працями М. Костомарова.

«Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи».)

Список рекомендованої літератури

1. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология : Учебное пособие для вузов. М. : Аспект Пресс, 1999.
2. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология : Учеб. пособие. Харьков : Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. 240 с.
3. Баронин А.С. Этнопсихология: Учебное пособие. К.: МАУП, 2000.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич : «Відродження», 1994. 217 с.
5. Крысько В.Р. Этническая психология : Учебник для студентов высших учебных заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2002.
6. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения: Курс лекций. М. : Изд-во «Экзамен», 2002. 448 с.
7. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию : Учебное пособие. М. : Ключ, 1999. 224 с.

8. Львовичкіна А.М. Етнопсихологія : Навч. посібник. К. : МАУП, 2002. 144 с.
9. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. СПб., 2004.
10. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія : Навч. посібн. К. : Каравела, 2011. 264 с.
11. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 320 с.
12. Сухарев В.А. Психология народов и наций. Донецк : Сталкер, 1997. 400 с.
13. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. СПб : Издательский дом «П.Э.Т.»; издательство «Алетейя», 1996.
14. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. К: Знання, 2005.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

(реферати)

1. Етнічні та соціальні чинники російсько-українського білінгвізму в Україні.
2. Значення рідної мови для формування етнічної свідомості та самосвідомості дитини.
3. Мова як вербальна культура етнічної спільноти.
4. Основні періоди формування українського етносу, нації, їхній вплив на становлення національної психології.
5. Дохристиянські традиційні вірування в сучасному світогляді українців.
6. Прояв понять «менталітет» і «національний характер» у звичаях і традиціях, народних піснях і танцях українців.
7. Етнічні відмінності виховання дитини у сім'ї.

8. Потенційні джерела етнічних конфліктів в Україні.
9. Практика соціалізації молодого покоління в різних етнічних культурах.
10. Етапи становлення етнічної ідентичності.
11. Етногенез як еволюція етнічної спільності.
12. Специфіка міжнаціональних шлюбів.
13. Особливості прояву національної психології у народному мистецтві.
14. Національно-психологічна обумовленість виховної роботи в колективі.
15. Узагальнено-психологічний образ українця (на матеріалі творів художньої літератури).
16. Культура як основний чинник диференціації народів, етнічні функції культури.
17. Погляди М. Г.Чернишевського на проблему національного характеру.
18. О. О.Потебня про роль мови в житті народу.
19. Дослідження українського національного характеру сучасними вітчизняними психологами.
20. Стан вітчизняної етнопсихології на сучасному етапі.

Рекомендована література

1. Алиев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований // *Вопросы психологии*. 1988. № 9. С.31-37.
2. Бондаренко О., Сиротенко В. Українізація – об'єктивна необхідність чи політичні маневри (на матеріалі публікацій газети «Краматорская домна»). *Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів*: Збірник наукових праць. Вип. IV. Луганськ, 2006. С. 192-198.
3. Братко О.А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці. *Нова наукова гіпотеза*. К., №4, 1990. С. 8-14.

4. Бремлей Ю.В Человек в этнической (национальной) системе. *Вопросы философии*. 1988. № 7. С.11-16.
5. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. М. : Наука, 1983.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис : У.2т. К., 1991. 900 с.
7. Гайдай М.М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. К.,1972.
8. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность (историко-философский анализ). К. : Вища школа, 1984.
9. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. К. : Наукова думка, 1966.
10. Грабович О. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. К., 1991.
11. Гришина Н., Кошелєв О., Сиротенко В. Ознайомлення зі звичаями та обрядами Слов'янщини – могутній фактор формування національної української свідомості. Духовні скарби українського народу в житті молоді: збірник статей та матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої 5-річчю тернопільського товариства „Вертеп” / Відповід. редактори доц. Чернописький М.Г., Шимків П.М., Шимків Н.М. – Тернопіль : МП „Чумацький шлях”, 1994. С. 93 - 95.
12. Духовная культура и этническое самосознание. М. 1990. Выш. 1. 242 с.
13. Душков В.А. География и психология. Подход к проблемам. М., 1987.
14. Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. К., 1991. 211 с.
15. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів, 2002.
16. Кон И.С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). - М. : Наука, 1988.
17. Кружь Ю.З. Хліборобська подія слов'ян. К. ,1973.
18. Малашок Є. Нариси з історії нашої культури. К , 1992. 82. с.

19. Мацебуїв М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні. Проблеми сучасної філології. К. : Наук. думка, 1991.
20. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (ескіз української міфології). К., 1992.
21. Петров В.А. Скіфи. Мова і етнос. К., 1972.
22. Піхманець В.А. Психологія творчості. К., 1971.
23. Повович М. Національна культура і культура нації. К., Знання, 1991.
24. Романець В.А. Психологія в Київської Русі. Історія психології епохи Відродження. К., 1988. 214 с.
25. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. -М. 1966.
26. Сиротенко В. Осмислення лінгвосоціальних проблем в українській поезії XIX – XX ст. Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2002. Вип.. 28. С. 182 – 187.
27. Стельмахович М.Т. Народна педагогіка. К. : Рад. шк., 1985.
28. Субтельний О. Зростання національної свідомості // Україна: історія. К. : Либідь, 1991.
29. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К. : Наук. думка., 1974.
30. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К. : Наукова думка, 1992.
31. Українці і народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядник, прим, та біографічні нариси А.П.Пономорьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк: Вст. ст. А.П.Пономорьова. К., 1991.
32. УССР. Законы. Закон Украинской Советской Социалистической Республики о языках в Украинской ССР. Принят на десятой сессии Верховного Совета Украинской ССР одиннадцатого созыва, 28 окт. 1989 г. К., 1991.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ЇЇ ВИКОНАННЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЕТНОПСИХОЛОГІЯ»

(назва навчальної дисципліни)

напрям підготовки _053 ПСИХОЛОГІЯ

факультет соціальної та психологічної освіти

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Курс «Етнопсихологія» належить до системи загальної гуманітарної і спеціальної предметної підготовки майбутніх психологів та учителів початкових класів.

Проблеми етнопсихології останнім часом починають набувати особливого значення. В сучасній Україні проживають представники майже ста різних національностей. В якісному відношенні вони досить відрізняються. А це, з одного боку, обумовлює потребу міжнаціонального (міжкультурного) зближення, а з іншого – породжує конфлікти, прагнення до відособлення, самозбереження.

Тому зміст курсу «Етнопсихологія» відбиває питання, викликані сучасним станом як людської цивілізації в цілому, так і суспільної атмосфери в Україні.

Метою контрольної роботи є виявлення знань з:

- особливостей взаємовпливу психологічних та етнічних чинників, що впливають на поведінку та вчинки людини;
- умов і характеру протікання етнопсихологічних процесів у сучасному суспільстві;
- психоментальних факторів, властивих основним етнічним групам сучасної людської цивілізації;
- шляхів, способів подолання та уникнення міжнаціональних та міжкультурних конфліктів;
- принципів прогнозування та проведення етнопсихологічної політики.

Завдання даної контрольної роботи спрямовані на розкриття історії розвитку різних етносів, засвоєння основних понять та категорій, принципів та методів етнопсихологічних досліджень, виявлення специфіки появи психічних особливостей залежно від етнічної приналежності.

Також, окреме питання націлює студентів на виявлення знань щодо глобалізаційних та національно самостійних тенденцій, що позначаються на суспільно-духовній атмосфері сучасної України.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Виконуючи контрольну роботу, слід пам'ятати, що жодне із запропонованих у списку літератури джерел не містить повної відповіді на поставлені питання. Тому при підготовці до виконання контрольної роботи необхідно опрацювати зазначену наукову та навчальну літературу, виділити в ній ті моменти, які найповніше відповідають зазначеній темі.

2. Також слід пам'ятати, що цінність контрольної роботи визначається не стільки докладністю, багатоманіттям, розлогістю знайдених студентом відповідних фрагментів, цитат тощо, а виявленим при цьому умінні давати власну інтерпретацію різноманітному матеріалу, висловлювати самостійні й оригінальні думки з приводу прочитаного.

3. Усі посилання на ту чи іншу книгу, статтю повинні відповідним чином оформлюватися відповідно до вимог бібліографічного опису.

4. Робота виконується на стандартних аркушах формату А 4 (друкований чи рукописний текст). Обсяг роботи – 8-10 сторінок. На першій сторінці повинні зазначатися прізвище, ім'я, по батькові студента, спеціальність, навчальна група, назва дисципліни, номер варіанта. Обов'язково вказується питання, яке розкривається. Наприкінці роботи подається список використаної літератури, оформлений згідно до чинних бібліографічних вимог.

5. Варіант контрольної роботи визначається порядковим номером студента в академічному журналі.

ЗАВДАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Варіант № 1

1. Предмет і категорії етнічної психології.
2. Виникнення української народності та формування української держави.
3. Дайте три визначення етнічного конфлікту, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 2

1. Задачі етнічної психології як науки.
2. Витоки прояву інтересу до етнічної психології за кордоном та в Україні.
3. Дайте три визначення етнічної ідентичності, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 3

1. Міграція як фактор змін етнічної структури українського суспільства.
2. Етнічні та соціальні чинники російсько-українського білінгвізму в Україні.
3. Дайте три визначення етносу, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 4

1. Історичний розвиток етнопсихологічних поглядів на рубежі XIX - XX століття.
2. Основні фази становлення української нації.

3. Дайте три визначення менталітету, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 5

1. Перспективи та шляхи розвитку етнопсихології як науки.
2. Визначте сутність поняття «український народ», опишіть інші підходи до розуміння даного поняття.
3. Дайте три визначення національної самосвідомості, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 6

1. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
2. Значення рідної мови для формування етнічної свідомості та самосвідомості людини.
3. Дайте три визначення національних інтересів, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 7

1. Специфіка міжнаціональних стосунків.
2. Етнопсихологічні особливості українського народу.
3. Дайте три визначення національного характеру, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 8

1. Сутність, передумови виникнення та види етнічних конфліктів.
2. Дохристиянські традиційні вірування в сучасному світогляді українця.
3. Дайте три визначення етнічного конфлікту, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 9

1. Зміст етнічних конфліктів та специфіка їхнього розв'язання.
2. Процеси українського етногенезу та національної державності.
3. Дайте три визначення національного смаку, зазначивши їхні

джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 10

1. Властивості та функції національної психології.
2. Розкрийте сутність понять «менталітет», «національний характер».

Покажіть особливості українського менталітету та національного характеру на побутових ситуаціях.

3. Дайте три визначення національних традицій, зазначивши їхні

джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 11

1. Етнопсихологічна специфіка та етапи формування сімейних стосунків.

2. Особливості української національної символіки.

3. Дайте три визначення патріотизму, зазначивши їхні джерела в

науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 12

1. Етнопсихологічні особливості конфліктів у сімейних стосунках.

2. Історичні основи державної політики України у галузі міжетнічних відносин.

3. Дайте три визначення шовінізму, зазначивши їхні джерела в

науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 13

1. Система виховних заходів з урахуванням національно-психологічних особливостей людей.
2. Потенційні джерела конфліктів в Україні.
3. Дайте три визначення архетипу, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 14

1. Умови та передумови досягнення професіоналізму у міжнаціональних відносинах.
2. Підходи до вирішення етнонаціональних питань в Україні.
3. Дайте три визначення міжетнічної взаємодії, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 15

1. Національно-психологічні особливості представників різних народів: народи Північного Кавказу.
2. Національна свідомість та самосвідомість, їхня залежність одне від одного. Особливості національної самосвідомості українців.
3. Дайте три визначення геноциду, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 16

1. Своєрідність психології народів ближнього зарубіжжя: росіяни та білоруси.
2. Сенс поняття «націоналізм» та його прояви в Україні.
3. Дайте три визначення етноцентризму, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 17

1. Своєрідність психології народів Балтії.
2. Внутрішні та зовнішні умови, які впливають на вирішення національних питань в Україні.
3. Дайте три визначення нації, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 18

1. Психологічні передумови цілісності нації.
2. Стратегічні завдання України щодо рішення етнічних проблем.
3. Дайте три визначення етностереотипу, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 19

1. Порівняльна характеристика психології деяких народів дальнього зарубіжжя: японці, англійці, німці.
2. Розв'язання питання «національних меншин» в Україні.
3. Дайте три визначення ментальності, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Варіант № 20

1. Етнонаціональний образ та його основні характеристики.
2. Внесок українських учених, публіцистів у розвиток етнопсихологічної науки.
3. Дайте три визначення ксенофобії, зазначивши їхні джерела в науковій літературі. Сформулюйте свій варіант.

Питання до заліку

1. Предмет та завдання етнопсихології.
2. Історичні напрямки розвитку на Заході.
3. Історичні напрямки розвитку вітчизняної етнопсихології.
4. Актуальні проблеми етнічної психології.
5. Базові поняття етнопсихології.
6. Структура психології нації.
7. Психологічні ознаки етносу. Національний характер.
8. Психологічні ознаки етносу. Менталітет.
9. Психологічні ознаки етносу. Національна свідомість та самосвідомість.
10. Поняття «етнос» і «нація» та їхнє тлумачення різними мислителями.
11. Формування і розвиток структурних елементів національної психології українців у етногенезі.
12. Природа формування етносу.
13. Види етнічних стереотипів.
14. Психологічна характеристика етнічних спільнот, властивості національної психології.
15. Національно-психологічні особливості представників різних народів СНД.
16. Національно-психологічні особливості представників різних народів дальнього зарубіжжя.
17. Підходи до розуміння міжетнічних стосунків.
18. Природа і форма міжетнічних конфліктів.
19. Шляхи розв'язання міжетнічних конфліктів.
20. Народні звичаї як психологічне явище.
21. Етапи становлення етнічної ідентичності.
22. Етнопсихологія сімейних стосунків.

23. Специфіка міжнаціональних шлюбів.
24. Національно-психологічна обумовленість виховної роботи у колективі.
25. Виникання українського народу та формування української держави.
26. Етнопсихологічні особливості українського народу.
27. Сучасні соціально-політичні та етнічні умови розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алиев В.С. Перспективы развития этнопсихологических исследований. *Вопросы психологии*. 1988. № 9. С.31-37.
2. Арутюнян Ю.В. и др. Этносоциология : Учебное пособие для вузов. М. : Аспект Пресс. 1999.
3. Бандурка А.М. Друзь В.А. Этнопсихология : Учеб. пособие. Харьков : Изд-во ун-та внутр. дел, 2000. 240 с.
4. Баронин А.С. Этнопсихология : Учебное пособие. К. : МАУП, 2000.
5. Бондаренко О., Сиротенко В. Українізація – об’єктивна необхідність чи політичні маневри (на матеріалі публікацій газети «Краматорская домна»). Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів : Збірник наукових праць. Вип. IV. Луганськ. 2006. С. 192-198.
6. Бороноев А.О. Основы этнической психологии. СПб, 1991.
7. Братко О.А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці. Нова наукова гіпотеза. К. 1990.
8. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. М. : Наука. 1983.

9. Бромлей Ю.В Человек в этнической (национальной) системе. *Вопросы философии*. 1988. № 7. С.11-16.
10. Бромлей Ю.В. К вопросу о влиянии культурной среды на психику *Советская этнография*. 1983. № 3. С. 67-75.
11. Віварчик М.М. Україна: від етносу до нації. К. : Либідь, 2004.
12. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К. : Оберіг.1993. 900 с.
13. Вундт В. Проблемы психологии народов. М. : Институт психологии РАН, Издательство «КСП+», 1998.
14. Гайдай М.М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. К. 1972.
15. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность (историко-философский анализ). К. : Вища школа. 1984.
16. Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. К. : Наукова думка, 1966.
17. Грабович О. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета. К. 1991.
18. Гришина Н., Кошелєв О., Сиротенко В. Ознайомлення зі звичаями та обрядами Слов'янщини – могутній фактор формування національної української свідомості // Духовні скарби українського народу в житті молоді: збірник статей та матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої 5-річчю тернопільського товариства «Вертеп». Відповід. редактори доц. Чернописький М.Г., Шимків П.М., Шимків Н.М. – Тернопіль : МП «Чумацький шлях», 1994. С. 93 – 95.
19. Гумилев Л. Древние тюрки. СПб. : Издательский дом «Кристалл», 2002.
20. Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. М. : ООО «Издательство АСТ», 2001.
21. Донченко Е. Социетальная психика. Киев. 1994.

22. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : Монографія. К. : Либідь, 2001.
23. Драч І. Вердикт. *Літературна Україна*. 1994. 24 листопада.
24. Духовная культура и этническое самосознание. М., 1990. Вып. 1. 242 с.
25. Душков В.А. География и психология. Подход к проблемам. М. 1987.
26. Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. К. 1991. 211с.
27. Єленський В. Релігійність українського суспільства : головні тенденції змін. Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – Спб., 1863.
28. Калач В. Релігія та українське націєтворення / В. Калач [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://papers.univ.kiev.ua/ukrainoznavstvo/articles _17847.pdf
29. Киричук О. Ментальність. Суть, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Київ-Луцьк, 1994. Ч.1.
30. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів. 2002.
31. Кон И.С. Психология предрассудка // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю.В.Чернявская. Мн. : Харвест, 1998.
32. Кон И.С. Ребенок и общество (историко-этнографическая перспектива). М. : Наука, 1988.
33. Кононенко В.І. Символи української мови. Івано-Франківськ: Плай, 1996.
34. Конституція України.
35. Концепція національного виховання. *Рідна школа*. К. 1995. № 6.

36. Королев С.И. Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. М. 1970.
37. Кружь Ю.З. Хліборобська подія слов'ян. К. 1973.
38. Крысько В.Р. Этническая психология: Учебник для студентов высших учебных заведений. М. : Издательский центр «Академия». 2002.
39. Крысько В.Р. Этнопсихология и межнациональные отношения. Курс лекций. М. : Изд-во «Экзамен», 2002. 448 с.
40. Кукушкин В.С., Столяренко Л.Д. Этнопедагогика и этнопсихология. Ростов-на-Дону : Феникс. 2000. 488 с.
41. Культура і побут населення України : навч. посібник. В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. 2-е вид., доп. та перероб. К. : Либідь, 1993. 288 с.
42. Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу. 75 с.
43. Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. Київ, 1992. 84 с.
44. Кцоева Г.У. Опыт эмпирического исследования этнических стереотипов. *Психологический журнал*. 1986. Т. 7. № 2. С. 63-69.
45. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию : учебное пособие. М. : Ключ, 1999. 224 с.
46. Лебон Г. Психологическая иерархия рас. Психология национальной нетерпимости : хрестоматия / Сост. Ю.В.Чернявская. Мн.: Харвест, 1998.
47. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика. К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997.
48. Лозко Г. Українське народознавство. Київ, 1995.
49. Маланюк М. Ще раз про самосвідомість українців. *Рідна школа*. 1995. № 7-8.
50. Малашок Є. Нариси з історії нашої культури. К. 1992. 82. с.

51. Мацейків М.А. Питання етнічної психології в науковій спадщині О.О.Потебні. Проблеми сучасної філології. К. : Наукова думка, 1991.
52. Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики). Відбитка з наукового збірника. Т.3. Українського Вільного Університету у Празі. Прага. 1942.
53. Москалець В. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів, 1994.
54. Налчаджян А.А. Этнопсихология. 2-е изд. СПб., 2004.
55. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (ескіз української міфології). К. 1992.
56. Петров В.А. Скіфи. Мова і етнос. К. 1972.
57. Петрова А.С. Феномен общения с точки зрения этнопсихологии: к постановке проблемы. *Советская этнография*. 1987. № 3.
58. Піхманець В.А. Психологія творчості. К. 1971.
59. Повович М. Національна культура і культура нації. К. : Знання, 1991.
60. Приходченко К. І. Духовно-ментальний аспект виховання молоді / Приходченко К. І. [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2011_14/files/P1411_06.pdf.
61. Ребет Л. Теорія нації. Львів: Творчо-видавниче підприємство «Всеукраїнський політичний журнал «Державність». 1997.
62. Електронний ресурс. Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2011_14/30_Yav.pdf.
63. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця. Мюнхен, 1966.
64. Романець В.А. Психологія в Київській Русі. Історія психології епохи Відродження. К. 1988. 214 с.
65. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. М. 1966.
66. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України // Упор., передмова О.В.Шаблія. Львів : Світ. 1994.
67. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К. : Критика, 2000.

68. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія : навч. посібн. К. : Каравела, 2011. 264 с.
69. Свистухина А. Православие как фактор современных российских трансформаций. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.referun.com/n/pravoslavie-kak-faktorsovremennyh-rossiyskih-transformatsiy>
70. Сиротенко В. Осмислення лінгвосоціальних проблем в українській поезії XIX – XX ст. //Проблеми освіти: наук.-метод. зб. К. : Наук.-метод. центр вищої освіти, 2002. Вип. 28. С. 182 – 187.
71. Стельмахович М.Т. Народна педагогіка. К. : Радянська школа, 1985.
72. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. М. : ИП РАН, Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга. 2000.
73. Субтельний О. Зростання національної свідомості // Україна: історія. К. : Либідь, 1991.
74. Сухарев В.А., Сухарев М.В. Психология народов и наций. Донецк : Сталкер. 1997. 400 с.
75. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К. : Наукова думка. 1974.
76. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. К. : Наукова думка. 1992.
77. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. К. : Либідь, 1994.
78. Українці і народні вірування, повір'я, демонологія / Упорядник, прим, та біографічні нариси А.П.Пономорьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк. К. 1991.
79. УССР. Законы. Закон Украинской Советской Социалистической Республики о языках в Украинской ССР. Принят на десятой сессии Верховного Совета Украинской ССР одиннадцатого созыва, 28 окт. 1989 г. К., 1991.

80. Чижевський Д. Нариси історії філософії на Україні. Нью-Йорк. 1991.
81. Шевчук В. Переднє слово // Лозко Г. Українське народознавство. Київ. 1995.
82. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. СПб : Издательский дом «П.Э.Т.»; издательство «Алетейя». 1996.
83. Шпорлюк Р. Імперія та нація. К. : Дух і Література. 2000.
84. Этническая психология (Этнические процессы и образ жизни). М. 1984.
85. Этническая экология: теория и практика. М. 1991.
86. Этнические стереотипы поведения / Под ред. Байбурина А.К. Л. 1986.
87. Яворський М. Релігійність в українському соціумі : сучасний стан [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2011_14/30_Yav.pdf.
88. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1994.
89. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2005.
90. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dc-summit.info/razdely/vera/1594-religijnistukrainskogo-suspilstva-golovni-tendencii-zmin.html>
91. Освіта в Україні. Доповідь Міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. – 12 жовтня 2001 р.
92. http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_2.pdf

О. В. Кобець, Т. Д. Перепелюк

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ

навчальний посібник

Підписано до друку 08.09.2020 р.

Формат 60×84 ¹/₁₆

Умов. друк. арк. 16.25.

Друк лазерний. Замовлення № 3126.

Тираж 100 екземплярів

Видавництво ЦТРІ – «Друкарський дім»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавництв

ДК № 5071 від 23.03.2016

м. Краматорськ, вул. О. Тихого, 1-б

тел.: (06264) 6-73-34, (066) 076-76-21